

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

3 • 2000

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першістності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, Л. А. ЗАЛІЗНЯК,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОЩЕНКО,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Художній редактор
к. іст. наук М. М. Ієвлев

Технічний редактор
Т. М. Шендерович

Комп'ютерна верстка
О. М. Петрашенка

Здано до набору 25.12.2000. Підписано до
друку 04.12.2000. Формат 70×108/16. Папір
офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 15,23.
Тираж 650 прим. Зам. 492.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруку-
вано Спеціалізованою друкарнею наукових жур-
налів при Президії НАН України, 01004 Київ,
вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

київ 3 • 2000

ЗМІСТ

Статті

ЛАЗОРЕНКО А. В. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я	3
ВЛАДИМИРОВ А. О. Інститути синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі Таврійському в римський період	11
ПОРО І. С. Кримські готи в світлі історико-археологічних та етнологічних досліджень	18
ВАКУЛЕНКО Л. В. Витоки гончарного виробництва III—IV ст. н. е. у Східній Європі	28

Публікація археологічних матеріалів

НЕЧИТАЙЛО А. Л., КОЗЮМЕНКО Є. В., ЖЕРЕБІЛОВ С. Є. Нові пам'ятки доби енеоліту на Дону	37
ЩЕРБАКОВА В. С. Бронзовые перстни-печати херсонесского производства II—III вв. н. э.	49
АРХІПОВА Є. І. Синтрон Софійського собору в Києві	56
МОЦЯ Б. О., ТОЛКАЧОВ Ю. І. Меджибізька фортеця	72
ЗУБАР В. М. Ще раз про римську військову присутність у Херсонесі в другій половині III — на зламі IV—V ст.	83

До історії стародавнього виробництва

Від редакції	98
--------------------	----

БІДЗІЛЯ В. І., ПАНЬКОВ С. В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е.	98
КРУПА Т. М. Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. (за матеріалами Криму)	112
 <i>Археологія за рубежем</i>	
	
МЕДВЕДЕВ А. П. К истолкованию феномена воронежских курганов скифского времени	123
 <i>Пам'ять археології</i>	
	
РУСЯЄВА А. С., ЗУБАР В. М., ЗОЛОТАРЬОВ М. І.. Життя, віддане науці	137
НІКІТІН В. І. Археологічна діяльність родини Аркасів	140
 <i>Нові відкриття і знахідки</i>	
	
ДИМИТРОВА-ЧУДИЛОВА Сесилия. Неизвестная надпись на монете Юстини I и Юстиниана I.....	145
БАБЕНКО Л. І. Біметалічне навершя скіфської доби	147
ГЕЙКО А. В. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ ...	149
 <i>Рецензії</i>	
	
ВИНОКУР І. С., МОЦЯ О. П. Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі.— К.: Манускрипт, 1997.— 239 с..	154
БЕРЕЖИНСЬКИЙ В. Г. Измайлова И. Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X — начала XIII вв.— Казань — Магадан: Северо-восточный научный центр Дальневосточного отделения Российской Академии наук, 1997.— 212 с.	156
 <i>Хроніка</i>	
	
ВІДЕЙКО М. Ю. Археологія в Інтернеті. Пошук інформації	159
Наші автори	162
Список скорочень	163

А. В. Лазоренко

ПИВИХИНСЬКА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Подається загальна характеристика пивихинської культури доби пізнього енеоліту.

Понад тридцять років тому в Україні було відкрито та досліджено Пивихинське поселення. Воно мало своєрідний комплекс, що дозволило В. М. Даниленку виділити пивихинську культуру¹. За останні десятиріччя на території України кількість таких пам'яток невпинно зростала. Відомо уже близько 100 пунктів, де знайдено пивихинську кераміку. Більшість пам'яток зосереджено в Середньому Подніпров'ї. Однак доводиться говорити про те, що на сьогодні зібраний матеріал не отримав належної інтерпретації. І це незважаючи на те, що до археологічних і антропологічних матеріалів з пивихинських пунктів у фахівців інтерес дуже великий. Пам'ятки давно привертають увагу вчених у зв'язку з вирішенням деяких важливих питань історичного розвитку первісної епохи Східної Європи і прилеглих до неї територій.

У географічному плані до групи, що є предметом нашого дослідження, входять в основному дві області: Черкаська і Полтавська. Там В. М. Даниленком, а пізніше й іншими дослідниками, було проведено розвідки та розкопки, що супроводжувались знахідками пивихинських матеріалів.

Перші відомості про знахідки пивихинської культури на території Середнього Подніпров'я належать до 1898 р. В одному з курганів с. Сушки Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 1, 1) Є. О. Зноско-Боровським було виявлено кераміку, яку В. М. Даниленко охарактеризував як типову для Пивихи. Серед знахідок представлено мідний ніж і своєрідну статуетку². В. М. Даниленко повідомляє про поховання під курганным насипом із кількома людськими черепами, характерною посудиною і статуеткою у вигляді жінки з «німбом», яка сидить³.

1949 р. одиничні фрагменти пивихинської кераміки було виявлено Пороською експедицією під керівництвом Р. І. Виєзжаєва в районі Канева Чекркаської обл.⁴. Сліди поселення з подібною керамікою знайдено 1950 р. В. М. Даниленком у двох місцях: поблизу районного центру Обухів на горі Черничка і на дюнних утвореннях у долині р. Стугна між Обуховом та с. Таценки⁵ (рис. 1, 2).

У червні 1958 р. під час проведення розвідки в зоні затоплення Кременчуцького водосховища Д. Я. Телегіним неподалік с. Максимівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. виявлено поселення енеоліту — ранньої бронзи. Поселення прошурфовано, зібрано близько 100 фрагментів кераміки та кремінн⁶ (рис. 2; 3). Однак культурну належність цих знахідок було визначено тільки внаслідок проведених у серпні 1958 р. досліджень у районі с. Максимівка. Роботи проводились загоном Першіної археології, який очолював В. М. Даниленко, у складі Кременчуцької експедиції Інституту археології АН УРСР. Загін здійснив невеликі за обсягом роботи в урочищі гори Пивиха (рис. 1, 3).

В. М. Даниленко припускає, що на пивихинському поселенні існувало всього 1—2 наземних житла чи напівземлянки. Свідченням тому є вузька локалізація характерних для цього типу знахідок, а також невелика їх кількість. Під час розкопок Пивихи зібрано близько 50 фрагментів типового глинняного посуду, іноді — роз-

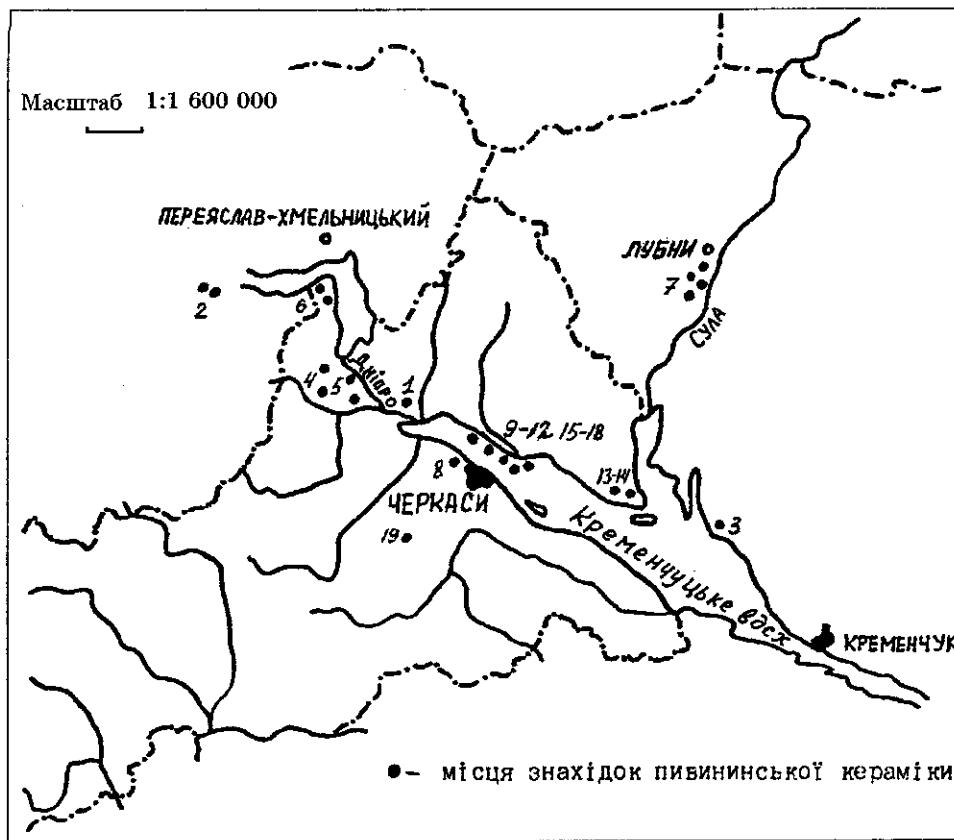

Рис. 1. Місця знахідок пивихинської культури.

вали, частини окремих посудин. Всього на Пивисі було розкопано половину території з вцілілим збереженим ґрунтовим покривом. Знахідки в основному представлено керамікою, виготовленою з червоної обпаленої глини, яка містить домішки voxri, і тертої обпаленої кераміки, що має в своїй структурі білуваті «волосинки».

Серед форм виділяються посудини з плавно відігнутими і заокругленими вінцями, а також миски із загнутими вінцями. Типовим є перлинний орнамент, одержаний в результаті нанесення заглиблень нижче зразу вінець із внутрішнього боку посудини, з подальшим зашипуванням виступаючого шматочка глини.

Крім перлинного, трапляється шнурковий орнамент, який складається із почергових зображення прямих та зигзагоподібних ліній. Цікава знахідка ніжки посудини, яка, на погляд В. М. Даниленка, вказує на наявність контакту з Трипіллям.

В. М. Даниленко на основі досліджень культурного комплексу Михайлівка II і Склі-Каменоломні синхронізує їх, а також Пивиху, з пізнім Трипіллям (точніше з Усатовим)⁷. На його думку, пивихинська культура локалізується між Пслом і Стугною⁸.

Спільною експедицією Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту археології АН УРСР 1969 р. під час розкопок та розвідок у районі м. Канева виявлено сім пунктів, де знайдено пивихинську кераміку: с. Зарубинці (Батурова гора), с. Селище (Прилиз), с. Пекарі (Низька гора), околиці Канева: Ісківщина, Пилипенкова гора, Московка, Княжа гора (рис. 1, 4, 5). Ці матеріали засвідчують, що в районі Канева існувала певна кількість невеликих тимчасових поселень.

Кераміка характеризується плоскодонним посудом. Це переважно горщики з високими вінцями, які плавно переходят в покаті плітка, і невеликим плоским дном. Глина містить пісок, кривавик, тонкі мінеральні волоски. Майже весь посуд орнаментований. Візерунок вкриває лише верхню частину горщика, прикрашенну «перлинами» і відбитками товстого шнуря, рідше — гребінчастим штампом, ямками та нарізами. Ці пункти М. М. Бондар синхронізує з нижнім горизонтом

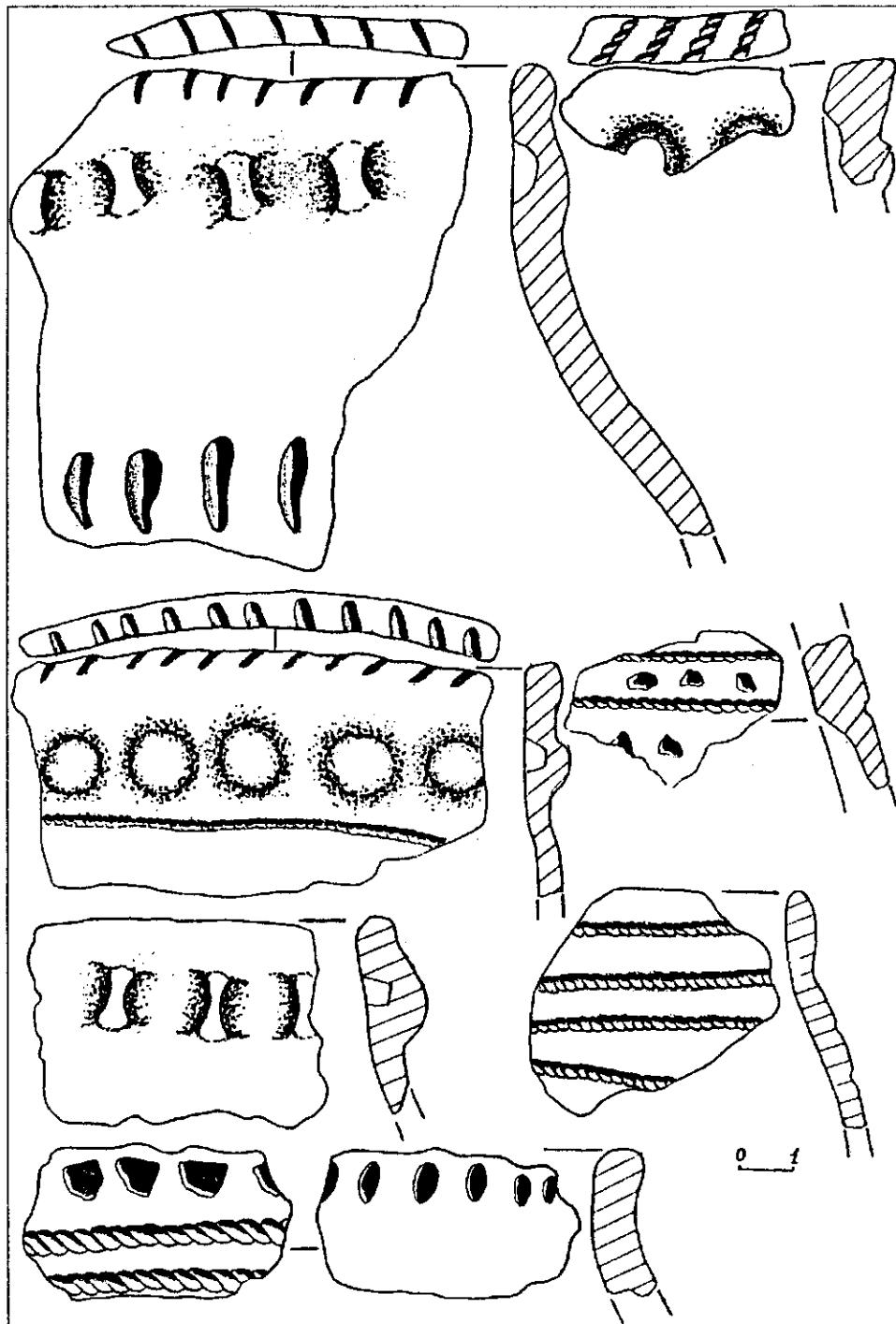

Рис. 2. Фрагменти кераміки з пивихинського поселення поблизу с. Максимівка.

середнього шару Михайлівського поселення та іншими аналогічними пам'ятками типу Пивиха — Рогачик⁹.

У 70-х роках у цьому районі було виявлено поселення поблизу сіл Монастир'ок (ур. Городки), Зарубинці (ур. Мала Гірка), Пекарі (біля хутора Хмілька) з аналогічною керамікою¹⁰ (рис. 1, 6).

1984 р. Лісостеповою Лівобережною експедицією Інституту археології АН УРСР в процесі проведення охоронних розкопок в зоні будівництва газопроводів на території Полтавської області відкрито і частково досліджено пам'ятки, що

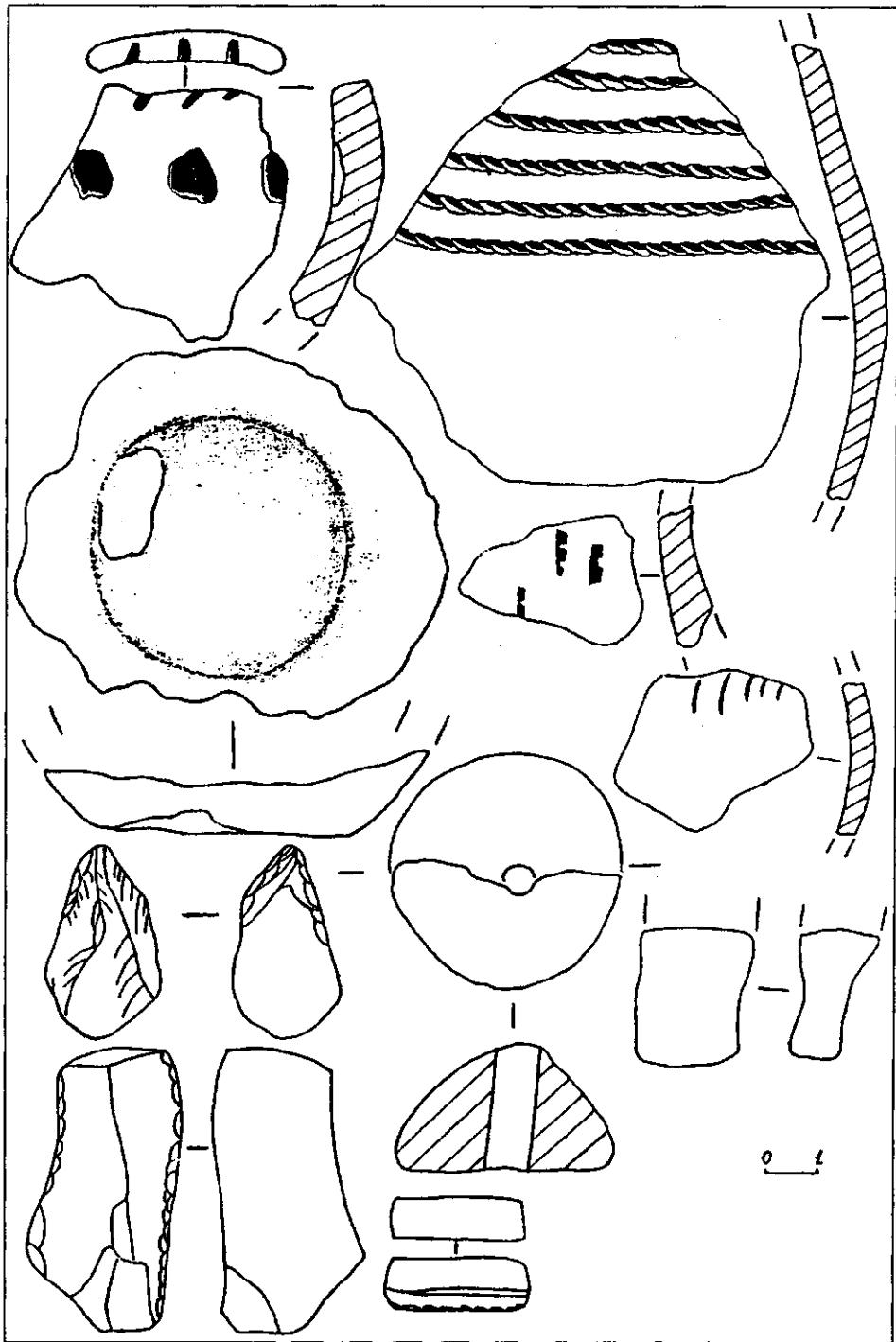

Рис. 3. Фрагменти кераміки, пряслице та кремінь з пивихинського поселення поблизу с. Максимівка .

належать до пивихинської культури. Отримані результати вперше дозволили розкрити сутність та особливості розвитку даної культури, оскільки відомі раніше розрізнені колекції не давали такої можливості.

Під час робіт у басейні р. Сула експедицією виявлено ряд одношарових енеолітичних пам'яток з керамікою пивихинського типу: Струлева гора, Прися, Міхновська гора, Лиса гора та ін. (рис. 1, 7). Ці пам'ятки за характером культурного шару і топографією чітко поділяються на дві групи.

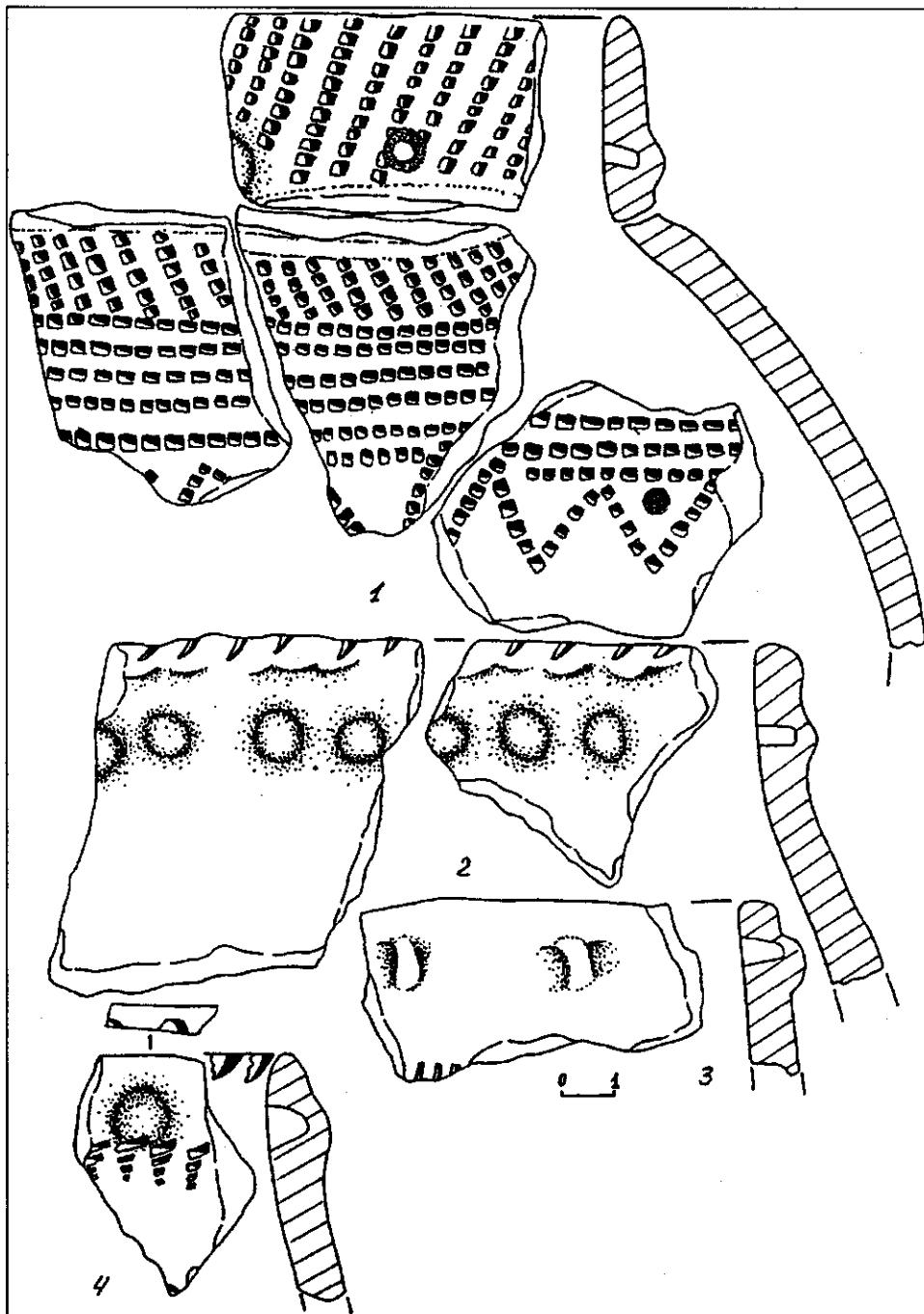

Рис. 4. Фрагменти кераміки, знайдені поблизу м. Черкаси: 1—3 — поселення Придніпровське I; 4 — поселення поблизу о-ва Железки.

До першої групи відносяться базові поселення, розташовані на високих мисах і залишках корінного берега: культурний шар заповнений залишками матеріальної культури і стаціонарних жителів. Друга група — сезонні поселення, що знаходилися на дюнних пагорбах у заплавах річок. Планування жителів поки що не встановлено. На даний час відомо лише те, що в найдавніших поселеннях (Струлева гора, Прися) житлом були землянки, а на пізніх (гори Міхновська і Лиса тощо) зафіксовано наземні глинобитні житла.

Уся кераміка плоскодонна, провідною формою є горщики з відігнутую короткою шийкою, ступінь відігнутості шийки дуже коливається, в результаті чого є

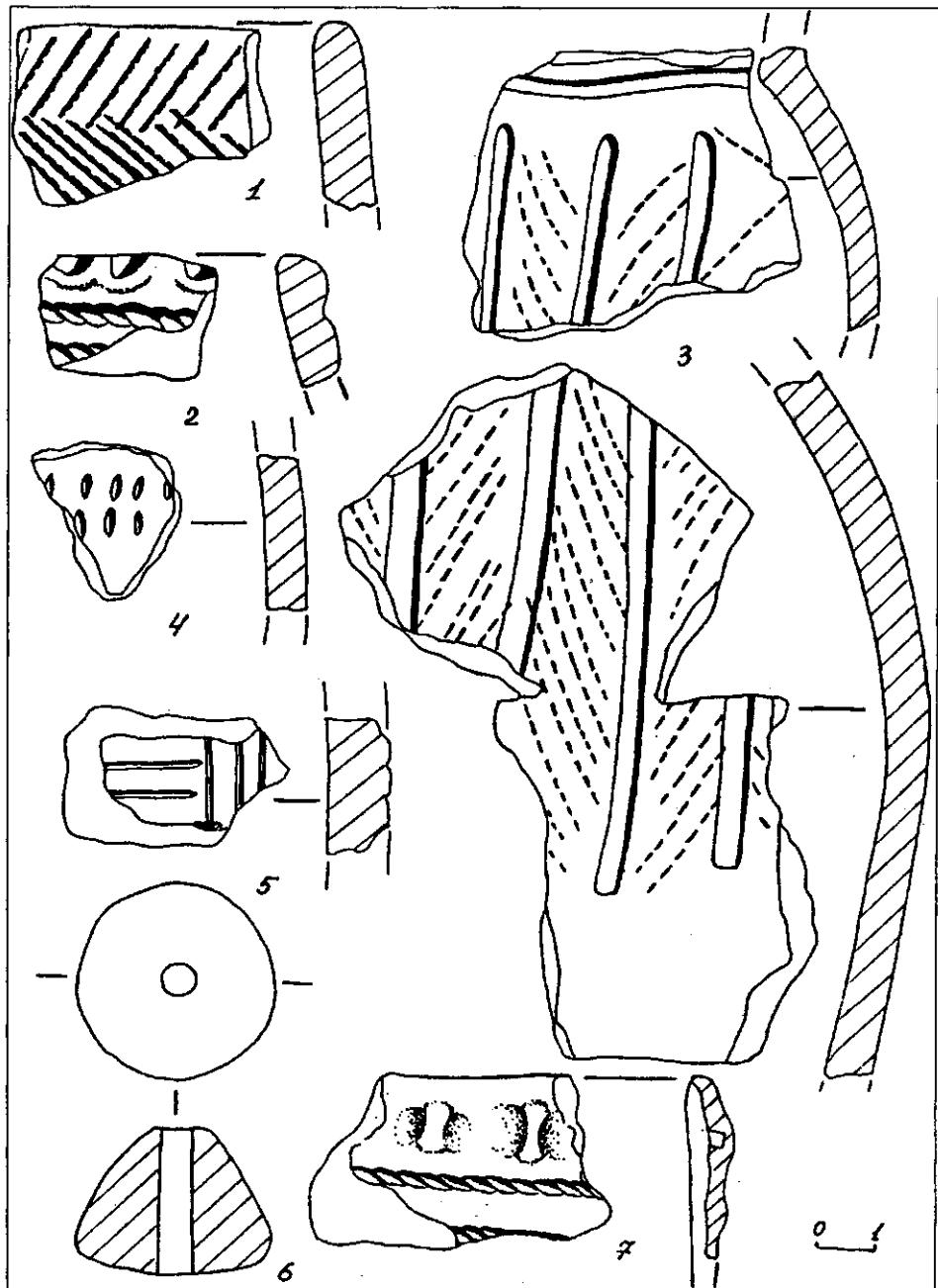

Рис. 5. Фрагменти кераміки, знайдені на поселеннях поблизу м. Черкаси: 1 — Дубинка — Бірки I; 2 — Сула — Острів I; 3—5 — Придніпровське I; 7 — Чапаївка 9А. 6 — праслице, знайдене на поселенні Дубинка II.

проміжні форми (зокрема і з прямим вінчиком); є також миски з прямим або загнутий всередину краєм.

Домінуючою домішкою в керамічній масі є пісок, жорства, товчений кварцит, дрібно товчена черепашка, іноді перегоріла, у вигляді тонких довгих ниток. Значно менше домішки кривавика. Незначну частину кераміки виготовлено із добре відмуленої глини з жовтою чи вохристою поверхнею. Більшість фрагментів сірого або бурого кольорів, менше — червоного, з домішками кривавика.

Основним видом орнаментації є «перлинни», розміщені під краєм вінець чи по шийці, іноді вінця прикрашалися защипами. «Перлинни» поєднувалися з відбитками дрібнозубчастого або великоузубчастого гладеньких штампів. Досить поширені

реними є відбитки «гусеничного» штампу та дрібного шнура — поодинокі ямки або орнамент.

Цікавою є глиняна модель колеса з односторонньою ступицею. Це поки що єдина знахідка епохи енеоліту — ранньої бронзи в Лісостеповому регіоні Східної Європи. Знайдено також розтиральники, пести, велику зернотерку¹¹. Відсоток кісток домашніх тварин становить 77,3% від загальної кількості виявлених фауністичних залишків. Видовий склад стада: бик — 53%, кінь — 41,2%, вівця, коза — 5,8%¹². М. М. Чередніченко датував ці пам'ятки за наявністю в кераміці ознак Трипілля кінця етапу В — початку СІ рубежем IV—III тис. до н. е.¹³.

У подальші роки пивихинська культура привертала увагу інших дослідників. На карті О. Г. Шапошникової Пивиха межує, з одного боку, з пізнім Трипіллям (СІ; С2) та пам'ятками репинського типу, а з іншого — з ямною культурою раннього етапу¹⁴.

В. О. Круц вказує, що на Правобережжі поселення типу Пивихи перекривають територіально розповсюдження пам'яток типу Коломийщини I. Тут у ряді поселень більш пізнього часу тривається пивихинські матеріали, що дозволяє, на його думку, синхронізувати їх з поселеннями типу Чапаївки і Лукашів, які, в свою чергу, синхронізують з поселеннями міжріччя Дніпра і Південного Бугу (Сушківка, Томашівка, Доброводи, Майданецьке)¹⁵. В. О. Круц вважає, що лукашівська група трипільських пам'яток є синхронною з пізніми пам'ятками культури ямково-гребінцевої кераміки (Пустинка V, Гришівка), а також із Пивихою, що, в свою чергу, дозволяє синхронізувати Пивиху з пізнім етапом культури ямково-гребінцевої кераміки.

Дослідник зауважує, що в кінці лукашівського етапу носії культури пивихинського типу все частіше проникають у район поширення пам'яток лукашівської групи. Це взаємопроникнення, очевидно, і призвело обидві групи населення до взаємної асиміляції та появи пам'яток софіївської групи. В. О. Круц пропонує таку локалізацію: на одній карті — пивихинська культура з одного боку контактує з лукашівським типом, а з іншого — з неолітом ямково-гребінцевої кераміки; а на іншій карті, де представлено софіївський тип, Пивиха зникає¹⁶. Пивиха, на думку вченого, є продовженням пам'яток типу Малюхів бугор, розташованих на Черкащині.

Починаючи з 1986 р. й досьогодні в районі м. Черкаси археологічними розівдками автора та старшого лаборанта Черкаської археологічної інспекції А. В. Деткіна виявлено близько 60 пунктів з пивихинською керамікою. За характером культурного шару та топографією ці поселення можна поділити на дві групи: стаціонарні поселення, що займають корінний берег — гора Валилиця м. Черкаси (рис. 1, 8) та тимчасові стоянки, розміщені на невисоких дюнних підвищеннях неподалік русел річик, скupчення стоянок поблизу сіл Чапаївка, Чехівка, Іркліїв, Вереміївка, Ляшівка, Жовнине, та нині затоплених поблизу сіл Липівське, Железки, Дубинка, Самовиця тощо (рис. 1, 9—18).

Подамо характеристику кераміки, знайденої при обстеженні поселення Придніпровське I (неподалік с. Липівське).

У глині є домішки кварцевого піску, оолітів (залізистих зерен), органічних речових, мулових утворень, пов'язаних з дрібними мушлями, зерен кварцу, шамоту, іноді зерен граніту. Поверхню зовні і зсередини рівно загладжено, на деяких фрагментах тривається сліди розчосів до 0,2—0,3 мм, на інших — сліди ангобування. Зовнішній колір світло-коричневий з жовтим, рудуватим і попелясто-сірим відтінками, зсередини — чорного, світло-сірого, світло-коричневого кольорів.

Вінця прикрашено по краю перлинним орнаментом та ямками, деякі перлини мають зацили. Ряд фрагментів прикрашено вертикальними, горизонтальними і похилими композиціями шнурового орнаменту, рідше — штампом, відбитками гребінки, що чергується з широкими прокресленими смугами, вузькими прокресленими горизонтальними та вертикальними рядами ямок (рис. 4—5).

1993 р. Лісостепова археологічна експедиція при Черкаській археологічній інспекції під час розкопок кургану поблизу с. Дирдине Городищенського р-ну Черкаської обл. відкрила поховання з пивихинською керамікою¹⁷ (рис. 1, 19).

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Пивихинську культуру в Середньому Подніпров'ї представлено відносно невеликою кількістю археологічного матеріалу. Після В. М. Даниленка, котрий у 50-х роках виділив культуру, її дослід-

жували лише В. О. Круц та М. М. Чередниченко. Вони систематизували та узагальнili матеріали пивихинської культури, запропонували свою концепцію її відносної хронології та локалізації.

В цілому, проблема пивихинської культури, в тому числі й на території Середнього Подніпров'я, лишається глибоко не дослідженою. Не відпрацьовано єдиного обґрунтованого погляду щодо вивчення різних її проблем, зокрема виникнення, етапів розвитку, взаємозв'язків із оточуючими культурами. Немає чіткої концепції відносної і абсолютної хронології, потребує поточнення локалізація культури тощо. Значимість пивихинської культури у розв'язанні різних проблем історії давнього населення робить нагальною проблему її вивчення.

¹ Даниленко В. Н. Археологические работы в районе села Максимовка на Черкащине за 1958 г. // НА ІА НАН України.— 1951 г.— Ф. експ. № 4337.

² Там же.

³ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 152.

⁴ Выезжаев Р. И. Отчет о полевых исследованиях Каневского отряда Пороской экспедиции за 1948 г. // НА ІА НАН України.— 1949/35.

⁵ Даниленко В. Н. Археологические работы в районе...— № 4338.

⁶ Телегин Д. Я. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчужского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская обл.) // НА ІА НАН України.— К., 1959.— № 3217.— С. 17—19.

⁷ Даниленко В. Н. Археологические работы в районе...— № 4339.

⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 227.

⁹ Бондар М. М. Дослідження Канівської комплексної експедиції // АДУ 1968.— Вип. 4.— С. 87, 88.

¹⁰ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 150—155.

¹¹ Чередниченко Н. Н. О пивихинской культуре Днепровского Левобережья // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: Обл. научн. Проект. Семинар 22—23 января 1988 г.— С. 22, 23.

¹² Левченко В. Н. Об утверждении производящего хозяйства в лесостепной зоне Левобережной Украины // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: тез. докл. 3 конф. Молод. Ученых ИА НАН СССР, 1986.

¹³ Чередниченко Н. Н. О пивихинской культуре Днепровского...— С. 22, 23.

¹⁴ Шапошникова О. Г. Древнейшие скотоводы степей юга Украины // Эпоха раннего металла в степной полосе Украины.— С. 9, 10.

¹⁵ Круц В. А. Позднетрипольские памятники...— С. 148, 150—153.

¹⁶ Там же.— С. 150—153.

¹⁷ Сиволап М. П., Григор'єв В. П., Дем'ян A. B. Звіт про розвідки та розкопки Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1993 р. // НА ІА НАНУ.— 1993.— С. 13, 14.

A. B. Лазоренко

ПИВИХИНСКАЯ КУЛЬТУРА В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Одной из малоизученных страниц древней истории Среднего Поднепровья является пивихинская культура, носители которой проживали в этом регионе на заключительном этапе энеолита.

В 1898 г. в одном из курганов с. Сушки Золотоношского р-на Черкасской обл. Е. А. Зноско-Боровским была выявлена керамика, которую впоследствии В. Н. Даниленко охарактеризовал как типичную для Пивихи.

В 1958 г. на основании ранних сборов и раскопок в урочище у горы Пивиха В. Н. Даниленко выделил и дал название культуре. Пивихинская керамика характеризуется многими исследователями и выделяется в свойственную ей группу по составу, форме и орнаменту.

Исследованием культуры занимались в различной степени такие исследователи как О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегин, Н. Н. Чередниченко, Н. Н. Бондарь, В. А. Круц и др.

В пределах Украины уже известно около 100 памятников, где выявлена пивихинская керамика (около 60 памятников обнаружено автором вследствие разведок), но этот материал не получил до настоящего времени надлежащей интерпретации.

Можно констатировать, что эта культура одна из малоизученных на Украине. Не отработано единого научно-обоснованного взгляда в отношении разных ее проблем: происхождения, этапов развития, взаимосвязей с окружающими культурами. Нет четкой концепции относительной и абсолютной хронологии. Требует уточнения локализация культуры.

A. V. Lazorenko

THE PIVIKHIAN CULTURE IN THE MIDDLE DNIEPER REGION

The Pivikhian culture is one of the by-way pages of the ancient history of the middle basin of the Dnieper. The bearers of this culture were living in this region in the final stage of the Encolithic Age.

In 1898 in one of the tumuli in the Sushki village in the Zolotonosha district of the Cherkasy region, the ceramics was discovered by E. A. Znosko-Borovsky. Later on, V. N. Danilenko characterized it as typical of Pivikha.

In 1958 on the basis of the earlier collections and the excavations in the tract near the Pivikha mountain, V. N. Danilenko marked out the culture and named it. The Pivikhian ceramics is characterized by many investigators and is separated into a peculiar group by its composition, form, and design.

The culture was investigated to a great extent by O. G. Shaposhnikova, D. Ya. Telegin, N. N. Cherednichenko, N. N. Bondar, V. A. Kruts, and others.

It is already known about 100 sites of the Pivichian culture in Ukraine. The author discovered about 60 sites as a result of prospecting, but these materials have not yet a proper interpretation.

We can state that this culture is insufficiently studied. There is no common scientifically grounded viewpoint on the problems of its origin, stages of evolution, and interconnections with the surrounding cultures. There is no clear conception of relative and absolute chronologies. The localization of the culture needs to be defined more exactly.

Одержано 12.12.99

А. О. Владимиров

ІНСТИТУТИ СИНЕДРІВ В ОЛЬВІЇ ТА ПРОЕДРІВ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ В РИМСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються питання щодо місця й характеру установ синедрів Ольвії та проедрів Херсонеса Таврійського в структурах органів управління в римський період.

У досліджені історії Ольвії та Херсонеса одне з ключових місць займають проблеми державного устрою цих полісів. Ще в останній чверті XIX століття в працях академіка В. В. Латишева¹ на базі наявних тоді джерел розглядалися питання державно-політичного розвитку Ольвії та Херсонеса в античну епоху. З розширенням джерельної бази з цієї проблематики деякі положення праць В. В. Латишева в наш час були переглянуті та доповнені². Разом з цим, незважаючи на досить значну увагу, приділену цим питанням у вітчизняній історіографії, окремі моменти структури і функціонування полісних установ все ще залишаються висвітленими недостатньо. Зокрема, ольвійським синедрам не надавалося певної уваги, спеціальної праці з цієї проблеми й досі не існує³. Залишається остаточно не вирешеним і питання щодо місця й характеру установи проедрів в полісній системі Херсонеса.

При визначенні сутності цих установ дослідниками в основному наводились порівняння з джерел метрополій або близьких до цих полісів міст. Між тим, спільна приналежність Ольвії та Херсонеса до західної частини регіону Північного Причорномор'я і термінологічна подібність виразів сýнеброі та прóеброі дозволяють поставити питання щодо необхідності проведення порівняльного аналізу ольвійських та херсонеських джерел. Це дозволить, на нашу думку, більш чітко окреслити місце й характер установ синедрів Ольвії та проедрів Херсонеса Таврійського в структурі органів управління цих північнопричорноморських міст.

Як відомо, Ольвію було засновано вихідцями з юнійського Мілету, Херсонес — дорійцями з мегарської колонії Гераклеї Понтійської. Переселенці відтворили у регіоні полісні організації, що значною мірою відображали особливості державного ладу їхніх метрополій. Серед чинників, що впливали на формування колоній, важливе значення мали зовнішньополітичні умови. Входження Херсонеса, а потім й Ольвії, в орбіту римського впливу дозволяє поставити питання спільних тенденцій державно-політичного розвитку цих полісів. Значною мірою це стосується характеристики державного ладу в даний період.

У вітчизняній літературі довгий час панував введений ще в перших дослідженнях термін «аристократизація» стосовно характеристики державного ладу Ольвії та Херсонеса у римський період. Під цим терміном розумілася можливість для аристократичних родів концентрувати владу в полісі в своїх руках⁴. Обмеження правлячої верхівки лише ознаками шляхетності у наш час зазнало справедливої критики. В результаті запропоновано термін «елітаризація»⁵, завдяки змісту якого повніше відображалися процеси суспільно-політичного розвитку полісів. Дійсно, в процесі утворення полісної верхівки ознаки шляхетності та багатства часто перепліталися між собою⁶, а аристократія могла складатися й просто з нуворишів⁷. Елітаризація ж державного апарату визначається зайняттям з року в рік представниками небагатьох дуже заможних родів найвищих посад у полісі⁸.

Одним з головних складових елементів структури грецького полісу була Рада. Елітаризація державного апарату мала позначитися на складі та функціях цього органу полісного управління. На нашу думку, одним із проявів елітаризації системи полісного управління в Ольвії та Херсонесі є домінування в складі Ради колегіальних установ синедрів та проедрів, які фактично виконують властиві у демократичних полісах Раді пробулевтичні функції.

Як вже зазначалося, терміни сýнеброі та прóеброі мають спільне походження. Обидва звичайно використовувалися у зв'язку з діяльністю Ради: сýнебре́ю — засідати у Раді, прóебре́ю — головувати у Раді. Терміном сýнеброі у багатьох грецьких містах позначалися булефти або члени рад союзів міст. Останні часто носили називу б сýнеброю. У цьому зв'язку пригадуються звернення Філіпа Македонського до синедрів і даміургів пелопоннеських міст⁹, та відомості арголійських синедріон у Павсанія¹⁰. В Анданії синедрами називалися члени місцевої Ради¹¹. У IV ст. до н. е. функціонує синедріон афінського союзу, який співвідносить свою пробулевтичу діяльність з афінською буле¹². Отже, в усіх випадках синедри ототожнювалися з членами Ради або її частиною. Терміном прóеброі звичайно позначалися голови Ради. В Афінах проедри обиралися по одному від кожної філі і по черзі головували на засіданнях Народних Зборів¹³. В Ефесі та Самофракії проедри виконували пробулевтичні функції. Отже, термін прóеброі застосовувався для позначення членів Ради, які обиралися з числа булефтів і головували на засіданнях.

У зв'язку з вищевикладеним, необхідно зазначити, що функції синедрів та проедрів, як і інших магістратів, у різних полісах могли суттєво відрізнятися, тому при їх розгляді в Ольвії та Херсонесі головну увагу варто приділити передусім місцевим джерелам.

Ольвійські епіграфічні пам'ятки з відомостями про синедрів представлени п'ятьма написами. Найдавніший з них¹⁴ датується серединою III ст. до н. е., переважна ж більшість пам'яток¹⁵ належить до II—III ст. н. е. Джерела римського періоду зі згадками синедрів реконструюються за єдиною формулою εἰστηγθαμένων τοὺς σύνεδρους¹⁶, тоді як у доримський період використовується формула οἱ σύνεδροι εἴλαν¹⁷. Якщо за останньою формулою декрети пропонуються ще й іншими магістратами, то за формулою римського періоду, крім синедрів, лише громадянами особисто. Наведені формули відображають різні ступені процедури прийняття документа в грецькому полісі. Спочатку εϊσεγετη (οἱ εϊστηγθαμένοι),

тобто автори проекту, вносили його до Ради. Остання, після попереднього обговорення на своєму засіданні, виносила цей проект на екклесію. На Народних Зборах проект декрету доповідали вже не автори, а посадові особи або інші громадяни (οἱ εἰπόντες). У випадку, коли автори проекту не вказуються у декреті, ними слід вважати οἱ εἰπόντες¹⁸. Подібна процедура в принципі відповідає пробулевтичній практиці у полісі з демократичним державним ладом, де синедри є постійною робочою комісією.

Необхідність існування в складі ольвійської Ради спеціальної комісії для розгляду поточних справ обґруntувалася ще до опублікування джерел з відомостями про синедрів. На підтвердження цієї думки наводився приклад пританів¹⁹ у Мілеті. Притані існували також і в Афінах, де виконували функції чергових по буле, тобто завідували поточними справами, готували пропозиції для внесення їх на засідання Ради, скликали збори Ради та вели їх²⁰. Існування пританів на рубежі IV—III ст. до н. е. фіксується і в Херсонесі, де вони, напевно, мали подібні функції²¹. Під час публікації першого ольвійського декрету зі згадкою синедрів²² їм надавалися місце й функції пританів. Синедри, таким чином, ставляться серед магістратів, що вносять пропозиції щодо вшанування на затвердження Народних Зборів у римський період²³.

Видання найдавнішого свідоцтва щодо існування синедрів дозволило розширити хронологічні межі існування цієї установи до середини III ст. до н. е. Цим спростовується вірогідна можливість її виникнення в результаті римського впливу. У сучасній науковій літературі визначення синедрів як колегіальної установи з пробулевтичними функціями зазнає лише незначних корегувань. Припускається, зокрема, що з III ст. до н. е. синедри разом з іншими комісіями вносять пропозиції з почесних декретів, тоді як особисто громадяни – з простих²⁴.

Між тим, аналіз ольвійських декретів з відомостями про синедрів дозволяє в основних рисах скласти уявлення про характер цієї установи. В декретах римського періоду οἱ εἰστηγησαμένοι, серед яких були і синедри, згадуються разом з εκκλησίσ πάνδηροι, тобто «загальнонародними зборами». Вважалося, що термін πάνδηρος не більше, ніж звичайне оформлення пишності заголовка²⁵, яке не несе в собі ніякого іншого навантаження. На нашу думку, термін πάνδηρος свідчить про особливий загальнополісний урочистий характер вшанування, коли безпосередньо на Народних Зборах проект урочисто вноситься, потім, також урочисто, пропонується на затвердження вищими посадовими особами, або найбільш шанованими громадянами. Вірогідно, що урочистістю процедури вшанування передбачалося внесення пропозиції синедрами як найбільш шанованими членами Ради. Саме тому визначення синедрів лише як постійної (або тимчасової) комісії Ради з функціями робити доповіді з урочистих декретів не зовсім чітко відображає сутність цієї установи.

Характер державного ладу в тому чи іншому полісі накладає свій відбиток на функціонування органів управління. Саме тому, залежно від державного ладу, в кожному окремому полісі одні й ті самі посади можуть мати широке чи вузьке коло своєї діяльності²⁶. Арістотель дає класичне визначення буле для демократичного полісу як установи, функції якої полягають у попередньому розгляді проектів, «... що поступають на розгляд Народних Зборів, щоб останні не витрачали на їх обговорення дуже багато часу. Але, якщо цю посаду займає невелика кількість осіб, то це — риса олігархії»²⁷. В Ольвії, пробулевтична функція, тобто попередній розгляд законопроектів і внесення їх на засідання Народних Зборів, фактично виконується не Радою, а її спеціальною комісією — синедрами. Сама Рада при цьому може і не втрачати ознак демократичного забарвлення, але її характер вже відображає зміни у соціальній структурі полісу. Концентрація пробулевтичних функцій в руках частини членів буле є одним із проявів елітаризації державного апарату полісу в римський період.

Протягом цього ж періоду у Херсонесі зафіковане існування інституту проедрів, які згадуються виключно у документах римського періоду. За формулою проєдрів Херсонесеїтаν τῶν ποτὶ ταῖς Ταυρικαῖ εἶπαν починається більшість відомих херсонеських декретів цього часу²⁸. Формула вказує на пробулевтичну функцію проедрів, значення цієї інституції зазначається їх місцем у першому рядку декретів.

У сучасній історіографії не існує усталеного погляду на місце інституту про-

едрів в системі органів управління Херсонеса. Більшість дослідників вбачає у проедрах колегіальне утворення у складі Ради, що з'явилося після реформи херсонеського конституційного ладу. Суттєво розбігаються погляди щодо того, чиє місце зайняли проедри в результаті реформи. Найдовше панувала думка, що проедри з'явилися у складі Ради замість есимнетів²⁹. Пізніше було висловлено думку, що функції підготовки рішень буле у римський період передішли до проедрів від номофілаків, у компетенції яких залишилося лише фізичне збереження декретів³⁰. На розвиток цього погляду було зроблено спробу визначити проедрів як адміністративну частину Ради, наділену правами законодавчої ініціативи. Обов'язки проедрів при цьому могли б полягати в обговоренні питань про права громадянства, проксенії та шанування громадян за заслуги перед державою, що, звичайно, випливає зі стандартних формул та змісту декретів. Есимнети джерел доримського періоду повинні були входити до чергової частини буле³¹.

Дослідники, які вважали проедрів частиною членів Ради, логічно визначали їх як голів буле. До цього висновку підштовхував як сам термін, так і місце проедрів у першому рядку херсонеських декретів. Впевненість у визначені проедрів як голів Ради³² було висловлено ще у перших коментарях³³ до херсонеських написів, залишається воно актуальним і сьогодні. Крім того, існує думка, що кількість проедрів становила дванадцять осіб, кожна з яких головувала у Раді протягом місяця³⁴. Проте існує зовсім протилежний погляд на місце проедрів у системі полісних органів влади. Проедри представляються як колегія магістратів з повноваженнями вносити проекти постанов на розгляд Ради та Народних Зборів. Мотивування цієї тези полягає у тому, що у декретах проедри та буле ніби-то протистоять одне одному та неможливістю збереження Радою пробулетичних функцій в умовах аристократизації державного устрою Херсонеса³⁵. Таким чином, проедри виводяться зі складу Ради та включаються до системи магістратів.

Отже, погляди істориків на визначення місця проедрів можна умовно розділити на дві великі групи. Перші вважають, що проедри виконували суть технічні функції, як то: головування на засіданнях Ради, підготовка рішень до цих засідань. Інші вбачають у проедрах вищих магістратів та голів Ради.

Слід зазначити, що при визначені місця проедрів в полісній структурі Херсонеса кожен з дослідників користувався власною, не завжди переконливою аргументацією. Розбіжності поглядів, деякою мірою, сприяв й однотипний характер згадок проедрів у джерелах.

У з'язку з вищезазначенним видається доцільним звернутися до однієї з найбільш інформативних пам'яток перших століть н. е. — херсонеського декрету на честь Тіта Аврелія Кальпурніана Аполлоніда³⁶. У декреті «А» римлянин проголошується громадянином, булемтом і проедром³⁷ та включається до складу перших громадян міста (οἱ πράτοι). Видавці документа вважають, що надані Тіту Аврелію Кальпурніану Аполлоніду привілеї не більш ніж данина традиційної ввічливості щодо особи, яка вішановується. Якість публікації та інтерпретації документа зазнали грунтовної критики³⁸. Зокрема, суттєві розбіжності викликає фрагмент декрету βουλευτῶν τε ἔμμεν αὐτόν καὶ σύνυσαφον τοῖς ὄρχαθεν Χερσονέσιταν προέδροις. Видавці відносять ὄρχαθεν до Херсонέса³⁹, вбачаючи у цьому виразі вказівку на «перших херсонеситів» — нащадків перших колоністів. Οἱ πράτοι інтерпретується у більш широкому розумінні, як елітарний прошарок, що складався з представників спадкової та нової знаті⁴⁰. Якщо йти далі, то випливатиме, що проедри обиралися лише з числа нащадків першопоселенців. Представники цих нащадків посадили, на погляд видавців, місця у першому з трьох рядів списку τῶν σφραγισμένων херсонеських декретів II ст. н. е. Нова знать при цьому посадила другий ряд⁴¹. На жаль, видавцям не вдалося переконливо пояснити випадки присутності членів з одним і тим самим прізвищем у різних рядах одночасно⁴².

Інше розуміння виразу τοῖς ὄρχαθεν Χερσονέσιταν προέδροις запропоновано Ю. Г. Виноградовим. Цей дослідник відносить ὄρχαθεν до προέδροις, вбачаючи у посиланні на прадавність існування інституту проедрів у Херсонесі зазначення важливості цієї посади для херсонесців, що додає свій елемент до пишності церемонії вішанування. Прерогативи проедрів, таким чином, простягаються на весь демос, а не тільки на «нащадків перших херсонеситів». Таким чином, οἱ πράτοι з декрету — еліта знатних прізвищ⁴³; «нащадки ж перших херсонеситів» — не більше ніж помилка видавців⁴⁴. Дослідник визначає проедрів як вищих магістратів

з функціями голів Ради. Як аргумент на підтвердження цього погляду ним наводиться приклад з відомого йому танаїського декрету I—III ст. н. е., де згадуються прόεбрοι βουλῆς⁴⁴. Важливу особливість терміна проєдріа відзначено Е. І. Соломоник. Крім головування у Раді, цей термін міг означати можливість займати місця в перших рядах театру⁴⁵.

Разом з тим, суттєві доповнення до вищевикладених поглядів дає аналіз декрету на честь Демократа, сина Аристогена⁴⁶, та співставлення херсонеських джерел з ольвійськими. У зазначеному херсонеському декреті трапляється подібна до декретів зі згадками ольвійських синедрів формула прόεбрον [μὲν εἰστητη]σάμενων ἐνδόξως. Термін ὁ εἰστητησάμενως трапляється у херсонеських декретах тільки у цьому документі, і тільки у зв'язку з проєдрією. Демократ, виконуючи обов'язки проєдра, був одночасно й ейсегетом декретів. Виходячи з того, що проекти декретів виносяться на екклесію вже всіма проєдрами, то свою доповідь Демократ робив саме на засіданні проєдрів. Формули херсонеських декретів не містять відомостей про можливість для інших колегій або осіб бути ейсегетами декретів. Залишається лише зробити висновок щодо поєднання проєдрами функцій οἱ εἰστητησάμενωι та οἱ εἰπόντες. Таким чином, проект декрету спочатку обговорювався на засіданні проєдрів, які вже потім виносили його на екклесію. Доповідь на екклесії, вірогідно, робить один із проєдрів. У порівнянні з пробулевтичною процедурою в Ольвії, у Херсонесі шлях документа від проєкту декрету до його затвердження значно довший і менш демократичний.

Складність пробулевтичної процедури у Херсонесі співвідноситься з характером державного ладу полісу і залежними від нього функціями полісних установ, в тому числі й проєдрів. Як уже зазначалося, у перших століттях н. е. відбувається елітаризація державного ладу Херсонеса. Одним із проявів цього процесу стає ускладнення пробулевтичної процедури. Відмічено, тут уже з II ст. до н. е. прості громадяни позбавляються права вносити пропозиції щодо вшанування⁴⁷. З цього робиться висновок про прискорені темпи елітаризації державного апарату Херсонеса. Разом з цим, існує погляд, що кінець III ст. до н. е. став перехідним у розумінні посилення аристократизації державного ладу, яка полягала у висуванні на перший план у полісі заможних та шляхетних родів⁴⁸. Так чи інакше, але у римський період в структурі херсонеського суспільства існує прошарок елітних прізвищ. Ої πρατοι з декрету на честь Тіта Аврелія Кальпурніана Аполлоніда є епіграфічним свідоцтвом існування їх у Херсонесі в римський період. До складу херсонеської буле за умови елітаризації державного управління полісу повинні були входити представники саме таких прізвищ. До них же і належали проєдри як голови буле. Монопольне право проєдрів на винесення проєктів декретів на екклесію свідчить про елітарний характер цієї установи. Таким чином, у Херсонесі, як і в Ольвії, елітаризація державного апарату полісу позначається ускладненням процедури подання та затвердження декретів, монополізацією цих функцій представниками елітарних родин.

Отже, при визначенні місця й характеру інституцій синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі, можна відзначити таке. Як в Ольвії, так і в Херсонесі, в умовах аристократизації державного ладу, в перших століттях н. е. відбувається елітаризація полісного управління. Цей процес характеризується формуванням в соціальній структурі полісів прошарку елітних прізвищ, представники яких посадають ключові посади у полісному управлінні. Разом з цим, відбуваються зміни у характері буле, які виражаються у домінуванні частини членів Ради об'єднаних у колегіальні установи синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі. Аналіз джерел дозволив виявити подібність функцій цих установ, які полягали у попередньому обговоренні проєктів декретів і винесенні їх на затвердження Народними Зборами. Процедура затвердження декретів у Херсонесі, на відміну від Ольвії, відрізняється більшою складністю, концентрація пробулевтичних функцій у проєдрів сильніша порівняно з синедрами. Подібність функцій синедрів та проєдрів визначена схожістю того місця, яке ці установи займають у структурах органів полісного управління своїх міст. Беручи на себе пробулевтичні функції Ради, синедри в Ольвії та проєдри у Херсонесі фактично стають верхівкою буле. Домінування частини членів Ради над її основним складом, виконання цією частиною притаманних Раді пробулевтичних функцій свідчить про елітарний характер цієї верхівки.

Таким чином, одним із елементів структури полісного управління Ольвії та

Херсонеса в римський період є функціонування у складі буле колегіальних установ, які, складаючись із представників полісної верхівки, фактично виконують пробу-левтичні функції Ради.

¹ Латышев В. В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического.— СПб., 1884; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.

² Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989; Кадеев В. И. К вопросу о составе херсонесского совета (ἡ βουλὴ) в первые века н. э. // ВДИ.— 1971.— № 3; Кадеев В. И. Про державний лад Херсонеса в первых століттях н. е. // УДК.— 1971.— № 9.— С. 26; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э.— Харків, 1981; Пальцева Л. А. О должностных лицах херсонесского совета в первые века н. е. // ВДИ.— 1977; Новицкая Н. И. Государственное устройство Херсонеса Таврического в античности.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Екатеринбург, 1992.

³ Виноградов Ю. Г. (Политическая история...— С. 217) зазначає, що він готує до друку спеціальне дослідження з ольвійських синедрів.

⁴ Латышев В. В. Исследования...— С. 216.

⁵ Виноградов Ю. Г. Политическая история ...— С. 219.

⁶ Arist., Pol., IV, VI, 2.

⁷ Виноградов Ю. Г. Политическая история ...— С. 219.

⁸ Там же ...— С. 220.

⁹ Dem., pro Ctesiph., 157.

¹⁰ Paus., VII, 23, 1.

¹¹ Жебелев С. А. АХАИКА. В области древностей провинции Ахайи.— СПб., 1909.— С. 356.

¹² De Laix R. A. Probouleusis at Athens.— LA., 1976.— P. 142.

¹³ Arist., Ath. Pol., II, 44, 2.

¹⁴ НО № 28.

¹⁵ IOSPE, I², № № 43, 44, 47, НО № 47.

¹⁶ IOSPE, I², № 43.

¹⁷ НО 28.

¹⁸ Латышев В. В. Исследования...— С. 254.

¹⁹ Там же.— С. 228.

²⁰ Arist., Ath. Pol., II, 44.

²¹ Виноградов Ю. Г. Дорийские фили в Херсонесе Таврическом // ВДИ.— 1993.— № 4.— С. 65.

²² Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России // ИАК.— Вып. 14.— 1905.— № 1.

²³ ИАК.— Вып. 14.— 1905.— С. 96; IOSPE, I², comm. ad. № 43.

²⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 223.

²⁵ Латышев В. В. Исследования...— С. 234.

²⁶ Arist., Pol., IV, XII, 7.

²⁷ Arist., Pol., IV, XII, 8.

²⁸ IOSPE, I², № № [354], 357, 359, 362, 364, [365], 366, 367, [368], 369, [740?]; НЭПХ № 3, 4, 5; Соломоник Э. И. Несколько новых надписей Херсонесского музея // ВДИ.— 1978.— № 3.— С. 66—81.— № 9.

²⁹ Латышев В. В. Эпиграфические данные...— С. 22.

³⁰ Новикова Р. А. Симмнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1961.— № 2.— С. 107; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 32.

³¹ Новицкая Н. И. Государственное устройство...— С. 14.

³² Погляди А. Бека та В. В. Латишева з приводу цього підтримують: Ростовцев М. И. Херсонес // Энциклопедический словарь Брокгауза – Эфрона.— С. 164; Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья.— М.—Л., 1955.— С. 92; Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 136.

³³ CIG., comm. ad. № 2099.

³⁴ Кадеев В. И. К вопросу...— С. 129; Кадеев В. И. Про державний лад ...— С. 26.

³⁵ Пальцева Л. А. О должностных лицах ...— С. 178.

³⁶ Антонова И. А., Яйленко В. П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманские войны по данным декрета 174 года н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлонида // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 58—86.

³⁷ Проголошення проедром трапляється у фрагментованій херсонеській проксенії перших століть н. е. Див.: IOSPE, I², № 383.

³⁸ Виноградов Ю. Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса // ВДИ.— 1996.— № 1.— С. 48—60.

³⁹ Антонова И. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 85.

⁴⁰ Там же.— С. 84.

⁴¹ Там же.— С. 85.— Прим. 61.

⁴² Виноградов Ю. Г. Новое...— С. 59.

⁴³ Там же.— С. 51.

⁴⁴ Там же.— Прим. 29.

⁴⁵ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники...— С. 34.

⁴⁶ IOSPE, I², № 425.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Политическая история ...— С. 225.

⁴⁸ Новикова Р. А. Указ. соч.— С. 107.

A. A. Владимиров

ИНСТИТУТЫ СИНЕДРОВ В ОЛЬВИИ И ПРОЕДРОВ В ХЕРСОНЕСЕ ТАВРИЧЕСКОМ В РИМСКИЙ ПЕРИОД

В статье определяется место и характер институтов синедров в Ольвии и проездров в Херсонесе Таврическом в римский период.

Автор приходит к выводу, что под влиянием сходных процессов развития региона Северного Причерноморья одним из проявлений элитаризации государственного аппарата Ольвии и Херсонеса в римский период является доминирование в составах Советов этих городов коллегиальных органов синедров и проездров. Эти органы состояли из представителей прослойки элитных фамилий полисов. Синедры в Ольвии и проездры в Херсонесе Таврическом фактически перенимают на себя пробуловтические функции советов.

INSTITUTIONS OF SUNEDROI IN OLBIA AND PROEDROI IN CHERONESSUS TAURICA IN THE ROMAN PERIOD

The place and the character of the institutions of sunedroi in Olbia and proedroi in Chersonessus Taurica are determined in the article.

The author comes to the conclusion that under the influence of analogous processes in the Northern Black Sea region the domination of the collective bodies of sunedroi and proedroi in the Councils of Olbia and Chersonessus Taurica was one of displays of elitization of the state machinery of these states in the Roman period. These bodies consisted of the representatives of the elite families section of the poleis. Sunedroi in Olbia and proedroi in Chersonessus Taurica factually take on themselves the probouleutic functions of the Councils.

Одержано 15.01.99

I. С. Піоро

КРИМСЬКІ ГОТИ В СВІТАІ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На підставі вивчення старожитностей Південного та Південно-Західного Криму і матеріалів із могильників Центральної та Південно-Східної Європи, підтверджуються та конкретизуються дані писемних джерел про проникнення та тривале перебування готів на півострові. Використання широкого кола різноманітних джерел, минулих та сучасних етнологічних досліджень дозволяє відтворити історію кримських готів та їх нащадків до нового часу.

Проблема проникнення та тривалого перебування готів у Криму розроблялась дослідниками різних поколінь. Її розв'язанню присвячували свої праці такі відомі в минулому вчені, як: Ф. Брун¹, В. Томашек², Ю. Кулаковський³, А. Васильєв⁴ та ін. Проте їхні дослідження будувалися переважно на писемних джерелах. Археологічні ще не достатньо були вивчені. Питання, поставлені в науці в радянські часи, продовжували активно розроблятись представниками ленінградської (петербурзької) школи⁵. Натомість, в 60—70-х рр. кримські археологи висунули свою гіпотезу щодо локалізації Готій лише на вузькій смузі Південного берега Криму⁶. Разом з тим, наступні покоління дослідників повністю приседналися до поглядів, що були висловлені ще наприкінці XIX — на початку ХХ ст. й аргументувалися петербурзькими вченими, тим більше, що в останні десятиліття накопичено величезний археологічний матеріал, який дозволив усебічно конкретизувати дані писемних джерел⁷. Безперечно, слід згадати також усі праці археологів, в яких представлені відомості про пам'ятки та окремі знахідки черняхівської культури в Криму⁸ й аргументоване їх поширення на півострові⁹.

Вивчення історії кримських готів неможливе без розгляду етнічних процесів, що проходили в Європі в I тис. н. е. Просування на південь унаслідок перенаселення великої кількості германських племен охоплювало й територію сучасної України. Повідомлення про ці події збереглися у творах стародавніх авторів. Найбільше їх про готів, які ще в першій половині III ст. досягли Причорномор'я (Jordan. Get., 28, 38—42; Stephan. Byz., 212, 8) й, оселившись тут, очолили великий різноетнічний союз племен, що досяг найбільшої могутності за короля Германаріха, включивши «всі

© I. С. ПІОРО, 2000

племена Скіфії та Германії» (Iordan. Get., 118—120). Відлуння тих далеких часів збереглося навіть у середньовічному скандинавському епосі (Сага про Хервор, Старша Еdda). Передержавне об'єднання остроготів проіснувало до гунської навали 375 р. (Ammian Marcellin., XXXI, 3, 1, 2) й, на думку багатьох учених, саме залишило черняхівську культуру¹⁰. Найбезперечніший доказ входження германців до складу її носіїв — це, в першу чергу, знахідки рунічних написів на гляняному посуді та пряслах¹¹.

Окрім готів, джерела зберігають назви інших племен північно-західного походження, що в ті ж часи перебували в Північному Причорномор'ї. До них належать борани (Zosim, I, 31—33, 42), що згадуються також разом із готами (Gregor. Thaumaturg. Epist., 40), герули (Iordan. Get., 118, 119; Zosim., I, 42; Treb. Pollion. Claud., 6) та уругунди-буругунди (Agath. Hist., V, 11). У працях деяких авторів (Полліон, Зосим, Зонара та ін.) ці загони часто виступали під загальною назвою «скіфи», давнім синонімом терміна «варвари». Зонара завжди користувався таким умовним найменуванням германських племен, наприклад, повідомляючи про їхній похід суходолом на Боспор на початку 50-х рр. III ст. (Zonar. Ann., XII, 21).

Періоду «військової демократії», яку переживали зазначені народи, були притаманні війни та грабіжницькі походи. Більшість повідомлень стародавніх авторів, що містять наведені етнічні назви, саме присвячено цим подіям. Від військових нападів племен готського союзу потерпав античний світ¹². З ними пов'язані численні руйнування античних міст та селищ Північного Причорномор'я середини III ст., розгром пізньоскіфського царства в Криму та проникнення готів на півострів.

Археологічним відображенням розселення племен готського союзу в Північному Причорномор'ї вважається розповсюдження тут пам'яток черняхівської культури. Черняхівські біритуальні могильники (Фурманівка, Вікторівка, Коблеве, Каборга IV, Городок та ін.), в яких чітко виділяються сармато-аланські та германські риси похованого обряду, досліджено від дельти Дунаю до правого берега Бузького лиману¹³.

Різноетнічні дружини, що в наслідок так званих готських воєн потрапили на Кримський півострів, залишили могильники середини III — першої половини V ст. Біритуальні некрополі досліджено в Херсонеській окрузі: на території радгоспу «Севастопольський», Чорноріченський, Бельбек I та ін. Крім великої кількості підбійних могил, склепів-ката콤б, плитових могил, могил із заплічками та інших сармато-аланських поховань споруд в них виявлені поховання, справлені за обрядом кремації. На території радгоспу «Севастопольський» відкрито 29 кам'яних ящиків з похованьми урнами та 398 урн у полі. Деякі з них мали кам'яну обкладку. Шийки урн були перекриті місками та уламками посуду. За урні найчастіше правила античні амфори та глеки, урні-посудини та кам'яні осуарії херсонеського виробництва. Вплив Херсонеса відбився також у наявності дитячих поховань в амфорах.

Досить-таки близький за типом поховань був Чорноріченський могильник, що розташований на протилежному боці від р. Чорної. В ньому виявлено 34 тілоспалення в урнах-амфорах та ліпних горщиках, серед яких траплялись типово черняхівські невеликі ліпні темногляні, округлобокі з невеликими відгинутими вінцями (наприклад, урнове тілоспалення 13/24). Кам'яні конструкції (огорожі, вімостки, перекриття плитами) зафіксовано в 7 похованнях. В одному випадку урну було поставлено догори дном (поховання 21/42). Окрім цього, в трьох різних за конструкцією могилах (підбійні могили 25/39, 34/78, склеп 23/79) разом із сармато-аланськими тілопокладеннями, так само як і в шести похованнях на території радгоспу «Севастопольський» (плитова могила 87, ямні — 161, 185—187, 189), виявлено по одній урні з тілоспаленнями, що свідчить про змішаність населення. В сарматській, за типом, підбійні могилі 89 в радгоспі «Севастопольський» було встановлено дев'ять урн із кремаціями. Тілоспалення було справлене також в ямній могилі із заплічками 218 у цьому ж некрополі¹⁴. У сусідньому так званому могильнику Бертьє-Делагарда знайдено три кам'яні ящики з тілоспаленнями. На схилах гори Чабовського досліджено могильник із тілоспаленнями в урнах. В біритуальному могильнику Бельбек I, біля гирла р. Бельбек, окрім могил з тілопокладеннями, знайдено 3 тілоспалення в невеликих ямках. Єдине тілоспалення (кальциновані кістки із залишками вогнища) в урні-ліпній посудині було відкрито в некрополі Скалисті III, однак його розміщення на території типово сарматської

пам'ятки I—III ст., скоріш за все, є випадковим, й зовсім не пов'язане з похованнями більш раннього періоду. Останніми роками, на території м. Севастополя та його найближчих околиць відкривають все нові й нові поховання пізньоримського часу з кремаціями (матеріали Національного заповідника «Херсонес Таврійський»).

На відміну від пам'яток Херсонеської округи, в синхронних могильниках Південного берега Криму типових сармато-аланських комплексів не виявлено. В Ай-Тодорському некрополі, серед 37 могил відкрито сім груп поховальних конструкцій: 15 урнових тілоспалень у невеликих відкритих ямах, 6 урнових тілоспалень під кам'яними закладами в одній та двох посудинах, урнове тілоспалення, обкладене плескатими каменями зі слідами обробки, 11 безурнових тілоспалень, в яких кальциновані кістки складено суцільно, 2 тілоспалення, вкриті мискою та стінкою амфори, тілопокладення під кам'яною вимосткою та колективне тілопокладення зі слідами ритуального розчленування мерців. Майже всі шийки урн, так само, як і в інших могильниках із тілоспаленнями, були перекриті мисками, денцями амфор, цеглою та камінням.

В Чатирдазькому могильнику досліджено вже понад 60 урнових в амфорах та безурнових тілоспалень, що розміщувались в невеликих кам'яних ящиках, під кам'яними закладами та в полі. Майже всі урни та посудини-приставки, як і на Ай-Тодорі, були розбиті в давнину. Крім ділянок із похованнями, досліджено унікальний для Криму і всієї Південно-Східної Європи невеликий кам'яний курган, в якому знайдено амфори кінця III—IV ст.

Нешодавно, відкрито ще два могильники типу Ай-Тодор: у Верхній Ореанді та Партеніті.

Особливості розглянутих конструкцій могил з тілоспаленнями, як у Південному, так і Південно-Західному Криму (обкладка урні камінням, розміщення урні на кам'яній вимостці, кам'яні заклади, перекриття шийки урні, розміщення урні дотори-дном, наявність посудин-приставок), у сукупності із зафіксованими рисами поховального обряду в різному співвідношенні зафіксовано в пам'ятках так званих культур полів поховань Північної, Середньої та Південно-Східної Європи, включаючи Таврику¹⁵. Правда, подібні, певною мірою, кам'яні конструкції в могилах із тілоспаленнями (викладки з плоского каміння під урнами та їхня обкладка з боків й перекриття плитками) були поширені в некрополях європейських провінцій Рима до початку V ст., наприклад, на території Югославії¹⁶. Саме тому, визначення етнічної приналежності пам'яток повинно проводитись на основі сукупного аналізу всіх етнічних ознак. Так, порівняння особливостей обряду кремації у кримських некрополях середини III — середини V ст. з відповідними поховальними звичаями черняхівців дозволяє виділити багато спільних рис. Обмаль типових кам'яних конструкцій (за певними виключеннями: Косанів, Компаніїці, Нова-Олександрівка, Кутки, поховання 18 в Привольному, 2 в Августинівці під кам'яними плитами та в кам'яну колі-кромлеху, поховання 119 у Косанові під вимосткою з дрібного каміння та багато інших, наприклад, в могильниках Нижньої Наддністрянщини) може бути пояснена відносною бідністю основної черняхівської території на природні поклади каміння, на відміну від Скандинавії та гірського Криму. Разом із тим, привертають увагу й деякі інші деталі обряду, що вже систематизовані дослідниками¹⁷. Кремація мерців здійснювалась за межами місць поховань. Тілоспалення спровалися в урнах та невеликих ямках, де їх залишки складались компактно. За урни правила побутова кераміка. У черняхівських могильниках переважали кухонні горщики та миски, траплялись кубки, глеки та келихи. У контактних з античним світом південних та південно-західних регіонах черняхівської культури (наприклад, могильники Кам'янка, Малаешти та ін.) використовувались амфори різних типів. Саме урни-амфори поширені в кримських некрополях. Слід зазначити, що тип посуду для урнових тілоспалень ніякого значення не мав і не може розглядатись як етнокультурна ознака. Водночас, привертає увагу ідентичність особливостей обряду тілоспалення в черняхівських та синхронних кримських могильниках, що, між іншим, мають пшеворські та вельбарські традиції, зокрема, зафіксоване вторинне опалення урн на поховальному вогнищі та їх посипання рештками вогнища — попелом і вуглинками з уламками кераміки. Крім кримських могильників, це явище відкрите в Дитиницях, Брест-Тришині, Косанові, Раковці, Будештах, Гаврилівці та інших пам'ятках, причому, так само

як і в Криму, кальциновані кістки ховались разом із залишками вогнищ та речами, що побували у вогні. Виявлене дослідниками ритуальне псування речей похованого вжитку, що широко представлене в давньогерманському обряді від скандинавських некрополів (наприклад, на о. Готланд¹⁸), простежене також у кримських тілоспаленнях. Окрім розбитих під час поховань урн та іншого посуду, в похованнях 11 та 18 Ай-Тодорського могильника знайдені дуже зламаний залізний умбон і зім'ята бронзова ойнохоя. В Чатирдазькому некрополі — зігнуті довгий залізний меч, наконечник списа, ніж, шило, монета, зламана голка, розбиті бруски, розігнута пряжка, зламані браслети та обручка.

Встановлення урні дорого дном в одному з поховань Черноріченського могильника має аналогії в могильниках Подолії (Раковець, Косанів), Молдавії (Будешти, Малаешти), Середньої (Маслово) та Нижньої (Кам'янка) Наддніпрянщини.

До ознак черняхівського обряду північних регіонів культури можуть бути віднесені посудини-приставки з підношеннями в деяких кримських тілоспаленнях. Виділені на черняхівських могильниках нечисленні, справлені за германсько-пшеворським обрядом, кремації небіжчиків із наступальною та захисною зброяєю поширені також в Ай-Тодорському та Чатирдазькому некрополях. Шийки урн у кримських могильниках, так само, як і в частині черняхівських пам'яток (за пшеворськими та гето-дакійськими традиціями), були перекриті. Традиції волинської групи полів поховань (Любомль, Брест-Тришин та ін.) у формі ям-тризни та площацок представлени в пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я (Каборга IV та ін.) та ай-тодорського типу Південного Криму (Ай-Тодор, Чатирдаг та ін.).

Разом із тим, слід зауважити, що загальна назва «готи» поширювалася на всі племена, які входили до союзу, та їх нащадків. Відомості про їх етнічний склад, окрім перелічених пам'яток ай-тодорського типу та біритуальних некрополів, надають сармато-аланські могильники III — першої половини V ст. Північного Причорномор'я (від пониззя Дунаю до пониззя Дону), включаючи Східний Крим (Заморське) та Південно-Західну частину півострова (Інкерманський, Суворово, Мангуш, Червоний Мак, Мангуп, Тернівка, Озерне III, Дружне, Перевальне, Нейзац та ін.). До складу їх похованального інвентарю, крім виробів античних майстерень, якими «варвари» широко користувалися, потрапляючи в середовище з розвинутим товарним виробництвом, належали поодинокі речі черняхівської культури, які, між іншим, можуть вказувати на напрямок проникнення населення в Крим. Аланське населення, що залишило цю групу поховань пам'яток, напевно, існувало під узагальненою назвою «готи» і генетично передувало мешканцям гірського Криму, якому належали ранньосередньовічні могильники IV—IX ст. типу Лучистинського, Скалистинського та ін. Далі, за Лучистинським некрополем — пам'ятки типу Артек, Суук-Су, Кореїз.

У похованнях різних за характером кримських могильників зазначеного часу знайдено різноманітний кружальний посуд черняхівського типу: трьохручні вази, біконічні миски, кубки та келехи. Привертають також увагу знахідки умбонів так званих римсько-германських типів (Південно-Донузлавське поселення, Бельбек I, Озерне III, Ай-Тодор, Чатирдаг, Керч), бойових сокир-францисків (радгосп «Севастопольський», Мангуш, Ай-Тодор, Чатирдаг), уламків черняхівських кістяних багаточасткових гребенів (Тернівка, Скалисте, Херсонес, Керч), бурштинових грибоподібних підвісок (радгосп «Севастопольський», Чорноріченський, Дружне, Херсонес), металевих відерцеподібних підвісок (Ай-Тодор, радгосп «Севастопольський», Інкерманський), кістяних піраміdalних підвісок з циркульним орнаментом (Скалисте, Керч), черняхівських металевих фібул різних типів (радгосп «Севастопольський», Чорноріченський, Інкерманський, Дружне, Скалисте, Лучисте, Заморське, Херсонес, Керч). Особливе значення мають знахідки двочленних підв'язних фібул так званих скандинавських типів: однієї — з характерним зернистим кільцем (радгосп «Севастопольський»), іншої — з декоративною кнопкою на голівці (Скалисте), та підвісок у вигляді сокирок-«молоточків Тора» (Завітне, Дружне, радгосп «Севастопольський», Херсонес).

Час проникнення племен готського союзу на Кримський півострів встановлюється за скарбами антонініанів швидкого накопичення, що були залишені варварами-грабіжниками. Один із таких скарбів знайдено біля с. Долинне Бахчисарайського району¹⁹. Він закінчується монетами Деція Молодшого і включає до свого складу срібну фібулу дунайсько-дакійського типу з трьома декоративними кнопками. Мабуть,

цей скарб був здобиччю, що захопили «варвари» після успішного завершення війни 250—251 рр. на Дунаї, де проти Риму виступали готи, карпи, сармати та ін. За Дексипом, усе це були «скіфи, що звуться готами» (Dexipp., Fr. 15).

Не виключено, що розташування могильників пізньоримського часу в Херсонеській окрузі та на Південному березі Криму — від Ай-Тодору до Алуштинської долини — свідчить про сприяння з боку Херсонеса і Рима розселенню готських дружин в стратегічно важливих місцях з метою використання їх у ролі федератів.

Пізньоантичний автор V ст. Псевдо-Арріан локалізує на чорноморському узбережжі — «від Синдської гавані до гавані Пагри» — народ під назвою «евдусіани, що розмовляють на готській чи таврській мові» (Anon. Peripl. Eux., 63). Мабуть, йдеться про готів із Таврики, тому їй згадується так звана таврська мова. Невеличке германське плем'я евдусіїв-евдосів, що мешкало в південній частині Ютландського півострова, було відоме Юлію Цезарю (Caesar. De bell. Gall., 51) та Корнелію Тациту (Tacit. Germ., 40). В скандинавських могильниках римського часу дослідники знаходить найбільше спільніх рис із пам'ятками ай-тодорського типу²⁰. Спорідненість кримських готів з евдусіанами Анапсько-Геленджикського узбережжя деякою мірою підтверджується повідомленням Прокопія Кесарійського про переселення (приблизно в другій пол. V ст.) готів-тетракситів зі Східної Таврики, разом із гунами-утігурами, на протилежний берег Керченської протоки (Procop. De bell. goth., IV, 5, 18-22); хоч тут, напевно, згадується окрема від населення Гірського Криму, самостійна група готів. Правда, не виключено, що в працю Прокопія Кесарійського потрапив лише епізод з історії якоїсь частини готів південної Таврики, які готувались до переправи, зосередившись у північно-східній частині Керченського півострова, між сучасними населеними пунктами м. Керч та с. Оссовини²¹.

Готам Південно-Західного Криму присвячено уривок з іншої праці Прокопія Кесарійського «Про будови», в якій докладно описано діяння Юстиніана I стосовно спорудження та ремонту всіх прикордонних укріплень Візантії, у тому числі — про будівництво «довгих стін» в «області на імення Дорі, де з давніх часів живуть готи, ... що були союзниками римлян; вони разом із ними ходять на війну проти їхніх ворогів, завжди, коли імператор цього побажає» (Procop. De aedif., III, 7, 13-17). Область Дорі впевнено локалізується в Південно-Західному Криму, де виявлено залишки «довгих стін» середини VI ст.²². Потужна двопанцерна стіна із забутуванням, побудована з великих квадрів у візантійських традиціях, сягає у довжину понад 150 м і перетинає балку Калярьоз (Вартова), захищаючи прохід у долину з північного боку гори Мангуп, на якій знаходився одніменний політичний центр готської області — Дорі-Дорос. Понтійський «oppidum Dorig» згадується ще на початку VI ст. Прісцианом (Priscian. Grammatic. Instit. gramm., VI, 1; VII, 1). Його найбільш раннє укріплення — відрізки стін, що перетинали балки та легко-доступні місця на схилах гори Мангуп, ймовірно, як і «довгі стіни», споруджувалися (принаймні, почали споруджуватися) у VI ст., за часів будівельної діяльності Юстиніана I²³. До речі, єдиний у Криму будівельний напис цього імператора знайдено саме на Мангупі. Будівництво великої мангупської базиліки, відповідно до її типу, також датується часом не пізніше середини — другої половини VI ст., так само як і спорудження невеличкого християнського храму на Тешклі-буруні. Не виключено, що синхронно з обороною Дорі, Дороса, за єдиним планом у гірській Тавриці, будується й інші візантійські фортеці: Каламіта в Інкермані, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Сюрень, Бакла, що повинні були функціонувати в системі прикордонних укріплень імперії, на землях сусідніх залежних народів. Причому, в нижньому, найбільш ранньому шарі Баклинського городища поширені уламки посуду, переважно, ліпного, із залощеною поверхнею, черняхівського типу, які, на думку дослідників, вказують на заснування першого поселення на Баклі племенами готського союзу, що вдерлись на півострів²⁴.

Багато ранньосередньовічних могильників готів-федератів виявлено на території Південно-Західного та Південного Криму. Обряд тілоспалення під впливом християнства повністю зникає в V ст. В ранньосередновічних могильниках панують сармато-аланські риси на основі обряду тіlopокладення, що може свідчити також про поступову асиміляцію готів, за умов збереження узагальнюючої назви «готи» для всього населення. Кладовища християнського часу, як правило, виникають на нових місцях. Лише в Чорноріченському могильнику продовжували хо-

вати в VI ст. Генетична наступність між населенням пізньоримського та ранньосередньовічного часів, окрім Чорноріченського могильника, простежується і в інших пам'ятках Херсонеської округи. Так, в могильнику Сахарна Голівка зафіковано характерне для цього району значне переважання підбійних могил, а також наявність дитячого поховання в амфорі V—VI ст. і такої самої амфори, обкладеної невеликими плитами²⁵. До речі, це кладовище знаходилося всього за 0,5 км від могильника на території радгоспу «Севастопольський». У балці Караджоз, на південні від «довгих стін», біля ранньосередньовічного поселення з базилікою досліджено могильник VI—X ст., де разом з підбійними могилами та склепами-катакомбами виявлено поховання в амфорах²⁶, що дозволяє генетично пов'язати і цю пам'ятку з біритуальними некрополями округи Херсонеса, родючої області — долини р. Чорної, «де з давніх часів живуть готи» (Прокоп. De aedif., III, 7, 13). В останні роки декілька гото-аланських могильників пізньоримського —ранньовізантійського часу, що, скоріш за все, були залишені федератами, виявлено на схилах Мангупа. Похованальні пам'ятки Дороса-Мангупа, скоріш за все, пов'язані з «варварським» населенням, що походить із Херсонесько-Інкерманського регіону.

В багатьох ранньосередньовічних могильниках Південного та Південно-Західного Криму (Суук-Су, Артек, Кореїз, Сімеїз, Лучисте, Скалисте, Чуфут-Кале, Баштанівка, Аромат, Ескі-Кермен, Тернівка та ін.), незважаючи на переважання сармато-аланських рис, в непограбованих жіночих похованнях присутні деталі святкового вбрання: широкий пояс із великою орлиноголовою чи ромбічною пряжками, часто в комплексі з парними двогластинчастими, пальчастими або зооморфними фібулами на плечах, — що було притаманне тільки готам²⁷. Таким чином, кримські готи, що проникають на півострів в пізньоримський період під час грабіжницьких походів, оселилися тут, перетворившись в союзників Херсонеса та Рима, і в тій самій ролі федератів продовжували існувати у ранньому середньовіччі. Назва їхнього міста Дорі, яка поставлена поруч зі згадкою Херсона, та «область готів» присутні в переліку, що був складений так званим Равеннським Анонімом в кінці VII ст. (Ravenna. Anon. Cosmogr., IV, 3, 5). В актах Трульського п'ятого-шостого соборів у Константинополі (692 р.) згадується «Георгій — єпископ Херсона хори Дораса»²⁸. В «Бревіарії» Никифора та «Хронографії» Феофана під 704/705 рр. описується втеча візантійського імператора Юстиніана II з Херсона в Дорос, причому, у Никифора «вартове укріплення Дорос» розміщене в «готській області»²⁹. В «Житті Іоанна Готського» йдеться про антихозарське повстання в гірській Таврії 787 р., в ході якого на певний час була звільнена від хозар фортеця Готії Дорос, та Іоан «зі своїми людьми» оволодів Клісурами³⁰. Ймовірно, що в «Житті» висвітлюється вузьколокальний конфлікт, який охоплював Дорос-Мангуп та згадане укріплення в балці Караджоз перед Доросом.

За часів хозарського протекторату, наприкінці VIII — на початку IX ст. складається самостійна Готська спархія, що номінально проіснувала до XVIII ст.³¹.

Узагальнюючий етнонім «готи», «держава готів» та географічна назва «Готія» вживалися протягом усього середньовіччя (лист архієпископа Китаю Джованні Монтекорвіно вікарію францисканського ордену від 8 січня 1305 р.; папська булла 1333 р. про призначення єпископа в Херсон; нотатки про мандри Іоганна Шильтербергера 1394—1427 рр.; угода 1380/81 р. між татарами та генуезцями про передачу останнім узбережжю Готії; «Статут для генуезьких колоній» 1449 р.; Трапезунтська хроніка Михайла Панарета під 1426 р.; Трактат 1517 р. «Про дві Сарматії» краківського каноніка Матвія з Мехова тощо), але найбільшої уваги заслуговують повідомлення про мову готів, яка може правити за основну етнічну ознаку. Так, із донесення 1253 р. ченця Вільгельма Рубрука, посланця французького короля Людовика IX, до великого монгольського хана згадується, що: «між Керсоною та Салдайєю існують сорок замків, майже кожен із них мав особливу мову; серед них було багато готів, мова яких німецька (германська)» — teutonicum³². Про те, що кримські «готи розмовляють по-німецьки», розповідає у своїх спогадах про подорож в Тану (1436—1452 рр.) політичний діяч Венеціанської республіки Йосафат Барбаро. В цьому він переконався, оскільки з ним був його «слуга-німець; вони (готи) із ним розмовляли, і цілком розуміли один одного... Завдяки сусіству готів з аланами виникла назва готалани... Внаслідок змішування одного племені з іншим, вони й називають себе готаланами»³³. І, нарешті, цікаву інформацію в середині XVI ст. залишив Бусбек, посол германського імператора Фердинанда в

Туреччину, який, засвідчуючи, що столиця кримських готів була на Мангупі, записав 68 слів їхньої мови, наприклад: «*broe*»— хліб, «*ada*»— яйце, «*shlipen*»— спати, «*fider*»— чотири, «*mine*»— луна, «*ptuscha*»— меч, «*kommen*»— йти і т. д.³⁴.

Таким чином, присутність готів-германців в Кримському конгломераті — це факт доведений. Їхніх нащадків, мабуть, можна було б шукати серед місцевих жителів гірського Криму, якби такі збереглися. Але, як кажуть, не судилося. Ще в 1778 р., за наказом Катерини II кримських християн (тих, хто завчасно не перейшов до ісламу) було переселено на узбережжя Азовського моря, де й досі проживають так звані маріупольські греки. До речі, серед мешканців с. Константинополь (кол. Фуни) на Маріупольщині, яке засноване переселенцями з південно-кримського селища Фуни-Демерджі (сучасне Лучисте), з давніх часів дуже поширене прізвище «Халангот», що, скоріш за все, походить від етноніма готалани або аланогти (лат. *Halangothi*).

В часи існування Кримського ханства проходив закономірний процес навернення до ісламу місцевого населення, що отримало називу «гірські татари», «тати». Однак в їхньому середовищі продовжують зберігатись певні християнські традиції, зокрема, в поховальному обряді. Під час дослідження кладовищ гірських татар досить часто трапляються поховання в трунах із західною орієнтацією небіжчиків, положенням кистей рук на грудях й т. ін.

Серед різноманітних типів жителі кримських татар в гірських селах Бахчисарайського району увагу дослідників привертали типові «північні» будинки зі зрубленими стінами, що були зв'язані брусками, які мали називу «разан» («разна»), відповідну готському слову «*razn*» — «будиночко»³⁵.

Що ж стосується зовнішності гірських татар, то, за спостереженнями дослідників, багато з них виділяється нордичним типом та фізичним складом³⁶. Проте після депортациї корінного населення Криму 1944 р. ці спостереження практично не можуть бути перевіреними.

¹ Брун Ф. Черноморские готы и следы их долгого пребывания в Южной России // Записки Академии Наук.— Т. 24.— 1874.— С. 1—55.

² Tomaschek W. Die Goten in Taurien.— Wien, 1881.— 75 s.

³ Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды.— К., 1906.— С. 54, 67—69, 120—122, 127.

⁴Vasilev A. A. The Goths in the Crimea.— Cambridge, 1936.— 282 p.

⁵ Тиханова М. А. Дорес-Феодоро в истории средневекового Крыма // МИА.— № 34.— 1953.— С. 319—333; Якобсон А. Л. Средневековый Крым.— М., 1964.— С. 6—26.

⁶ Соломоник Э. И., Домбровский О. И. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма.— К., 1968.— С. 14—44; Веймарн Е. В. Одне з важливих питань ранньосередньовічної історії Криму // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 51—65.

⁷ Пиоро И. С. Этническая належность Ай-Тодорского могильника // Вісник Київ. ун.-ту. Серія історії.— 1973.— № 15.— С. 92—99; Пиоро И. С. Готы в Юго-Западном Крыму // Открытия молодых археологов Украины.— К., 1976.— Ч. 2.— С. 6—8; Пиоро И. С. Крымская Готия / Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье.— К., 1990.— 200 с.; Мыц В. Л. Могильник III—V вв. н. э. на склоне Чатырдага // Материалы к этнической карте Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 160, 161; Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV—первой половины VII вв. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 187—194; Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма.— Симферополь, 1999.— С. 13—54; Айбабин А. И., Герцен А. Г., Храпунов И. Н. Основные проблемы этнической истории Крыма // МАИЭТ.— 1993.— Вип. 3.— Симферополь, 1993.— С. 214—215; Kazanski M. Les Goths (Iez — VII e apres J. C.).— Paris, 1991,— Р. 118—128; Сидоренко В. А. Федераты Византии в Юго-Западном Крыму (последняя четверть III — начало VIII вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— СПб., 1994.— 21 с.; Храпунов И. Н. Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Сики. Сарматы.— Симферополь, 1995.— С. 71—76; Мыц В. Л., Лысенко А. В., Семин С. В., Тесленко И. Б., Щукин М. Б. Исследования Чатырдагского некрополя // Археологические исследования в Крыму. 1994 год.— Симферополь, 1997.— С. 211—221.

⁸ Веймарн Е. В., Стржелецкий С. Ф. К вопросу о славянах в Крыму // ВИ.— 1952.— № 4.— С. 94—99; Смирнов А. П. К вопросу о славянах в Крыму // ВДИ.— 1953.— № 3 (45).— С. 32—45; Смирнов А. П. К вопросу об истоках Приазовской Руси // СА.— 1958.— С. 270—278; Амбров А. К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ.— 1966.— Вып. Д1—30.— С. 81, 82; Симонович Е. О. Первый черняховский могильник в Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1966.— Вип. 20.— С. 196—201; Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии.— М., 1978.— С. 147—163.

⁹ Пиоро И. С. Черняховская культура и Крым // 100 лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 231—241; Казанский М. Готы на Боспоре Киммерийском // 100 лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 277—297.

¹⁰ Кропоткин В. В. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Культура та побут населення Українських Карпат.— Ужгород, 1972.— С. 94, 95; Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 1999.— 37 с. Протягом тривалого, поступового просування на південь споконвічно осіні германські племена готів належали до різних союзів племен, що залишили за собою оксівську, пшеворську, вельбарську та черняхівську культури. Остання територіально найближча до Криму.

¹¹ Тиханова М. А. Следы рунической письменности в черняховской культуре // Средневековая Русь.— М., 1976.— С. 11—17; Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— С. 69; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 324.

¹² Ременников П. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке.— М., 1954.— 148 с.; Будanova В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов.— М., 1990.— С. 82—103.

¹³ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— 112 с.

¹⁴ Могила із заплічками й кам'яними перекриттями та залишками тілоспалення на її дні з радгоспу «Севастопольський» нагадує єдине з відкритих тілоспалень в ранньосередньовічному могильнику Суук-Су, рештки якого саме й були простежені в могилі із заплічками 81, в нижньому шарі пам'ятки, разом із вісімома склепами, трьома підбійними могилами та вісімдесятьма вісімома ямними могилами із заплічками з тілопокладанням (див.: Репников Н. И. Некоторые могильники области крымских готов: В 2 ч.— Ч. 1 // ИАК.— 1906.— Вып. 19.— С. 1—80; Репников Н. И. Некоторые могильники области крымских готов // ЗООИД.— 1907.— Т. 27.— С. 101—148; Кропоткин В. В. Население Юго-Западного Крыма в эпоху раннего средневековья: Дис... канд. ист. н. // НА ИА РАН.— М., 1953.— С. 51—63. Правда, існування обряду кремації, хоч і в ранньосередньовічному «готському» некрополі для цього періоду може розглядатись як своєрідний анахронізм, що, безперечно, потребує спеціального дослідження. До речі, за спостереженнями М. И. Репникова, нерозкопаною на території могильника залишилась ділянка з тілоспаленнями (повідомлення Є. В. Веймарна).

¹⁵ Nylén E. Die jönfere vorrömische Eisenezeit Gotlands.— Stockholm, 1956.— S. 105, 109, 122.— Fig. 19, 20a, 20b, 25; Albrechtsen E. Fynske jernaldergrave.— Odense, 1968.— T. 3 (Ingrø romersk jernalder).— S. 31, 154.— Fr. 53; Hachmann R. Die Goten und Scandinavien.— Berlin, 1970.— S. 219—450; Могильников В. А. Погребальный обряд культур III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— I тысячелетии н. э.— М., 1974.— С. 142—149, 161, 162; Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— С. 24, 25, 28, 29; Свешников И. К., Смішко М. Ю. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— Вип. 3.— К., 1961.— С. 102, 103; Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— I тысячелетии н. э.— М., 1974.— С. 5—132; Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры.— М., 1985.— С. 60—77; Сымонович Э. А., Кравченко И. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры.— М., 1983.— 151 с.; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 68, 72, 73.— Рис. 13, 6, 37; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— С. 267—270; Пиоро И. С. Крымская Готия.— С. 89, 90; Kazanski M. Les Goths (1er — VII apres J.—C.).— Paris, 1991.

¹⁶ La nécropole romaine a Poetovio. Par Zorca Žubic / Union Internationale des sciences pré et protohistoriques. Inventaria archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. E. Marić.— Jugoslavija.— Fascicule 14 (Y 129 — Y 138).— 1972.— Y 137(1).

¹⁷ Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА АН СССР.— М., 1970.— С. 44—51; Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— Вып. Д1—22.— С. 10—12, 41—117; Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979.— С. 53—55; Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 34, 35, 37, 93.

¹⁸ Almgren O. Die Ältere Eisenzeit Gothlands.— Stockholm, 1914.— Taf. 7, 90; Almgren O., Nerman B. Die Ältere Eisenzeit Gothlands.— Stockholm, 1923.— Taf. 41, 596, 597.

¹⁹ Пиорю И. С., Герцен А. Г. Клад антонинианов из с. Долинное Крымской области // НС.— 1974.— Вып. 5.— С. 81—90.

²⁰ Казанский М. М. О происхождении могильников типа Ай-Тодор.— С. 57.

²¹ Веймарн Е. В. Одне з важливих питань ранньосередньовічної історії Криму.— С. 62.

²² Сидоренко В. А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму // МАИЭТ.— Вып. 2.— Симферополь, 1991.— С. 114, 115.

²³ Герцен А. Г. Система оборонительных сооружений Мангупа: Автoref. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1984.— С. 12, 13.

²⁴ Талис Д. Л. Керамический комплекс Баклинского городища, как источник по этнической истории горного Крыма в IV—IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— Ч. 2.— М., 1982.— С. 56. Між іншими, речі південно-західного походження, у тому числі, фрагменти схожих з баклінськими ліпних реберчастих горщиків та мисок черняхівського типу, знаходяться в шарі IV—V ст. Танаїсу та його могильника (див.: Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972.— 307—335; Арсеньева Т. М., Шелов Д. Б. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1964—1972 гг.) // Археологические памятники Нижнего Подонья.— М., 1974.— С. 171; Арсеньева Т. М. Лепная керамика Танаиса как источник для этнической истории Нижнего Дона: Автoref. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1970), що, певною мірою, узгоджується зі свідченнями джерел про вторгнення та перебування германського населення (готів, герулів тощо) поблизу Меотиди (Jordan. Get., 28, 38, 39, 117; Zonar. Ann., XII, 21, 26).

²⁵ Борисова В. В. Могильник у высоты «Сахарная Головка» // ХС.— 1959.— Вып. 5.— С. 181.— Рис. 6; Веймарн Е. В. Археологічні роботи в районі Інкермана // АП.— 1963.— Т. 13.— С. 62.— Рис. 17.

²⁶ Сидоренко В. А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму.— С. 114, 115.

²⁷ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА АН СССР.— 1968.— Вып. 113.— С. 10—23.

²⁸ Пиорю И. С. Крымская Готия.— С. 63, 64.

²⁹ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, перевод, комментарий).— М., 1980.— С. 39—40, 62—63, 155, 163.

³⁰ Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готии / Пер. А. Никитского // ЗООИД.— Одесса, 1883.— Т. 13.— С. 29.

³¹ Герцен А. Г., Могарычев Ю. М. О возникновении готской епархии в Таврике // МАИЭТ.— Вып. 2.— Симферополь, 1991.— С. 121.

³² Рубрук Вильгельм де. Путешествие в восточные страны в 1253 гг. // Плано Карпини Иоан де. История Монголов; Рубрук Вильгельм де. Путешествие в восточные страны / Пер. А. И. Малеина.— СПб., 1911.— С. 68.

³³ Барбаро Иосафат. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России: К истории итalo-русских связей в XV в. / Пер. Е. Ч. Скржинской.— Л., 1971.— С. 157.

³⁴ Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования .— М., 1983.— С. 236—241.

³⁵ Күфтин Б. А. Жилища крымских татар в связи с историей заселения полуострова: Материалы и вопросы // Мемуары Этнографического отделения Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии.— М., 1925.— Вып. 1.— С. 20, 23, 51.

³⁶ Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды.— С. 127.

I. C. Pioro

КРЫМСКИЕ ГОТЫ В СВЕТЕ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ЕТНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

О продвижении на юг различных германских племен свидетельствуют древние авторы (Аммиан Марцеллин, Зосим, Иордан, Агафий, Стефан Византийский Зонара и др.). Археологическим отражением расселения разноэтнических племен готского союза в Северном Причерноморье являются биритуальные могильники черняховской культуры, в которых выделяются германские трупосожжения и сармато-аланские трупоположения. В Крыму такие могильники открыты в окресте Херсонеса: совхоз «Севастопольский», Чернореченский, Бельбек I и другие. Кроме этого, во многих синхронных сармато-аланских могильниках, которые обнаружены на территории от дельты Дуная до низовьев Дона, включая Крым, в погребальном инвентаре присутствуют предметы черняховской культуры, указывающие на направление проникновения населения. Могильники с германскими трупосожжениями типа Ай-Тодор открыты на южном берегу Крыма.

В период раннего средневековья в могильниках горного и южнобережного Крыма доминируют сармато-аланские погребальные традиции на основе обряда трупоположения. Однако в деталях женского парадного костюма из погребений в могильниках VI—VII вв. присутствуют типично готские этнографические черты.

Сообщение о готской области Дори, укрепленной «длинными стенами» при императоре Юстиниане I, содержится в труде Прокопия Кесарийского. Остатки «длинных стен» обнаружены в балке Карапез к северу от Мангупа (Дори-Дороса). С южной стороны «длинных стен» открыты поселение и могильник VI—X вв., принадлежавшие готам-федератам. Могильники готов-федератов открыты также на склонах Мангупа.

Сведения о германском языке крымских готов содержатся в трудах авторов XIII—XVI вв. (Рубрук, Барбаро, Бусбек). Таким образом, концепция крымских готов основывается на данных различных групп источников.

I. S. Pioro

THE CRIMEAN GOTHS IN THE LIGHT OF THE HISTORICAL, ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOLOGICAL RASERCHES

The ancient authors (Ammianus Marcellinus, Zosimus, Iordanes, Agathias, Stephanus Byzantius, Zonaras and others) testify to the advancement to the South of various Germanic tribes. The biritual burial-graunds of the Cherniakhovs'ka culture in northern Black Sea coast are the archaeological reflection of the different ethnic Gothic Union. Germanic cremations, Sarmatiane and Alaniane graves become localized in the burial-graunds together. Such cemeteries (the state farm «Sevastopolis», the Blak River, the Belbek I and others) were opened in the Crimea not far from Chersonesos. Besides that, the things of the Cherniakhovs'ka culture as the indication on the direction of the penetration of the population were found out in the graves of Sarmatiane and Alaniane burial-graunds in the territory from the delta of the Danube to the Lower Don including the Crimea. The cemeteries with the Germanic cremations type Ai-Todor were opened in the south coast of the Crimea.

The Alaniane traditions dominated in the burial-graunds in the Crimean mountains and South coast during earlie Middle Ages. However, the typical Gothic ethnographical traits in the details of female costumes were opened in the graves in many cemeteries of the 6th — 7th centuries.

The message about the Gothic region Dori which was fortified with the «long walls» by the emperor Ustinian is contained in the work of Procopius Caesariensis. The rests of the «long walls» were found out in george Karalez to the north from Mangup (Dory-Doros) which was the politycal centre of the Gothic region.

The settlemtnt and the burial-ground of the period from the 6th to the 10th centuries which belonged to the Goths-Federats were opened near the «long walls». The burial-graunds of the Goths-Federats were opened in the slopes of Mangup too.

The information about Germanic language of the Crimean Goths is contained in the works of the authors of the 13th — 6th centuries (Rubruck, Barbaro, Busbeck). So, the conception of the Crimean Goths is based on the facts of the various groups of the sources.

Одержано 17.03.98

ВИТОКИ ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ІІІ—ІV ст. н. е. У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стаття присвячена обґрунтуванню гіпотези про безпосередню участь римських провінційних майстрів у впровадженні гончарного виробництва у варварських народів Центральної та Східної Європи.

Поява гончарського круга та двоярусних гончарних горнів, що завжди виступають у комплексі, а отже виробництво кружального посуду є одним із найвидатніших явищ, що знаменує глибокі культурні та суспільні зміни, які відбулися у варварському середовищі на теренах Центральної та Східної Європи в пізньоримський час.

Гончарство пізньоримського часу вражає масштабністю самого явища, а посуд, виготовлений на гончарському крузі швидкого обертання, своєю технічною довершеністю та стилістичною однomanітністю.

Отже, питання про час та джерело впровадження гончарного виробництва у носіїв тієї чи іншої археологічної культури, а також, причини, що сприяли його утвердженню саме в цей період набуває особливого значення.

Потрібно зауважити, що в деяких районах Центральної та Східної Європи виробництво гончарного посуду спорадично існувало і в більш ранні періоди. Такою була область Верхнього Дністра, зайнята в I—II ст. н. е. липицьким населенням, яке широко користувалося кружальним посудом власного виробництва. Привертає увагу висока якість та широкий асортимент липицьких кружальних виробів, які власне відтворюють гончарний комплекс кола дакійських культур, сформований в свою чергу на засадах кельтського гончарства¹.

На території Закарпаття кружальний посуд місцевого виробництва широко застосовувався кельтським населенням ще в II—I ст. до н. е. Так, на поселенні Галліш-Ловачка, найбільш репрезентативні пам'ятці кельтської культури Закарпаття, кружальний посуд, представлений різноманітними виробами трьох технологічних груп, значно переважає ліпний². Кружальна кераміка кельтського взірця побутує і на пам'ятках кельто-дакійського горизонту (кінець I ст. до н. е.— початок II ст. н. е.), таких як городище в Малій Копані³.

Виробництво високоякісного кружального посуду, що існує в пізньолатенський час на теренах Польщі, в південній частині Верхньої Сілезії, Західній Малопольщі та Куювах, пов'язано з перебуванням тут кельтського населення. Характерно, що з відходом кельтів з цих територій, що відбувся в період близько рубежу ер, повністю зникає і виготовлення та використання кружального посуду⁴.

Проте, так само як керамічне виробництво липицької культури практично не вплинуло на генезис гончарства ні в культурі карпатських курганів, ні в черняхівській культурі, населення яких зайніяло липицьку територію в пізньоримський час (Лівобережжя Дністра стає частиною черняхівського територіального масиву, а на Правобережжі аж до Карпатських відрогів поширюються пам'ятки культури карпатських курганів), існування гончарного посуду в кельтів Закарпаття чи Сілезії не мало значення для впровадження гончарного виробництва в середовище пшеворської культури.

Аналіз керамічних матеріалів та хронологічні порівняння не дозволяють вивести гончарне виробництво культур пізньоримського часу на території Центральної та Східної Європи безпосередньо з гончарства, що існувало в середовищі архео-

логічних культур на тій же або близькій території в попередній час. Це різні явища, між якими у всіх наведених випадках наявна більша чи менша хронологічна перерва.

Швидке поширення гончарства на теренах Європи в пізньоримський час обумовлене економічними і соціальними зрушеннями, які відбулися в середовищі варварського населення Європи після Маркоманських війн (167—180 рр.) та корінними змінами у внутрішньому становищі Римської Імперії.

Відомо, що запозичення і повне використання нової техніки вимагає досягнення суспільством певного необхідного економічного і соціального рівня. В протилежному випадку знайомство з новими виробами або новою технікою само по собі не спричиняє їх упровадження в життя суспільства, що перебуває на нижчому рівні розвитку. Так, зокрема, сталося з гончарством.

Очевидно, тільки в пізньоримський час, внаслідок як іманентного розвитку так і, не в останню чергу, завдяки багатостороннім римсько-варварським контактам, у населення Центральної та Східної Європи сформувався економічний базис та соціальна сфера, необхідні для сприйняття та впровадження нової гончарної техніки.

Археологи майже одностайні в тому, що в середовище варварських культур Центральної та Східної Європи гончарство було привнесено ззовні. Це стосується і черняхівської, і пшеворської, і культури карпатських курганів⁵. Найбільш вірогідно що центри, звідки виробництво кружального посуду практично одночасно поширилося серед різноплемінного та різноетнічного населення пізньоримського часу на величезних просторах Європи, знаходилися в римських провінціях.

При порівнянні типів двоярусних гончарних горнів вертикальної конструкції, що в другій чверті I тис. н. е. масово розповсюджуються в Європі, головною прикметою виступають особливості влаштування опори для решітки обпалювальної камери, що водночас визначало і різні способи розподілу теплової енергії при випалі посуду. Найбільша кількість західок подібних споруд припадає на горни з опорною стінкою, які за своєю конструкцією наслідують кельтські взірці, та горни, в яких опорою решітки з продухами слугував стовп, влаштований в центрі топки, які називають римськими, хоча насправді вони наслідують стару грецьку традицію. Застосування того чи іншого типу гончарного горна могло б вказати на ареал запозичення гончарства носіями тієї чи іншої культури, проте надто широкий.

У всяком разі той факт, що гончарні горни, відкріті на території варварської Європи, мають різну конструкцію, свідчить про те, що джерела поширення гончарства містилися в різних областях римського провінційного світу.

Проте з проблемою становлення гончарства в пізньоримський час на теренах варварської Європи, пов'язана низка питань, які залишаються дискусійними. Серед них — про те, хто власне був початково організатором виробництва кружального посуду в пізньоримському варварському світі та яким був механізм його впровадження. Розмаїтість поглядів дослідників на цю проблему, якщо не враховувати деякі розбіжності, зводиться до двох варіантів. Перший — передбачає запозичення римської технології і зразків для виробництва посуду місцевою людністю⁶, другий — безпосередню участь римських провінційних майстрів⁷.

Упровадження кружальної кераміки, очевидно, починається з кінця II ст. н. е., проте, її масове виробництво на теренах Центральної та Східної Європи припадає на середину і другу половину III ст. н. е.— період відмічений кульмінацією економічної, політичної і воєнної кризи Римської Імперії. Політична та економічна нестабільність, що здолали Римську Імперію в III ст. н. е., ознаменувалися політичною анархією, свавіллям армії та бюрократії, частою зміною імператорів, постійними локальними війнами. Все це мало особливо тяжкі наслідки для провінцій, процвітання яких закінчується. Сепаратизм провінційних правителів та небезпечність шляхів сполучення привели до втрати торгових зв'язків між провінціями. Християнський письменник III ст. епископ Кіпріан зазначає, що шляхи зробилися небезпечними від безчинств розбійників, моря наповнилися піратами⁸.

Одним з конкретних проявів економічної кризи III ст. н. е. було розорення ремісничих майстерень та загальне скорочення їх продукції. Потрібно підкреслити, що гончарні майстерні в подунайських провінціях не тільки продовжували працювати в часи Маркоманських війн, але й розширили своє виробництво, продукуючи товари для постачання Римської армії, загони якої постійно пересувалися

у зв'язку з військовими діями поблизу лімесу. Проте вже наприкінці II — на початку III ст. в гончарному виробництві помітні сліди занепаду, що проявляється не тільки в погіршенні якості виробів, але й в різкому скороченні працюючих майстерень⁹.

Занепад ремесла та торгівлі спричинили зубожіння міського населення та викликали спустошення міст, внаслідок масової втечі їх мешканців в сільську місцевість. Є свідчення, що в багатьох випадках при небезпеці на дорогах, дорожнечі транспорту, було вигідніше перевезти всю майстерню, ніж виробляти товари для збуту на широкому ринку¹⁰. Потрібно наголосити, що гончарство було давнім і найбільш розвиненим видом провінційного римського промислового виробництва. Отже, кризова ситуація, що склалася, повинна була в першу чергу відчутно познанчитися на гончарному ремеслі.

Надзвичайно важливим є той факт, що на відміну від Італії, де рабська праця переважала у всіх сферах виробництва, в тому числі і в гончарній справі, провінційні гончари в значній, якщо не в основній масі, були вільними¹¹.

Найбільше відомостей щодо характеру праці в провінційному гончарному ремеслі міститься в епіграфічних матеріалах, знайдених на території римської провінції Галії. Археологічні дослідження в головних гончарних центрах Галії дозволили зібрати велику колекцію графіті, марок, клейм та штампів гончарів¹². Аналізуючи ці матеріали, дослідники звертають увагу на характерні і незаперечні ознаки, що вказують на вільний стан гальських гончарів. Так, на епіграфічних штампах керамічних виробів здебільшого стоять імена кельтського або гало-римського походження, типові для вільнонароджених. Гальські гончарі підписували посуд власним ім'ям у називному відмінку і в жодному випадку ім'я місцевого майстра не супроводжувалося іншим, в родовому. Зauważимо, що штамп італійського гончара-раба складався з першої літери його імені та імені господаря в родовому відмінку. Вільне становище гончарів засвідчує також той факт, що, як показує аналіз штампів, вони могли переходити з майстерні в майстерню, а деякі з них одночасно працювали в двох-трьох різних майстернях¹³. У прикордонних районах Галії, в Рейнській області, гончарами часто ставали ветерани. За епіграфічними свідченнями вільний стан частини або і переважної більшості ремісників фіксується і в римських провінціях — Паннонії та Дакії¹⁴. Вже в II ст. н. е. гальська кераміка була добре відома на всій території Римської Імперії. В цей час експортні товари з Галії починають витісняти італійську продукцію. Велика частина імпортного посуду, знайденого в Паннонії, має південногальське походження, зокрема в Аквінкумі та Карнунгумі виявлений посуд виготовлений у відомому гончарному центрі в Лезу¹⁵.

Проте набагато важливішим, ніж поширення гальського керамічного імпорту, є зафікований факт постійного переміщення в I—II ст. н. е. керамічних центрів Галії в північно-східні області, де на теренах сучасних Угорщини та Румунії йшли процеси утворення нових провінцій, Паннонії та Дакії. По-перше, римська армія була важливим споживачем керамічної продукції, отже гончарі просувалися слідом за римськими легіонами¹⁶. Характерно, що в Брігесіо набагато більша кількість *terra sigillata* південногальських зразків була знайдена не в цивільній, а у військовій частині міста¹⁷. По-друге, рух західних керамічних майстерень далі на схід був викликаний зростаючими потребами населення дунайських провінцій. Так, низка майстерень Паннонії у II ст. н. е. продукує посуд в традиціях гончарного виробництва південної Галії. Керамічна продукція інших осередків має яскравий відбиток місцевих кельто-іллірійських традицій. Саме таку кераміку виготовляли відкриті в Аквінкумі майстерні Паката і Ресата¹⁸. Археологічні матеріали фіксують просування гончарних центрів ще далі на схід, за межі Паннонії, на територію провінції Дакії. Так, гончарний осередок в Пороліссумі був заснований майстрами, що переселилися в Дакію з Нижньої Паннонії. Характерно, що на штампах керамічних виробів з Пороліссума позначені кельтські імена¹⁹. Очевидно, наслідком подальшого руху провінційно-римських виробників кераміки, стало заснування гончарних центрів тепер вже за кордонами Імперії, на варварській території. Такі осередки були відкриті в Іголомі (Польща)²⁰, Блажиці-Богдановичі (Східна Словаччина)²¹, Берегушурані (кордон України та Угорщини)²². Очевидно, крім колективів гончарів переселялися і окремі майстри, які у варварських селищах починали виробляти продукцію. Адже гончар-ремісник не потребував перевезення складного устатку-

вання. Гончарський круг і горн для випалу кераміки він міг легко спорудити на новому місці виробництва.

Потрібно нагадати, що традиції мандрівних майстрів існували в різні часи і в інших ремісничих галузях. В якісь мірі подібне явище простежено в період раннього середньовіччя, коли візантійські мандруючі майстри-ювеліри легко знімалися з місця в пошуках замовлень на свою продукцію і, як показують археологічні знахідки, досягали віддалених територій²³. Завдяки цьому, наприклад, художні стилі, створені в областях Подунав'я, поширилися на далеку варварську периферію²⁴.

Для римських ремісників на варварських землях відкривалися нові можливості. На думку К. Маєвського, ремісники, які оселилися на варварсько-римсько-му пограниччі, могли мати заступництво місцевих племінних вождів або членів племінної верхівки, забезпечений збут своєї продукції, більш дешеву робочу силу для допоміжних робіт, врешті були поза конкуренцією²⁵. Цікавим і, можливо, слушним є припущення Є. Кмецинського, що поблизу кордонів Імперії великі ремісничі осередки могли створюватися шляхом угоди римського підприємця з місцевим вождем. Далі, в глиб варварської території просувалися дрібні мандрівні ремісники, які тяжіли до осередків місцевих властителів²⁶.

Отже, все вищезазначене дозволяє стверджувати, що впровадження керамічного виробництва в середовище варварського світу Центральної та Східної Європи відбулося при безпосередній участі провінційних майстрів, якими і була принесена вся система знань та навичок гончарного ремесла, запозичена з подунайських провінцій.

Загальний занепад економічного життя в провінціях змушував ремісників шукати засоби виживання та ринки збути своєї продукції не тільки за межами власної провінції, але й за кордонами держави. Вільний громадянський стан провінційних гончарів, існування в провінційному гончарстві стійкої тенденції до переміщення та створення нових майстерень на інших територіях, де була більш численна клієнтура стали необхідними передумовами цього процесу. Нарешті, соціально-економічний розвиток варварської людності на цей час досяг рівня, який зміг забезпечити новоприбулим гончарам розвиток і процвітання виробництва.

Гончарний посуд з'являється у виробництві та вжитку прикарпатського населення в той самий час, що і у різноплемінного та різноетнічного населення на величезних просторах Європи від Британії до Дніпра і Карпат, тобто не раніше кінця II ст. н. е., і набуває масового поширення в III ст. н. е.

Можна думати, що невеликі масштаби розкопок селищ культури карпатських курганів, є причиною невеликої кількості гончарних горнів, відкритих на Прикарпатті. Це гончарні печі в Голині та дві гончарні майстерні в Печенижині. В археологічній літературі неодноразово згадувалася також гончарна піч з Нижнього Струтиня²⁷. При цьому автори посилалися на публікацію І. Коперницького, в якій йшлося про розкопки кургану на Нижньострутинському могильнику²⁸. Цікаво, що в публікації немає жодного слова про будь-яку гончарну піч. Проте, як можна здогадатися, вміщene на с. 196 зображення кургану і похованального вогнища в розрізі ввело в оману вищезгаданих авторів, які прийняли цей малюнок за зображення гончарної печі.

Гончарна піч в Голині була відкрита в 1924 р. при вибиранні глини для місцевої цегельні. Її дослідження і публікацію здобутих матеріалів здійснив львівський археолог Б. Януш²⁹. Від голинського горна, що мав круглу в плані форму, збереглася тільки нижня, заглиблена в землю, топкова камера. Вона була поділена на дві частини глинобитною стінкою, яка слугувала опорою глинобитній решітці з отворами, що перекривала топку. На жаль, в публікації не наведено жодних параметрів пам'ятки. Можна думати, що голинська піч не була поодиноким об'єктом, а належала до однокультурного селища. Однак ніяких відомостей щодо цього немає. Невдало виявилася зроблена нами спроба під час археологічних розвідок у 1982 р. віднайти в Голині які-небудь сліди як самої печі, так і можливого поселення, оскільки в наш час ця територія щільно забудована.

Відкриття печенізьких горнів дало найбільш важливі матеріали для розуміння місця гончарного виробництва в господарській системі прикарпатського населення. Кожна з майстерень складалася із гончарного горна і заглиблого приміщення при ньому. Обидва горні належать до печей двоярусної конструкції з нижньою топковою і верхньою обпалювальною камерами. Верхні частини горнів не збе-

реглися. Натомість добре збережені нижні топкові камери мали круглу в плані форму. Їх діаметри становили 2,2 та 2,1 м. Вирізані в ґрунті розширені до верху стінки були обмазені глиною і обпалені. В горні № 1 простежено 3 шари обмазки. Залишки кількаразової глиняної підмазки виявлені й на черені топки. В центрі топкових камер обох горнів були споруджені глиnobитні циліндричні стовпі діаметрами 0,4 та 0,5 м, висотою 0,5 м, які слугували опорою для череня-решітки обпалювальної камери. Вони також відігравали конструктивну роль при розподілі тепла, тобто так званого обтічника за О. О. Бобринським. Черінь обпалювального блоку являв собою глиnobитну плиту, діаметром 1,3 м, товщиною 0,16—0,20 м з про-духами-вітрорами круглої форми діаметрами 0,08—0,1 м. В горні № 1 таких отворів було 13. В горні № 2 решітка була навмисне зруйнована в давнину ударами великих каменів, отже вдалося прослідкувати тільки 4 отвори на її закраїнці. Як вже значалося, особливістю обох печенізьких горнів була наявність при них стаціонарних приміщен. Так, у горні № 1 вустя топки виходило в приміщення овальної в плані форми розмірами 3×4 м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. Споруда мала злегка похилі донизу бокові стінки та обладнаний двома сходинками вхід, влаштований напроти отвору топки. Уздовж бокових стінок простежені сліди чотирьох вертикальних стовпів діаметрами 0,3—0,4 м, що підтримували перекриття. Робоче приміщення при другому горні мало неправильно-овальну в плані форму, витягнуту перпендикулярно до вустя печі. Розміри приміщення 5,8×3,3 м. Найбільша глибина споруди, якої вона досягла біля вустя топки, становила 1 м від сучасної поверхні. Простежено також 11 ям від стовпів, що підтримували перекриття, та сходинки спуску³⁰. Отже, носій культури карпатських курганів випадлювали посуд як у горнах, де топкова камера була обладнана перегородкою, так і в горнах з центральним стовпом. Зауважимо, що в ціому горні обох типів мають територіальне розмежування. Проте Прикарпаття входить в область, що включає також Румунію, Молдову та Західну Україну, де присутні обидва типи гончарних горнів³¹.

Аналізуючи матеріали про гончарні горни Східної Європи О. О. Бобринський відносить обидва печенізькі горни до виробництв із розвинutoю організаційною формою³². Про це свідчить ряд характерних ознак. По-перше, обпал керамічного посуду відбувався в спеціально побудованих для цього печах, тобто, за класифікацією О. О. Бобринського, в спеціалізованих теплотехнічних пристроях. Погоду, самі горни були обладнані тепло-, вітро- та вологозахисними пристроями. В наших кліматичних умовах тільки горни, захищені в такий спосіб, можуть працювати за будь-якої погоди. По-третє, відкриття стаціонарних приміщень при обох печенізьких горнах є незаперечним доказом існування постійного робочого місця гончара. Все це свідчить про те, що печенізьке гончарне виробництво було орієнтоване на цілорічну роботу. Важко переоцінити важливість цього висновку для реконструкції суспільно-економічних відносин карпатського населення. В соціальному аспекті є незаперечним, що в ціому випадку мова може йти про гончарство як ремесло, що виділилося в самостійну економічну галузь виробництва.

Отже, відкриття печенізьких горнів спростовує твердження М. Ю. Смішка, який вважав, що прикарпатські племена не досягли такого рівня суспільного розвитку, коли стає можливим виділення гончарного ремесла і воно було «лише підсобним заняттям общинника, тривалий час не виходило за рамки домашнього промислу»³³.

У кружальному керамічному комплексі культури карпатських курганів, як, до речі, і в черняхівському, помітний вплив кельтського гончарства, що перш за все проявляється в присутності форм, що нагадують чи наслідують взірці кельтського посуду. М. Ю. Смішко вважав комплекси, де трапляється такий посуд, хронологічно більш ранніми, оскільки вважав, що ці вироби є наслідком безпосереднього впливу кельтської культури³⁴. На час виходу роботи М. Ю. Смішка в науці ще не було спостережене явище так званого кельтського ренесансу. Мова йде про несподіване відродження давніх кельтських традицій, що стало помітним починаючи з другої половини III ст. н. е. в різних частинах Європи, і перш за все проявилося в керамічному виробництві. У статті, присвяченій цій проблемі, М. Б. Щукин зазначає, що явище кельтського ренесансу можна буде зрозуміти, якщо знайти пункти, де кельтські традиції могли б консервуватися, щоб через 200 років знову поширитися в Європі³⁵. Насмілюєсь зауважити, що такі пункти

добре відомі й знаходяться в римських провінціях, місцеве населення яких було кельтсько-іллірійським. Стійкість кельтських традицій, яка проявляється в гончарному ремеслі упродовж всієї галло-римської історії була тісно пов'язана з вільним громадянським станом ремісників – місцевих жителів провінцій, про що йшлося вище.

Отже, явище так званого кельтського ренесансу, тобто відродження давніх кельтських традицій, яке спостерігається в Європі в III ст., не в останню чергу, принаймні в керамічному виробництві, пов'язане з тією важливою роллю, яку відігравали кельтські гончарі у його становленні. Адже, саме в руках кельтських майстрів була зосереджена значна, якщо не більша, частина провінційного гончарства з притаманною йому стійкістю кельтських традицій, які різко підсилилися наприкінці II—III ст., проте, ніколи не переставали існувати в керамічному виробництві таких римських провінцій, як Галлія та Паннонія³⁶.

Археологічні матеріали свідчать, що кераміка вироблена на гончарному кругі дуже швидко входить у побут носіїв культури карпатських курганів і, очевидно, вже на самому початку IV ст. практично повністю витісняє ліпну. Так, з 20 курганів, досліджених в трьох могильниках поблизу с. Пилипи, тільки в № 6 та № 7 виявлено по одному уламку ліпної кераміки. Ліпна кераміка, навіть у вигляді перепалених фрагментів, відсутня в цілому ряді курганів на інших могильниках Прикарпаття (23 кургани з 99, за М. Ю. Смішком). Ліпні посудини в ролі приставок виявлені всього в 17 курганах. Ліпні посудини в ролі урн — усього в трьох випадках. Цікаво, що всі 3 кургани (№ 7, 8, 12), в яких урнами слугували ліпні посудини, виявлені на могильнику в Нижньому Струтині, найбільш ранній пам'ятці Прикарпаття. Отже, спостереження над керамічними комплексами культури карпатських курганів дозволяють відмітити протягом пізньоримського часу збільшення частки гончарного посуду і досить стрімке витіснення ліпних виробів.

Take same явище спостерігається і в Закарпатті. Як вже зазначалося вище, традиції кельтського ремісничого гончарства не знайшли прямого продовження на території Закарпаття в пізньоримський час. Непереконливими виглядають намагання В. Г. Котигорошка довести, що виробництво кружального посуду не припинялося тут з III—II ст. до н. е., безперервно розвиваючись аж до V ст. н. е.³⁷. Так, вже наприкінці II ст. н. е. керамічний комплекс пам'яток пшеворської культури, що поширюється на територію Українського Закарпаття та Східної Словаччини, демонструє повну відсутність кружального посуду. Жодної кружальної посудини немає в похованнях Арданово, Сваляви, Братова, що датуються кінцем II – першою половиною III ст.³⁸. Виразно переважає ліпний посуд в керамічному комплексі курганного могильника в Ізі. В цілому ряді курганів ранньої його частини (Іза II) кружальний посуд взагалі відсутній, а в інших — представлений в незначній кількості, при цьому всі без винятку урні є ліпними³⁹. Матеріали могильника Іза I, що, очевидно, є наступним етапом функціонування пам'ятки, хронологія якої, проте, не сягає пізніше III ст. н. е., теж демонструють кількісне переважання ліпного посуду над гончарним. За підрахунками В. Г. Котигорошка, тільки 39% знайденої тут кераміки належать гончарним виробам. При цьому потрібно зазначити, що в ряді курганів Ізи I кружальна кераміка відсутня навіть у фрагментах, а з 42 виявлених в курганах урнових посудин тільки 6, тобто трохи більше 14%, є гончарними, а решта 36 — ліпними⁴⁰. Таке виразне переважання ліпного посуду над гончарним у хронологічно більш ранніх похованнях дає підстави вважати, що на ранній стадії пізньоримського періоду гончарний посуд тільки починає впроваджуватися в побут закарпатського населення.

Проте вже на могильнику в Солонцях, пам'ятці, що датується другою половиною IV — початком V ст., спостерігається значна перевага гончарного посуду. Тут знайдено 15265 уламків гончарної кераміки і тільки 979 — ліпної⁴¹. Більшість виявленого тут кружального посуду, очевидно, є продукцією відомого гончарного осередка Берегушурань-Берегово, який почав працювати наприкінці III ст. н. е.⁴². Тут, по обидві сторони кордону між Угорщиною та Україною, вздовж течії р. Миц, притоки р. Тиси, на ділянці близько 1 км відкрито понад 100 гончарних горнів⁴³.

Отже, можна констатувати, що, по-перше, в Закарпатті, як і на інших територіях Східної та Центральної Європи, виробництво кружального посуду почалося в пізньоримський час після хронологічної перерви і не мало безпосереднього зв'язку

з попереднім гончарством, що існувало в середовищі кельтів та кельто-дакійців на цій же території; по-друге, наявність протягом пізньоримського періоду поступального розвитку гончарного виробництва.

¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej.— Lwów, 1932.— S. 125—154.— Tabl. VI, VII, VIII, I—3; Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— С. 105—110; Вакуленко Л. В. Липицька культура в світі розкопок у с. Завальє в Прикарпатті // Древности Юго-Запада ССР.— Кишинев, 1991.— С. 25.— Рис. 3:1—4, 7, 8; 5:1, 3, 5—7.

² Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1971.— С. 51

³ Комігорошко В. Г. Малокопанське городище на Закарпатті // СА.— 1984.— № 1.— С. 252—256.

⁴ Wielowiejski J. Produkcja ręcodzielnica // Pragistoria ziem Polskich.— Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1981.— T. V.— S. 356—358.

⁵ Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.).— М., 1991.— С. 91, 92; Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi. Wrocław-Warszawa-Krakow, 1970.— S. 237; Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.— С. 138.

⁶ Diaconu Gh. Über diescheibegegredrete Keramikin der Sintana de Mures-Tschernjachow kultur // Dacia.— 1970.— Т. XIV.— S. 243—251; Магомедов Б. Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Maslomeczu.— Lublin, 1998.— Т. II.— С. 143; Dobrzanska H. Osada z późnego okresu rzymskiego w Igolomi, woj. Krakowskie. Krakow, 1990.— Cz. II.— S. 112, 113.

⁷ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 97, 98; Majewski K. Problematika badań nad importami rzymskimi na ziemiach polskich // Archeologia.— 1949.— Т. 3.— S. 213; Wielowiejsk J. Op. cit.— S. 237.

⁸ Машкин Н. А. История древнего Рима.— М., 1956.— С. 511; Oliva P. Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire.— Praha, 1962.— Р. 362—365.

⁹ Oliva P.— Op. cit.— Р. 321.

¹⁰ Машкин Н. А. История древнего Рима.— С. 511.

¹¹ Штаерман Е. М. Рабские коллегии и фамилии в период империи // ВДИ.— 1950.— № 3.— С. 72.

¹² Wuilleumier P. Inscriptions latines des Trois Gaules // XVII supplement a «Gallia».— Paris, 1963.

¹³ Белова Н. Н. Эпиграфические данные о характере труда в гончарном ремесле Римской Галлии в I—II вв. н. э. // ВДИ.— 1967.— № 1.— С. 80—82.

¹⁴ Oliva P.— Op. cit.— Р. 205; Колосовская Ю. К. Паннония в I—III веках.— М., 1973.— С. 160; Кругликова И. Б. Дакия в эпоху римской оккупации.— М., 1955.— С. 93, 94.

¹⁵ Juhasz Gy. Die Aquincumer Niederlage der Terra-Sigillata-Fabricen von Lezoux // AE.— 1936.— S. 113—116.

¹⁶ Белова Н. Н. Указ. соч.— С. 91.

¹⁷ Oliva P.— Op. cit.— Р. 202.

¹⁸ Ibidem.— Р. 197.

¹⁹ Gudea N., Filip C. Die Gestempelten Gefasse von Porolissum // Acta Musei Porolissensis.— 1997.— XXI.— S. 10—33.

²⁰ Dobrzanska H. Op. cit.— S. 20—26.

²¹ Jurecko P. Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rimskej so zretelom na vysledku vyskumu na Východnom Slovensku // Historica Carpatica.— 1981.— № 12.— S. 169—209.

²² Istvanovits E. Some Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age // Vychodoslovensky Pravek.— 1993.— № 4.— S. 127—141; Котигорошко В. Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н. э.— IV в. н. е. // Vychod. Pravek.— 1993.— IV.— S. 143—156.

²³ Werner J. Die Fibeln der Sammlung Dieghardt.— Berlin, 1961.— S. 7—9; Bakka E. On the Beginning of Salin's Style I in England.— Bergen, 1958.— P. 20, 28—30, 59; Амброд A. K. К происхождению Днепровских антропо-зооморфных фибул // РА.— 1993.— № 3.— С. 181—183.

²⁴ Амброд A. K. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИА.— Вып. 113.— 1968.— С. 20, 21; Амброд A. K. К происхождению Днепровских антропо-зооморфных фибул.— С. 181—183.

²⁵ Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich.— Wrocław, 1949.— S. 213.

²⁶ Kmiecinski J. Osadnictwo słowiańskie i ceramika «siwa» na terenie Kujaw i ziemi łęczyckiej // Dawna Kultura.— 1955.— № 1.— S. 21.

²⁷ Wielowiejski J. Premiany gospodarczo-społeczne u ludności Południowej Polski w okresie późnołużyckim i rzymskim // Mat. Star...— T. VI.— 1960.— S. 108; Брайчевська А. Т. Найдавніші гончарні горни на східнослов'янських землях // Нариси з історії техніки.— К., 1956.— С. 148.

²⁸ Kopernicki I. Mogiła w Strutyniu Niżnim // WA.— 1923.— Sv. 8.— S. 194—197.

²⁹ Janusz B. Predhistoryczna pracownia garncarska w Holyniu pod Kaluszem.— Lwow, 1924.— S. 1—15.

³⁰ Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.— С. 95—97.

³¹ Зильманович И. Д. Гончарные печи Луки-Брублевецкой // КСИА.— 1967.— Вып. 112.— С. 117.

³² Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 70—85.

³³ Смішко М. Ю. Вказ. праця.— С. 139.

³⁴ Там само.— С. 87—98.

³⁵ Цукін М. Б. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса (к постановке проблемы) // КСИА.— 1973.— Вып. 133.— С. 22.

³⁶ Белова Н. Н. Указ. соч.— С. 82, 83; Oliva P. Op. cit.— P. 194.

³⁷ Котигорошко В. Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье ...— С. 155.

³⁸ Kobal I. V Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej // WA.— 1997.— T. LIII.— Z. 2.— S. 32—38, 43, 49, 50.

³⁹ Смішко М. Ю. Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 315—337; Циглик В. М. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області // МДАПВ.— 1962.— Вип. 4.— С. 77—79.

⁴⁰ Котигорошко В. Г. Итоги изучения могильника Изя в Закарпатье // СА.— 1980.— № 1.— С. 238, 242.

⁴¹ Котигорошко В. Г. Жертвенник III—IV вв. н. э. у села Солонцы // СА.— 1987.— № 2.— С. 177.

⁴² Istvánovits E. Same data on the ethnical and chronological determination of the roman age population of the Upper Tisza region // Acta Musei Porolissensis.— 1997.— Nr. XXI. Zalau.— P. 727.

⁴³ Istvánovits E. Same data on the history of the Upper Tisza region in the roman age. (Príspevky k dejinám Szatmársko-Beregskej nížiny v dobe rímskej) // Východ. Pravek.— 1993.— IV.— P. 130; Котигорошко В. Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье ...— С. 155.

Л. В. Вакуленко

ИСТОКИ ГОНЧАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА III—IV вв. н. э. В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Становление и широкое распространение производства гончарной керамики в позднеримское время у варварских народов Европы произошло при прямом участии римских провинциальных гончаров.

Политический и экономический кризисы, разразившиеся в Римской Империи в III в. н.э. вызвали общий упадок экономической жизни в провинциях. Массовое разорение ремесленных мастерских, трудности перевозки товаров из-за опасностей на дорогах и дороговизны транспорта — все это заставило гончаров искать способы выживания и рынки сбыта за границами страны. Свободное гражданское состояние массы провинциальных гончаров, а также уже ранее существовавшая в провинциальном гончарстве стойкая тенденция к перемещению и созданию новых мастерских в областях, где была более многочисленная клиентура, создали необходимые условия для этого явления.

Наконец, социально-экономическое развитие варварского населения к этому времени достигло уровня, который обеспечивал высокое развитие керамического производства и массовый сбыт продукции.

L. V. Vakulenko

SOURCES OF POTTER MANUFAKTURE III—IV CENTURY A. D. AT EAST EUROPE

The formation and wide spread of potting in the late Roman age by the Barbarian peoples of Europe took place with the direct assistance of Roman provincial potters.

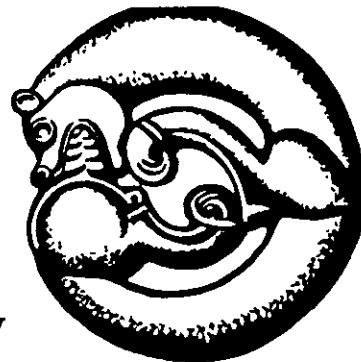
The political and economic crisis that happened in the Roman Empire in the III century AD stimulated the general decline of economic life in provinces. The mass desolation of handicraft workshops and the difficulties in transportation of goods because of dangers on roads and a high cost of the transport made potters to look for the methods of survival and sales markets abroad. The free civil status of the mass of provincial potters and the steady tendency existed before in the provincial potting to travel and to create new workshops in the regions with numerous customers established the necessary conditions for this phenomenon. Finally, the social-economic development of the Barbarian population achieved, by this time, the level guaranteeing a high development of the potting and the mass sale of the production.

Одержано 25.03.99

Публікація археологічних матеріалів

А. Л. Нечитайлло,
Є. В. Козюменко,
С. Є. Жеребілов

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ НА ДОНУ

Надзвичайно цікаві різнокультурні похованальні комплекси доби енеоліту, відкриті останнім часом на Нижньому Дону, дуже важливі для синхронізації енеолітичних пам'яток півдня України, Молдови, Передкавказзя та Нижнього Поволжя, а також для розкриття динаміки процесів V—IV тис. до н. е.

Для вивчення процесів, що відбувалися за доби енеоліту в євразійській зоні, має значення кожна пам'ятка цього часу, пов'язана з новою інформацією стосовно тієї чи іншої галузі життя степових племен. У цьому плані показовим є нещодавно досліджені об'єкти на території Нижнього Дону.

1993 р. археологічною експедицією під керівництвом Є. І. Беспалого був розкопаний великий курганий могильник на правому корінному березі Дону, біля східної околиці м. Аксай Ростовської обл. Курганна група Мухін II тягнулася ланцюжком зі сходу на захід протягом близько трьох кілометрів уздовж вододілу балок Клинова та Мухіна. Сама балка Мухіна впадає у старицю р. Аксай. Звідси і назва загаданої групи, яка об'єднує 10 курганів. З них у 1993 р. було розкопано 8 насипів. У даному випадку спинимося лише на деяких похованнях кургану № 5, що розміщувався на гребені вододілу, займаючи панівне положення у групі. Висота його 4 м, діаметр 40 м. Під південно-західною полою кургану, в якому містилося 31 різночасне поховання, виявилися дуже важливі для нашої теми поховання № 7, 9, 30. За польовими спостереженнями всі вони здійснені зі стародавнього горизонту природної горбкуватості. Чи були над ними насипи і які, чітко не встановлено.

Попередня згадка про названі поховання вже є в спеціальній літературі¹. Дане повідомлення має на меті повнішу публікацію та атрибуцію матеріалів з люб'язного дозволу їх автора Є. І. Беспалого, який, на жаль, передчасно помер восени 2000 р.

Передусім розглянемо поховання 9, розташоване за 5,2 м на ПЗ від репера кургану і здійснене в споруді, що являла собою яму з перпендикулярно до неї камерою. Звичайно, ця катакомба дещо відрізняється від катакомб доби середньої бронзи, але одночас за своїм влаштуванням відповідає саме цьому типу похованальних споруд. Майже квадратна в плані яма (1,45×1,50 м), завглибшки 0,6 м від стародавнього горизонту, знижувалася від центру в бік камери й закінчувалася півметровою сходинкою. Слід зазначити, що частина входного колодязя була знищена катакомбою середньої бронзи. Лаз у камеру нависав над останньою із заходу на 0,3 м. Він був перекритий двома жердинами в'язу і чотирма жердинами берези діаметром 5 см кожна, а зверху — плитками черепашника. Весь заслін в основному просів у камеру. Дно її, в плані неправильно-прямокутної форми, на 10 см знижувалося від західної стіни до східної і розташовувалося на глибині 1,21 м від стародавнього горизонту. Довжина камери по дну 1,7—2 м, ширина біля західної стіни — 1,4, а східної — 0,9 м. Орієнтація ПСС—ПЗЗ. Склепіння обвалилося.

¹ Визначення дерева проведено Є. В. Козюменком методом ксилотомічного аналізу за трьома зразками.

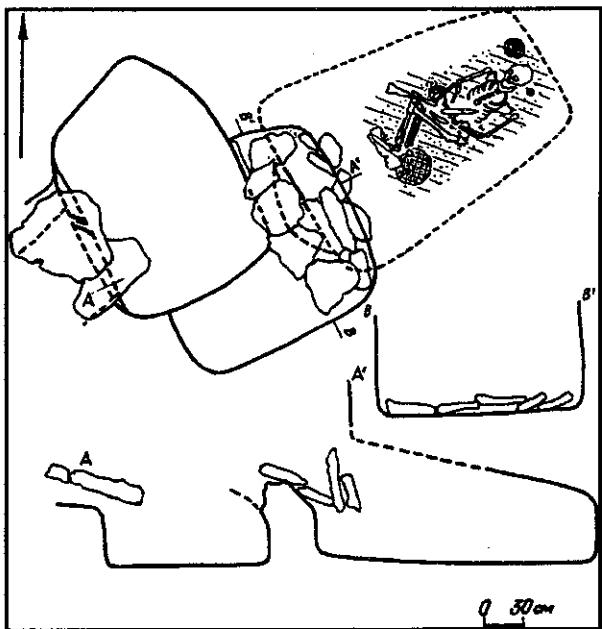

Рис. 1. Аксай. Мухін II. План і розріз поховання 9 з кургану № 5.

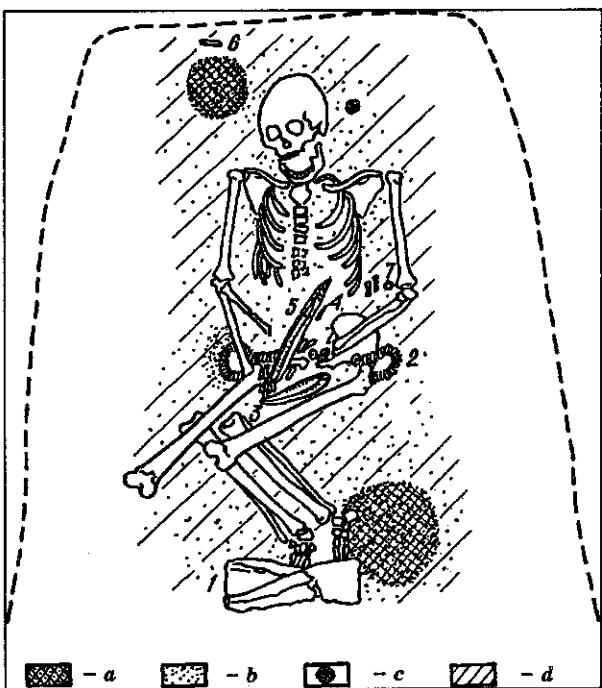

Рис. 2. Аксай. Мухін II. Центральна частина поховання 9 з кургану № 5: 1 — лопатки великої рогатої худоби; 2 — пояс з пластин (черепашки *Unio*); 3 — крем'яний ніж; 4 — мідне щило; 5 — обсидіановий ніж; 6 — крем'яна пластинка; 7 — мідні кільце; а — шар вохри до 3 см; б — розсипана вохра; в — грудки вохри; д — підстилка.

У центральній частині камери, там, де воно збереглося, його висота сягала 0,7 м. Можна припустити, що стеля була плоскою та низькою (рис. 1).

На дні камери, посипаному крейдою, вохрою, і вкритому рослинною підстилкою (зафіксовано волокна трави), від якої залишився темно-буруватий тлін, лежав кістяк молодої жінки (17—20 років)* на спині, головою на ПСС, із зігнутими ногами, колінами догори. Ноги впали праворуч. Руки, злегка зігнуті в ліктях, лежали долонями донизу, кисті покладені на тазові кістки. Уесь кістяк густо посыпаний вохрою темно-чорвоного кольору, подекуди шаром до 3 см завтовшки. Крім того, біля черепа праворуч зафіксована велика крихка грудка вохри такого самого кольору (розміром 10×12×3 см), а ліворуч — яскраво-чорвона грудка (3×4×2 см). Шматок оранжевої вохри (7×5×0,5 см) лежав справа біля таза небіжчиці; великий плоский шматок (20×25×4 см) крихкої бурої вохри трапився біля її ступнів (рис. 2).

У головах похованої, поряд з грудкою, знайдено мікролітичну пластинку з обламаним нижнім краєм, трикутну в перетині, виготовлену з кубанського світло-буруватого кременю**, довжиною 4, ширину 0,7, товщиною 0,25 см (рис. 3, 1). Поруч з кистями рук виявлено два ножі. Один — на великій пластині світло-буруватого напівпрозорого кубанського кременю завдовжки 16, завширшки 3,5 см. У верхній частині спинки — заломи від невдалих спроб зняття, обидва

* Визначення антрополога Є. Ф. Батієвої.

** Визначення кременю тут і далі належить Ю. Н. Зорову, за що ми йому щиро вдячні.

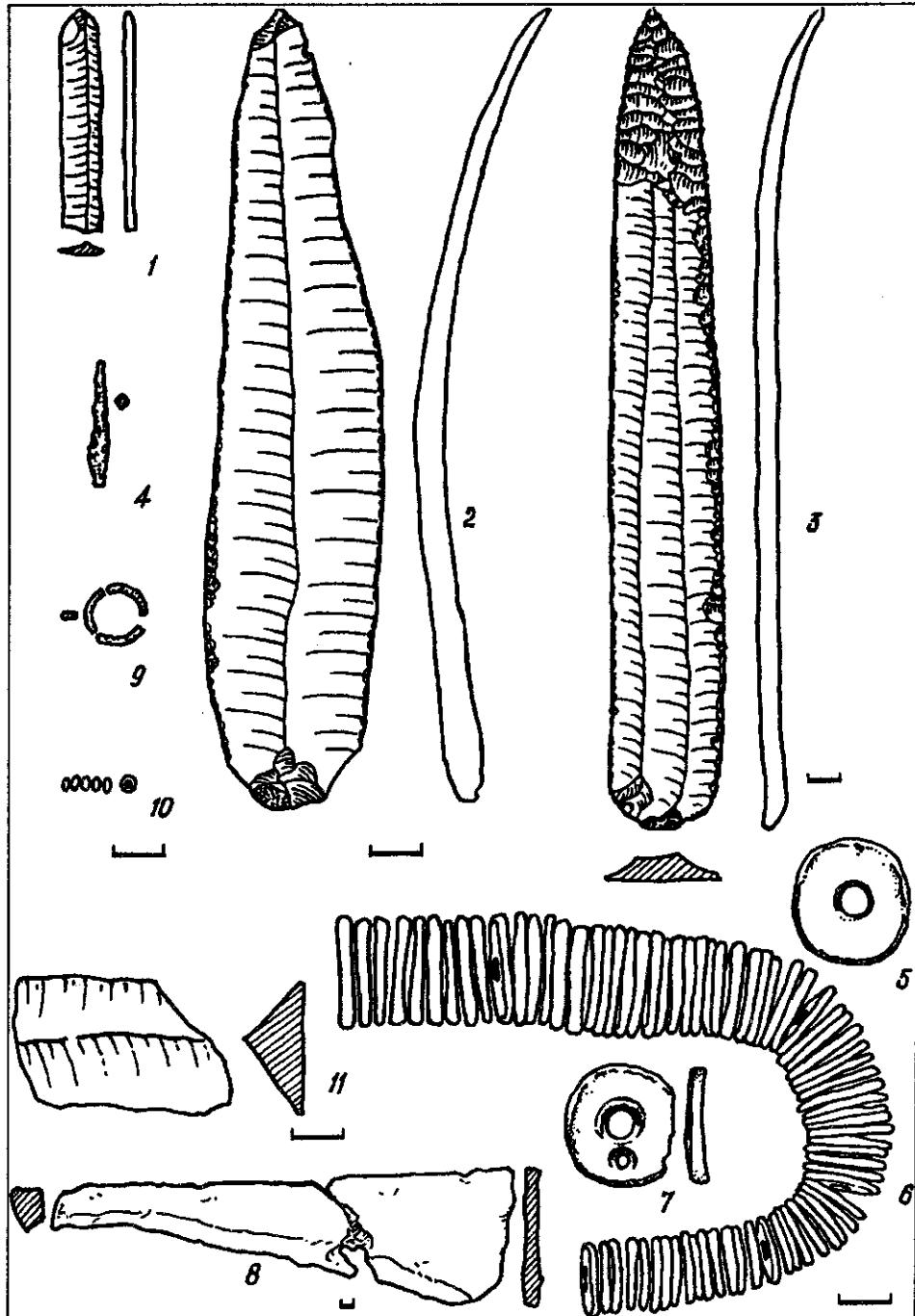

Рис. 3. Аксай. Мухін II. Інвентар з поховання 9 кургану № 5: 1, 2, 11 — кремінь; 3 — обсидіан; 4, 9, 10 — мідь; 5, 6, 7 — черепашка *Unio*; 8 — кістка.

поздовжні краї до середини довжини мають найдрібнішу ретуш, від середини і вище ударного горбика є ретуш дещо виразніша, півкругла (рис. 3, 2). Другий ніж являє собою обсидіанову прозоро-чорну пластину (вулканічне скло Осетії) з тонким лезом, кінець якого загнуто й оброблено струменистою ретушшю, а потім підправлено дрібою. Довжина знаряддя — 25, ширина 3,2, товщина 0,6 см (рис. 3, 3). Тут же, на місці поперекових хребтів трапилося мідне сильно окислене шильце^{*}, квадратне в перетині, довжиною 2,5, ширинами грані 0,2 см (рис. 3, 4).

* Аналіз металу проводився в лабораторії ПМК А. Єгорковим, завдяки зусиллям С. Є. Жеребілова.

Навколо кістяка, по стегнах, на тазових кістках і під ними лежали залишки набірного пояса з 300 перламутрових кружків, виготовлених зі стулок черепашок *Unio*, з отворами для протягування шнурка (рис. 3, 5, 6). Один кружок мав два отвори на площині, причому різних розмірів, зовсім як на пряжках пізньої бронзи (рис. 3, 7). Вони, ймовірно, були вискоблені крем'яним гостроконечником (сліди тертя добре збереглися). Розміри перламутрових виробів коливаються в межах від 1,5×1,7 см до 2×2,5 см у діаметрі. Весь набір густо пофарбований вохрою.

Біля ступнів, упритул до них і частково на них лежали паралельно одна до одної (різними сторонами) дві ретельно оброблені й сильно пофарбовані вохрою лопатки великої рогатої худоби*. Верхні епіфізи зрізано, ребра й нижні краї підшліфовано. Довжина кожного з виробів 35 см, найбільша ширина 11 см (рис. 3, 8). Можливо, це був музичний інструмент.

У заповненні вхідної ями знайдено пластинчастий відщеп (рис. 3, 11) з молочно-сірого місцевого кременю з патиною, найближчі виходи якого фіксуються геологами за 80 км на північний захід від м. Аксай, поблизу с. Матвіїв Курган.

Наступне розглянуте нами *поховання 30* було розташоване за 3,3 м від могили 9 по цій самій осі (ПЗ—ПВ) і містилося у близькій за формою поховальній споруді, тобто в катакомбі. Воно впущене із стародавнього горизонту, про що свідчить викид чистої глини навколо вхідної ями з півночі, заходу та півдня, відзначений С. І. Бесспалим² під час розкопок. Вхідна яма неправильно-прямокутна в плані (1,35×1,55 м), орієнтована по лінії ПЗЗ—ПВВ й заповнена майже чистою глиною. Дно її на глибині 0,66 м від стародавнього горизонту. Дно камери нижче дна ями на 0,94 м, причому знижене воно кількома східцями. Останній з них у вигляді заплічок ширину 0,40—0,25 м оточував камеру з трьох боків від центра до заходу. Від цих заплічок дно камери плавно знижувалось на схід ще на 0,45 м. Камера в плані підтрапецієподібна. Довжина її 2, широта біля входу 0,7 м, поблизу східної стіни 1,55 м. Орієнтація схід—захід. Склепіння і лаз у камеру завалилися у давнину (рис. 4, 1). У східній половині камери на дерев'яному настилі скорочено на спині, головою на схід лежав кістяк чоловіка (понад 45 років). Ноги були сильно підігнуті до тулуба й повернуті ліворуч колінами дотори. Права рука, злегка зігнута в лікті, покладена кистю на пояс, а ліва, дуже зігнута в суглобі,— кистю перед обличчям.

Навколо черепа — шар вохри та крейди. Багато вохри біля ніг, колін і ступнів. Ліворуч, уздовж кістяка — шар крейди до 3 мм завтовшки (рис. 4, 2).

У північно-східному кутку заплічок-східців — залишки очеретяного тліну. При вході — залишки очерету й дубових плашок (*Quercus* sp.) у перетині близько 10 см, мабуть, від заслону. У заповненні лазу виявлено маленьке мідне шильце, квадратне в перетині, довжиною 2,6 см, ширина грані — 0,36 см (рис. 4, 3). Воно було дуже пошкоджене корозією, вкрите згустками зеленого окису.

Дерев'яний настил, де лежав похований, потребує додаткового опису, зробленого С. І. Бесспалим та Є. В. Козюменком. Вони ж провели реконструкцію настилу (рис. 4, 4). За формую він прямокутний, розміром близько 0,85×0,95 м. Досить добре зафіксовані деталі південно-східного його кута. Зовнішні бруси рами, в яку вміщено настил, було виготовлено з деревини ясеня (*Fraxinus* sp.), в перетині, приблизно однаковому на всіх простежених ділянках периметра — близько 3×6 см. Бруси було щільно укладено по кутах в «лапу», тобто з вибиранням половини товщини кожного бруса, на ширину стику, а потім скріплено через наскрізний отвір круглим шипом (діаметром 1,5 см) з деревини в'яза (*Ulmus* sp.). Внутрішня частина настилу зібрана з не менш ніж семи паралельних в'язових плашок завширшки 5 см, розміщених уздовж довгої осі рами. Спосіб кріplення плашок з рамою через погану збереженість деревини простежити не вдалося, а, можливо, вони й не були поєднані. Поверх кісток небіжчика виявлено сліди ще двох де-

* Визначення палеозоолога РДПУ Ю. О. Мегкової.

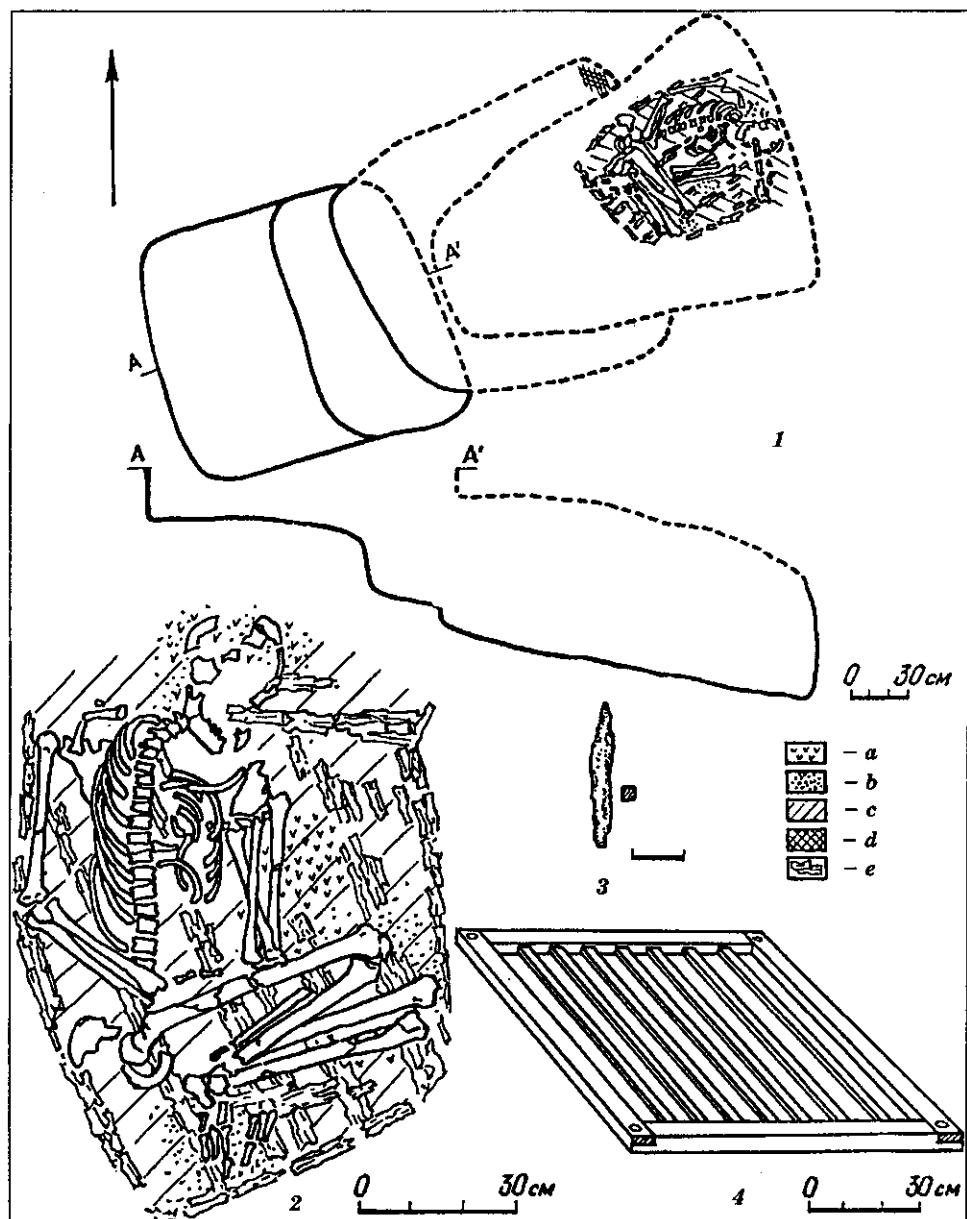

Рис. 4. Аксай. Мухін II. Поховання 30 з кургану № 5: 1, 2 — план та розріз; 3 — мідне піло; 4 — реконструкція дерев'яного ложа; а — крейда, б — вохра; в — підстилка; д — очерет; е — дерево.

рев'яних плашок, розташованих волокнами поперек плашок настилу. Призначення їх не з'явоване, але не виключено, що вони були частиною конструкції.

Крім описаних поховань, на цій ділянці, за 4 м на південні від могили 9, на тій самій природній горбкуватості на рівні стародавнього горизонту виявлено 3 дитячі кістяки (до 9 років), що лежали головою на захід (поховання 7, за польовою нумерацією). Перший небіжчик (з північного боку) лежав на правому боці з сильно підігнутими праворуч ногами. Права рука зігнута у лікті, а кисть її розташована перед обличчям. Від лівої — збереглася лише плечова кістка (рис. 5, 1). Другого похованого (з півдня) покладено на спину, ноги підігнуті ліворуч. Права рука зігнута в лікті під прямим кутом, кисть лежала на поясі. Ліва не збереглася. Третій похований містився поміж описаними вище і був покладений «пакетом». Череп зафіксовано праворуч. Частина кісток лежала в анатомічному порядку. Ліва нога зігнута в коліні. Під кістяками простежено шар темно-червоної вохри завтовшки

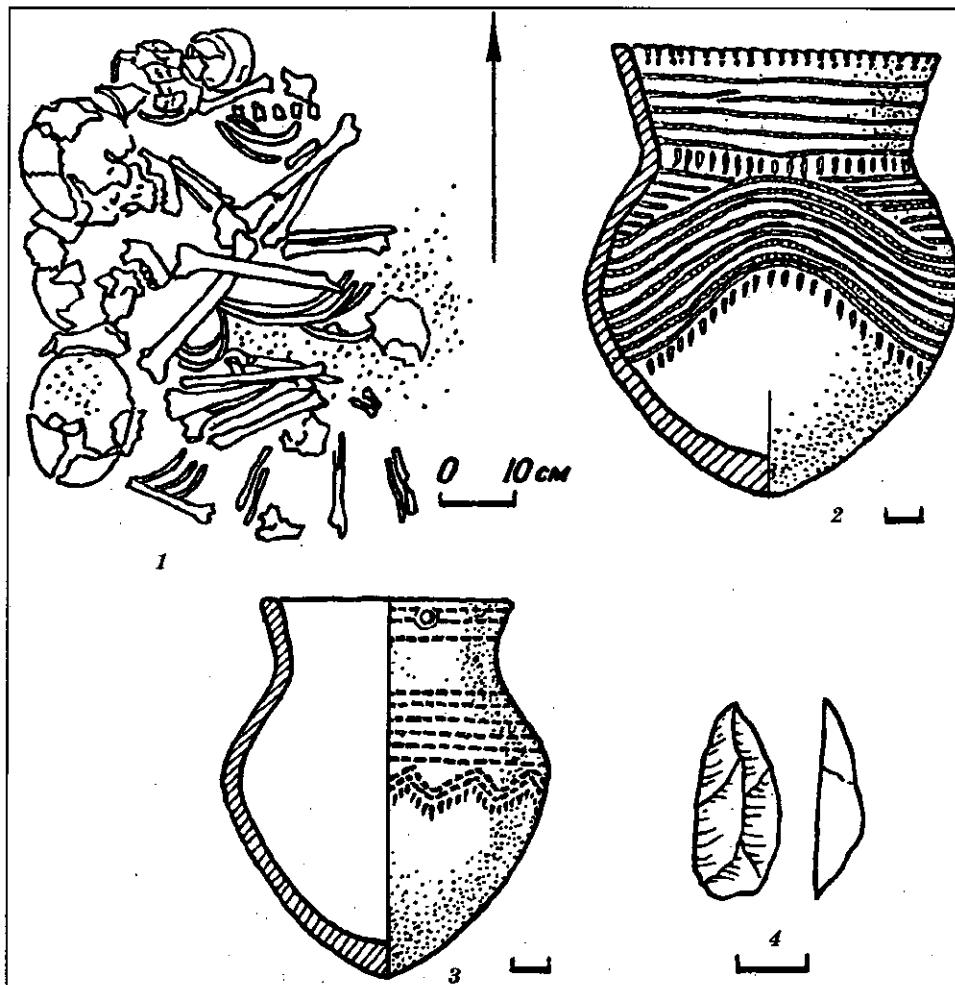

Рис. 5. Аксай. Мухін II. Поховання 7 з кургану № 5: 1 — план поховання; 2, 3 — кераміка; 4 — кремінь.

1 см. За спиною першого з описаних небіжчиків виявлено дві посудини. Одна гостроздонна, прикрашена зубчастим штампом і гострими наколами. Орнамент прикрашав дві третини посудинки, починаючись від бортика вінець, по яких також нанесено дрібнозубчастий штамп. Висока шийка оперізана п'ятьма такими ж рядами, підкресленими на ній смужкою вертикальних наколів чи вдавлень. Нижче по тулубу йдуть 10 рядів зубчастих відбитків у вигляді хвилястих ліній. Нижній ряд їх також облямований вертикальними наколами. Поверхня між верхньою хвилястою лінією та шийкою заповнена горизонтальними смугами відбитків дрібної гребінки. Висота посудини 11,5 см, діаметр вінець 9 см, тулуба 10,5 см. Колір поверхні бежево-рожевий, зі слідами вохри. У перетині черепок сірий. У тісті значна домішка черепашки і кровавику (рис. 5, 2).

Друга посудина за формою та розмірами близька до описаної. Цей гостроздонний з майже біконічним тулубом екземпляр мав стрункі пропорції і шийку злегка розширену до плоско зрізаного краю, по якому нанесено косі ряди зубчастого штампу. Біля краю вінець є два круглі отвори діаметром 0,5 см кожний, зроблені в сирій глині. Шийку вгорі оперізують три ряди зубчастого штампу. Від неї униз по тулубу йдуть шість горизонтальних рядів, облямованих двома смужками косих ліній, виконаних у тій самій техніці й підкреслених вертикальними відбитками кутастої палички (рис. 5, 3). Посудинка бежево-рожевого кольору, посыпана вохрою. Глина добре випалена, легка. Висота виробу 11, діаметр вінець 8, тулуба — 10 см.

Під черепом третього похованого трапився відщеп молочно-сірого кременю з крейдяною коркою. Розміри його $2,6 \times 1 \times 0,7$ см (рис. 5, 4).

Описані поховання навіть візуально можна поділити на дві групи: першу становлять поодинокі поховання 9 і 30 у катакомбах; другу — поховання 7 (потрійне, дитяче) на стародавньому горизонті, яке зовсім іншої культурної належності й пізнішого часу.

Особливістю першої групи є складені поховальні споруди та обряд, а також інвентар. Відмінними рисами відкритих тут поховань можна вважати: неглибокі, майже квадратні в плані вхідні колодязі; нависаючий над камерою лаз із дерев'яно-кам'яним заслоном; неправильно-прямокутної форми, майже трапецієподібні (по дну) самі камери з плоскими й низькими стелями; наявність заплічок-східців, що охоплюють з трьох боків половину камери, а також спеціального поховального ложа у вигляді дерев'яного настилу. Як відомо, катакомби середньої бронзи дещо іншої конфігурації і відрізняються рядом нюансів. Але в принципі ідея споруди та сама — підземна камера з вхідним колодязем.

Обряд також не відповідає традиції населення катакомбної культурно-історичної спільноти. В розглянутій групі поховані лежать скорчено на спині, з ногами зігнутими в колінах догори, орієнтовані головою на схід або північ-схід-схід. При цьому не лише небіжчики густо, шаром до кількох сантиметрів завтовшки, по-сипані вохрою, але її різnobарвні грудки й шматки покладено по колу дна камери, притрушенню крейдою і вкритому рослинною підстилкою.

Таке сполучення споруди й обряду на території Нижнього Дону зафіковано вперше. Найближчі аналогії йому знаходимо на протилежному, західному краю північнопричорноморського степу, а саме в Молдові, поблизу с. Джурджулешти, де на плато лівого берега р. Прут (Нижнє Подунав'я) був досліджений могильник з п'ятьма енеолітичними похованнями, три з яких містилися у катакомбах³. Судячи з наведеної ілюстрації, вони мають такі самі східчасті вхідні колодязі та низькі стелі у витягнутих у плані камерах.

Поховання схожі не лише поховальними спорудами, а й обрядом.

У Джурджулештах, так само як і в Аксай кістяки лежать на спині, ноги підігнуті колінами догори, головою орієнтовані в східний сектор (точіше на південний схід). Вони також вкриті товстим шаром вохри, до кількох сантиметрів завтовшки, а під ними — рослинна підстилка. Один небіжчик був покладений на дерев'яну конструкцію. На жаль, у публікації Джурджулешт немає ні опису її, ні рисунку, щоб можна було порівняти з реконструйованим ложем з Мухина II (поховання 30). Водночас наявність їх там і тут ще раз свідчить про схожість в обряді, звичайно, не запозиченому зовні, один в одного, а ймовірно конвергентному внаслідок наближення культурних традицій. Це підтверджується інвентарем низькодунайських та низькодонських поховань, в основі якого зберігається спільна спрямованість.

Виявлено вона, по перше, в наявності у катакомбах різальних крем'яних пластин (ножів) великого розміру; по-друге, у скученні черепашок або виробів з них (круглі, з отворами підвіски); по-третє, у західках намистин і мідних кілець з незімкненими кінцями. Звичайно, у Джурджулештах спостерігається велика кількість мідних виробів, що пояснюється близькістю об'єкта до балканських металургійних центрів. В аксайських катакомбах трапилися два мідних шильця, дані аналізу показують, що вони виготовлені з балканської міді. Скоріше всього, цей метал надходив на Дон опосередковано через новоданиловський центр металообробки, виявлений Н. Д. Ріндіною⁴.

Отже, за всіма основними параметрами аксайські та джурджулештські поховання дуже схожі й, мабуть, синхронні, хоч знак культурної рівності між ними не ставиться. Пам'ятки Джурджулешт датуються Трипіллям ВІ — Кукутені А і належать до південно-західної, точіше суворовської групи енеолітичних поховань Східної Європи, а низькодонські — до передкавказької групи⁵.

Таким чином, якщо порівняти риси поховального обряду та інвентарю аксайських катакомб, то вони відповідають комплексу ознак, виділеному для характеристики масиву енеолітичних поховань степів Східної Європи, який, за нашими спостереженнями, залишено населенням європейської степової спільноті⁶. Катакомба, щоправда, тут є новим елементом серед ґрунтових неправильно-прямокутної форми могил. На нашу думку, це природне явище, зважаючи на становлення нового обряду, вибір поховальної споруди, виділення індивідуальних поховань з ранніх колективних могильників. У цей час лише формуються традиції нової

обрядності, тому й варіації могил різноманітні. Так, у сусідній із заходу новоданилівській групі-культурі на території України зафіковано ряд могил у вигляді кам'яних ящиков⁷. У східній низьковолзькій чи ямно-бережнівській групі І. І. Дрюомов та А. І. Юдин⁸ також констатують різноманітність у конструкції могил.

Така варіабельність споруд свідчить про вибір нових елементів у поховальному церемоніалі на дальшому витку стародавньої історії, коли немов би «вищтовхнуті» у степі групи населення освоюють їх і закріплюють за собою новий життєвий простір, залишаючи тут пам'ятки різної конструкції, відзначаючи свої могили невеликим штучним насипом чи використовуючи природний ландшафт — підвіщені місця. Разом з тим, загальна тенденція розвитку поховального обряду зберігається протягом багатьох століть.

Суспільства території Нижнього Дону, як і Нижнього Поволжя та Подунав'я були відкріті для сприйняття різних імпульсів, бо не являли собою стабільній консервативно-замкнуті системи. Вони вбирали впливи з різних сторін і не лише в духовному плані, в уявленнях про світ і про себе, але й у суто матеріальному, про що свідчить збережений склад знахідок.

Серед них показовим є знаряддя з кременю як місцевого донецького (відщеп), так і кубанського (пластини). На зв'язок з віддаленими гірськими районами Північного Кавказу вказує наявність пластини з обсидіану (поховання 9), це надзвичайно рідкісна знахідка. Необхідно було подолати значну відстань, щоб добрatisя до вулканічного школа Осетії чи отримати його шляхом обміну через передкавказькі групи населення. Що ж до згаданих виробів з балканської міді в низькодонських катакомбах, то, скоріше за все, як уже зазначалося, вони надходили з новоданилівського осередку металообробки, який працював на довізному металі фракійсько-ніжньодунайського і середньодунайського району⁹. Саме цей осередок, запозичуючи із заходу сировинний метал і деякі технічні ідеї, сприяв поширенню балканського металу до Передкавказзя та Волги.

Таким чином, у інвентарі розглянутих поховань сполучаються вироби місцевого, західного і південно-східного походження. Сумісність цих знахідок в одному закритому комплексі стосується широти й глибини контактів низькодонського населення за доби енеоліту, можливості різносторонніх зв'язків на відкритих степових просторах.

Важливо ще раз підкреслити ретельну підготовку до поховання померлих, постачання їм не лише перелічених речей, необхідних для дотримання ритуалу (зокрема ножів-пластин), але й старанну виробку камери в глиняному ґрунті, що потребувало значних зусиль, обробку її вохрою різних кольорів, крейдою, покриття підстилкою, замуровування входу деревом та камінням. Щодо ложа-настилу, можна припустити, що облаштування його здійснювалося безпосередньо в камері, куди вносили дерев'яні деталі конструкції, з яких легко складалася рама і заповнювалася підготовленими плашками. А зверху її покривали цинковкою. Створення такого ложа вимагало неабияких теслярських навичок й, звичайно, використання не лише крем'яних, але й мідних знарядь.

Знаменно, що в поховальних спорудах, крім трави, очерету й каміння-черепашнику застосовували таку деревину як дуб, ясен, в'яз, береза. Тобто майстер міг працювати з будь-яким місцевим матеріалом. А з наявних випливає, що рослинність Нижнього Дону за доби енеоліту відзначалася багатством видового складу, широко представленого й у описаних пам'ятках.

Дуже цікавою знахідкою тут є дві ретельно оброблені лопатки великої рогатої худоби. Це не залишки поховальної іжі (нащо було їх обробляти?) і не знаряддя праці (чому вони тоді пофарбовані?), це, скоріш за все, інструменти не утилітарного призначення, а музичного. Дані знахідки асоціюються з лопаткою мамонта, звучання якої досягали за допомогою молотка. Вона входила до комплекту музичних інструментів — кісток (стегнових, тазових, двох щелеп, фрагмента черепа мамонта, а також калаточки й браслета з мамонтового бивня, молотка з рогу північного оленя) та реквізиту (численні черепашки морських молюсків як підвісні прикраси; запаси кольорової мінеральної фарби для тіла й одягу; голка і проколки). Усе це було виявлено на підлозі будинку № 1 палеолітичного поселення в с. Мезин Чернігівської області. Смілива гіпотеза С. М. Бібікова, після відповідних різnobічних досліджень, підтвердилася, і кістки мамонта зазвучали через 20000 років. «І зараз,— писав С. М. Бібі-

ков,— звук, видобутий з цих кісток, можна розглядати як модель минулого, що є кроком до розуміння музичного звукодування, організації «оркестровки» ударного ритму в танцювально-пластичному дійстві»¹⁰.

Для доказу нашого припущення необхідно провести комплексні дослідження знахідок в Аксай (трасологічні, судово-медичні та ін.), щоб можна було з певністю говорити про викорстання їх як інструментів, що акомпанували ритуальним обрядам-танцям. А те, що похована була причетна до такої сфері дійства, безперечно. Розгляд цих виробів з точки зору вияву духовного світу людей доби енеоліту дуже важливий для розкриття їх музичних здібностей, а також інтелектуально-психологічних прагнень.

Як уже побіжно згадувалося, досліджувані поховання за всіма параметрами вписуються у степову європейську культурно-історичну спільність, яка, мабуть, є складовою частиною Євразійської скотарської історико-культурної провінції¹¹. Слід підкреслити ще раз, що термін «європейська» умовний і відбиває практично географічну позицію культурних груп, які входять до названої спільноти. Новим явищем тут, як і в Джурджулештах, є катакомба, на що вже вказувалося вище. Це, так би мовити, на макрорівні. Найближче дані пам'ятки стоять до передкавказької групи подібних поховань і на мікрорівні належать до нижньодонської підгрупи енеолітичних поховань¹².

Передкавказька група датується кінцем Трипілля А—ВІ. Є підстави вважати, що аксайські поховання найдавніші в цій групі, бо в їх інвентарі наявна мікро-пластина, яка вказує на ранній вік. Про це ж свідчить технологія зняття великих крем'яних пластин¹³. Присутність балканського металу також підтверджує їх датування часом близько середини V — початком IV тис. до н. е. (дати калібровані).

Щодо наступної групи, то вона представлена трьома дитячими кістяками (поховання 7), два з яких лежали скорочено на правому боці й на спині, а третій — «пакетом»; орієнтовані вони точно на захід (за польовими спостереженнями). Даний обряд та склад інвентарю різко відмінний від описаних поховань у катакомбах і свідчить якщо не про іншу лінію культурного розвитку, то про дещо пізнішу хронологічну позицію вказаного поховання. У цьому плані привертають увагу обидві посудини з могили. С. Є. Жеребілов¹⁴ уже порівнював їх з посудинами з хутора Попова та Стрільчої Склі, а В. Я. Кияшко¹⁵ зараховує їх до матеріалів першої групи поховань Нижнього Дону.

Детальніше розглянемо аксайську кераміку. За формою (високі вінци, що плавно переходят у широкий тулуб, звужений до дещо загостреного дна), за дрібнозубчастим штампом і деталями орнаменту, нанесеного на верхню частину виробів, а також за легкістю черепка і складом глиняної маси (значний вміст черепашки з кривавиком) вони найближче стоять до третьої групи кераміки нижнього шару поселення Ливенцівка на Дону. Свого часу С. Н. Братченко слушно зіставляв матеріали цього шару з такими пам'ятками на Україні, як о-ви Похилий, Виноградний, а також поселення Середній Стог II (середній шар)¹⁶. Дослідник зазначав, що поховання, відповідні ливенцівським, на Дону поки що не відкриті.

Тепер можна з певністю констатувати відкриття таких поховань. Їх наявність на Нижньому Дону зараз відзначає В. Я. Кияшко¹⁷. Вони залишені одним населенням, розташовані лише на правому березі Дону, тільки з різних боків міста Ростова. Це дуже важливий факт прив'язки поховальних споруд з поселеннями, оскільки лише в комплексі можна вирішувати проблеми стародавньої історії Приазов'я та всього Північного Причорномор'я.

У цьому плані цікавими є спостереження О. Г. Шапошникової¹⁸, яка подібну кераміку (друга група), виявлену нею в енеолітичному шарі (другий горизонт) поселення Роздольне на Кальміусі (Старобешівський район Донецької обл.), зближує з матеріалами нижнього шару Ливенцівки. Вона зауважує про відмінність цього посуду від кераміки пам'яток Середнього Стогу II, а саме його ранньої фази. Цей шар поселення дослідниця синхронізує з другим етапом середньостогівської культури¹⁹, що, за висновком Д. Я. Телегіна²⁰, відповідає заключному етапу (І В) передшнурового (волоського) періоду цієї культури*. Водночас, О. Г. Шапошникова вважає, що пам'ятки острова Похилий, Виноградний, Роздольне свідчать про

* Слід зауважити, що нами використовується вживана наукова термінологія, на відміну від тієї, що з'явилася останнім часом у назвах тих самих пам'яток.

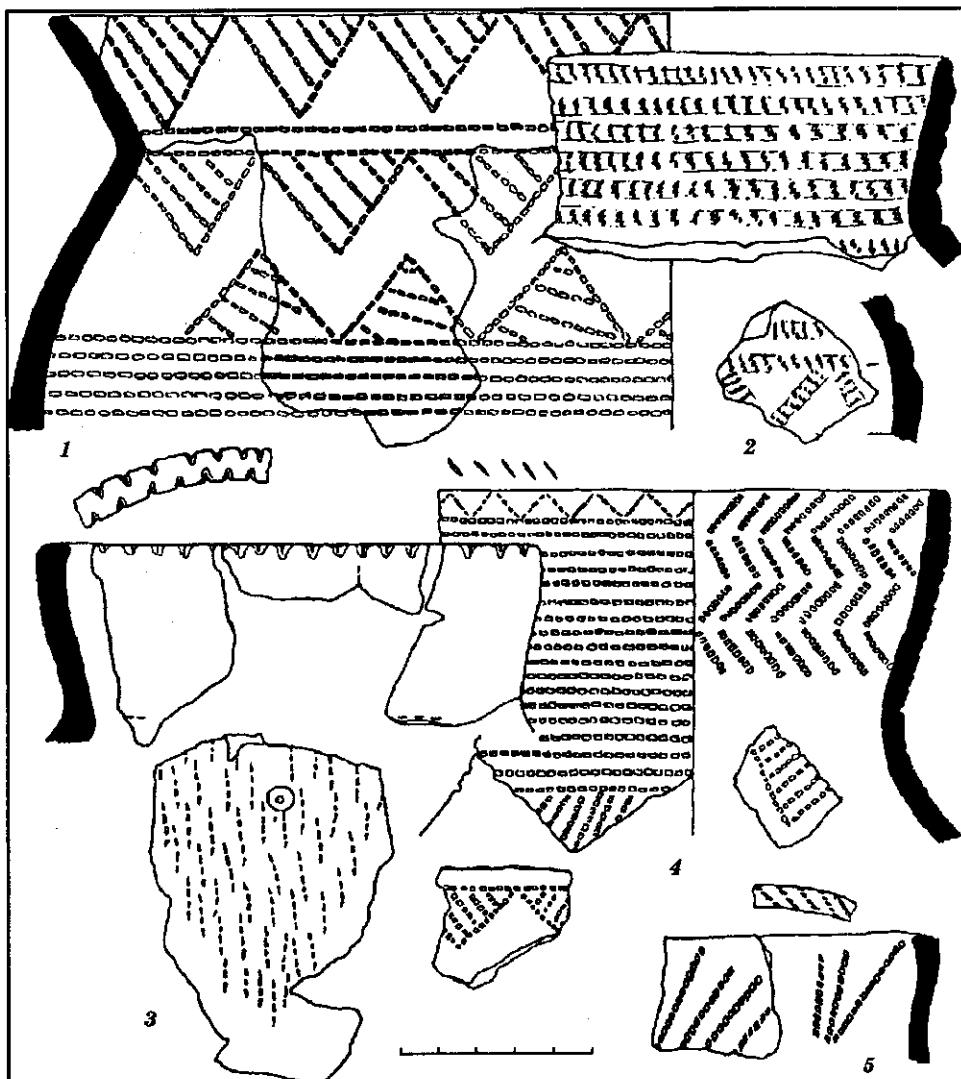

Рис. 6. Поселення Кумиска. Кераміка IV групи (за А. І. Юдіним).

суміш двох інгредієнтів, з одного боку стогівського (кінець часу балки Квітяної), з другого — степового (ливенцівсько-нижньомихайлівського). Вона пише, що південна смуга причорноморських степів була заселена в цей час носіями пам'яток нижньомихайлівського типу, раннього ливенцівського етапу. В даний час можна говорити про власне ливенцівську культуру на Дону та в прилеглих областях Приазов'я, а на захід від Дону — на території півдня України, в Криму, Подніпров'ї з Пойнгулям — констатувати нижньомихайлівську культуру (за О. Г. Шапошниковою) чи іншу лінію розвитку (за В. М. Даниленком).

Ця лінія розвитку, на наш погляд, простежується і на схід від Дону, у степовому Заволжі. На поселенні Кумиска (Паласівський р-н Волгоградської обл.), на лівому березі р. Торгун, у верхньому горизонті енеолітичного шару виявлено дуже близькі аксайські кераміці фрагменти посудин з «високими розтрубоподібними вінцями», вкриті відбитками зубчастого штампа, який утворює горизонтальні ряди, трикутники, зигзаги (рис. 6). Тісто черепків крихке, шарувате, з рослинними домішками і дрібноточеною черепашкою. А. І. Юдін^{*} заразовує ці знахідки до IV групи кераміки поселення Кумиска²¹. У цьому ж шарі трапилися фрагменти, орнаментовані мотузкою, а також вінци посудини червоно-цеглястого ко-

* Щиро вдячні автору розкопок поселення Кумиска А. І. Юдіну за можливість опублікувати кераміку.

льору (тісто щільне з домішкою піску). За формою, тістом та технікою обробки вінця схожі до майкопської кераміки. Усе це підтверджує час існування зазначененої аксайської посудини і поховання, що її містили.

У даному випадку постає питання про співвідношення поховань у катаюмбах чи ямах зі скорченими на спині небіжчиками, орієнтованими в східний сектор, з крем'яними пластиналами в інвентарі, з одного боку, а з іншого — з похованнями на горизонті або в невеликому заглибленні в материк, де померлі лежали скорчено на боку і були орієнтовані на захід. На нашу думку²², і ті, й інші немовби змикаються у часі й просторі, про що свідчить описана вище кераміка з поховань другої групи. Наприкінці існування перших з'являються другі з посудинами ливенцівського типу. Тут важливим є спостереження В. Я. Кияшка²³, який відзначає більш раннє положення каратайських поховань, здійснених скорчено на спині в супроводі з круглими прикрасами (тобто першої групи), щодо матеріалів нижнього шару поселення Ливенцівка в названому варіанті. Це ще раз підтверджує дещо пізніший час поховання 7 та синхронних з ним пам'яток, тобто ливенцівських, порівняно з нижньодонськими в складі енеолітичних поховань передкавказької групи з такими самими перламутровими прикрасами та крем'яними ножами²⁴.

Отже, значення пам'яток, відкритих у м. Аксай, полягає, по-перше, в тому, що розширюються наші уявлення про тип поховань споруд у момент переходу від колективних до індивідуальних поховань. Це не лише ґрунтові ями, але й кам'яні ящики, катаюмби, які існують у європейській степовій енеолітичній спільноті. По-друге, з'ясовується дещо пізніше положення скорчених на боку небіжчиків із західною орієнтацією та посудинами ливенцівського типу в порівнянні зі скорченими на спині кістяками, супроводжуваними крем'яними ножами та перламутровими прикрасами. По-третє, зв'язок посуду із поховань зі скорченими на боку небіжчиками і західною орієнтацією, з керамікою побутових комплексів, дає змогу ставити питання про існування пам'яток, залишених наприкінці IV тис. до н. е. населенням ливенцівської культури на Нижньому Дону, за часом відповідної Трипіллю ВІІ. Так С. Н. Братченко²⁵ датував нижній шар Ливенцівки та аналогічні їй поселенські матеріали.

Звичайно, пропоновані висновки не є остаточними. Датування досліджуваних енеолітичних пам'яток також потребує корегування та уточнення. А щодо гіпотези про ливенцівську культуру на Дону, то вона має вагомі підстави. Детальний аналіз пам'яток цього типу допоможе розкрити нюанси даної культури, визначити її місце в енеоліті Східної Європи, а в загальному контексті висвітлити динаміку процесів IV тис. до н. е. у євразійських степах.

¹ Беспалый Е. И. Раскопки в 1993 году // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 году.— Азов, 1994.— Вып. 13.— С. 10; Жеребилов С. Е. Могильник Мухин II — новый узел культурно-хронологической и синхронизационной схемы энеолита — бронзы Юго-Восточной Европы // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX «Крупновские чтения». Тез. Докл.— М., 1996.— С. 75, 76.

² Беспалый Е. И. Отчет о работе на Нижнем Дону в 1993 году // Фонды Музея истории.— Аксай, 1993.— С. 53.

³ Haheu V., Kurciatov S. Cimiturul plan eneolic de linga satul Giurgulesti // Revista Arheologică.— 1993.— № 1.— S. 101, 102.— Pl. 2.

⁴ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите—энеолите).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 26, 27; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы.— М., 1998.— С. 168.

⁵ Нечитайлло А. Л. Европейская степная общность в эпоху энеолита // РА.— 1996.— С. 19—24.

⁶ Там же.— С. 18—20.

⁷ Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 313.

⁸ Дремов И. И., Юдин А. И. Древнейшие подкурганные захоронения степного Заволжья // РА.— 1992.— № 4.— С. 27.

⁹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство...— М., 1998.— С. 168—170.

¹⁰ Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.— С. 98.

¹¹ Малов Н. М. Индоевропейская неурбанистическая цивилизация эпохи палеометаллов Евразийской скотоводческой историко-культурной провинции — звено мозаичной мироцелостности // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы.— СПб., 1995.— С. 7—11.

¹² Нечитайло А. Л. Пространственно-временная характеристика ранних подкурганных погребений южноевропейских степей // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Часть первая. Материалы международной конференции.— Донецк, 1996.— С. 24.

¹³ Сакун Н. Н. К вопросу о кремнедобывающем производстве эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе (по материалам Болгарии) // Археология.— 1996.— С. 124—128.

¹⁴ Жеребилов С. Е. Могильник Мухин II...— С. 76.

¹⁵ Кияшко В. Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тысячелетии до н. э.) // Донские древности.— Азов, 1994.— Вып. 3.— С. 124.— Рис. 38, 3.

¹⁶ Братченко С. Н. Багатошарове поселення Ливенцівка I на Дону // Археологія.— 1969.— Т. XXII.— С. 212.— Рис. 2, 2, 3.

¹⁷ Кияшко В. Я. Указ. соч.— С. 78.

¹⁸ Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус // Археологія.— 1970.— Т. XXII.— С. 144—146.

¹⁹ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 71.

²⁰ Телегін Д. Я. Середньосторгівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 85, 122; Телегін Д. Я., Константинеску Л. Ф. Многослойное поселение на Стрильчай Скеле эпохи неолита — энеолита в Днепровском Надпорожье // РА.— 1992.— № 1.— С. 19—23.

²¹ Юдин А. И. Неолит и энеолит степного Заволжья.— Дисс. ... канд. истор. наук.— Саратов, 1995.— С. 227, 228.— Рис. 96, 6; 97; Юдин А. И. Неолит и энеолит степного Заволжья.— Автореф. дисс. канд. истор. наук.— М., 1995.— С. 11.

²² Нечитайло А. Л., Козюменко Е. В., Жеребилов С. Е. Новые погребальные памятники эпохи энеолита // Проблемы археологии Подніпров'я.— ДДУ, 1998.— С. 58—69.

²³ Кияшко В. Я. Указ. соч.— С. 70.

²⁴ Нечитайло А. Л. Европейская степная общность...— С. 21—24.

²⁵ Братченко С. Н. Вказ. праця.— С. 225.

А. Л. Нечитайло, Е. В. Козюменко, С. Е. Жеребилов

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА НА ДОНУ

В статье представлены, во-первых, новые погребальные комплексы европейской степной энеолитической общности, открытые в последнее время на Нижнем Дону. Публикация их имеет важное значение для синхронизации энеолитических памятников степной территории Украины, Северного Кавказа, Нижнего Поволжья. Материалы рассматриваются на широком фоне причерноморско-каспийского региона.

Во-вторых, в статье поставлен вопрос о существовании на Дону ливенцовской культуры, параллельно нижнемихайловской юга Украины. Впервые констатируется связь керамики определенных погребальных комплексов (скорчено на боку, с западной ориентацией) с материалами нижнего слоя поселения Ливенцовка на Дону, а также острова Похильный и Виноградный в Поднепровье.

Новые материалы способствуют раскрытию динамики процессов IV тыс. до н. э. в Евразийских степях.

NEW SITES OF THE ENEOLITHIC AGE ON THE DON

The article describes new funeral complexes of the European steppe Eneolithic community discovered last time on the Lower Don basin, which is of great importance for the synchronization of Eneolithic sites of the steppe territory of Ukraine, the Northern Caucasus, and the Lower Volga basin. The material is considered against the broad background of the Black Sea and Caspian Sea regions.

We set the question about the existence of the Liventsovka culture on the Don simultaneously with the Low-Michailovo culture of the south of Ukraine. For the first time, the connection between the ceramics of certain funeral complexes (bent, on one side, with the western orientation) and the materials of the low layer of the Liventsovka settlement on the Don and the islands of Pohyly and Vinogradny in the Dnieper region is established.

The new materials promote the disclosure of the dynamics of processes in the IV mill. BC in the Eurasian steppes.

Одержано 28.10.97

В. С. Щербакова

БРОНЗОВЫЕ ПЕРСТНИ-ПЕЧАТИ ХЕРСОНЕССКОГО ПРОИЗВОДСТВА II—III вв. н. э.

Исследуя группу печатей-перстней из раскопок Херсонеса и его округи, которую объединяет одинаковая форма и технология изготовления, автор приходит к выводу об их местном производстве.

Среди античных печатей значительную группу составляют бронзовые перстни-печати. Они встречаются при раскопках всех античных греческих центров. Формы их весьма разнообразны, различны и изображения на щитках, и технология изготовления.

Во вступительной статье к каталогу выставки античных перстней Эрмитажа О. Я. Неверов пишет о параллельном развитии двух видов античных печатей: цельнometаллических перстнях-печатях и перстнях с каменными резными вставками. Если говорить об античной эпохе, то и те, и другие печати доживаю до «заката языческого мира»¹. Очень качественная классификация металлических перстней римского времени сделана в работе Ф. Хенкеля². Его публикация не потеряла значения и до сегодняшнего дня, так как все последующие работы подтвердили датировку и систематизацию, сделанную Ф. Хенкелем. Греческие, этрусские и римские перстни-печати из Британского музея опубликованы Ф. Маршаллом³. Исследователь уделяет внимание различным материалам, идущим на изготовление перстней, функциональному назначению, правилам и даже законам, связанным с их ношением. Наиболее интересные и роскошные перстни из музея Виктории и Альберта в Лондоне опубликованы К. Оманом⁴, но большинство металлических перстней, включенных в этот каталог, он рассматривает лишь как украшения.

Гораздо меньше внимания исследователи уделяли отдельным группам металлических перстней-печатей, изготовленным в определенных центрах. Здесь можно отметить статью О. Я. Неверова, выделившего и исследовавшего группу Александрийских бронзовых перстней из Эрмитажа⁵. Эллинистические перстни этой

группы были найдены и в античных городах Северного Причерноморья, в том числе в Херсонесе (инв. № 6426, 13/37006, 6145, 116/36590).

Бронзовые перстни-печати из античного Херсонеса составляют значительную группу среди всех найденных там печатей. В этой группе имеются литые перстни, кованые, а также такие, для изготовления которых использовались и ковка, и литье. Часть перстней безусловно привозная, часть, скорее всего, местного производства. В изучаемой нами коллекции выделяются пятнадцать перстней, объединенных общей формой и одинаковой технологией изготовления (табл. 1).

Щитки двенадцати из них представляют собой усеченный конус, меньшее основание которого прикреплено к шинке. Среди остальных перстней один имеет щиток в виде усеченной четырехгранной пирамиды, а у двух щитки имеют форму невысоких цилиндров с круглым и овальным основаниями. Шинки могут быть круглыми, четырехугольными или уплощенными в сечении.

Девять перстней происходят из раскопок К. К. Косцюшко-Валюжинича, скончавшегося в Херсонесском некрополе в Карантинной балке, однако комплексы могил, раскопанных им, разобраны, шифры хранения утрачены. Шесть перстней найдены в могильнике на территории совхоза «Севастопольский», близ Инкермана. Они хорошо датируются инвентарем погребальных комплексов: краснолаковыми сосудами, фибулами, монетами и т. д.

Если обращать внимание исключительно на форму, то, казалось бы, безосновательно группировать вместе с остальными перстнями № 14 и 15, аналогии которым мы находим в каталоге Ф. Маршалла⁶. Однако изображения на их щитках настолько тесно смыкаются с изображениями перстней № 5—8, что нам кажется несомненным общее происхождение всей этой группы.

По типу изображений изучаемые печати могут быть разделены на две группы. В одну группу можно включить четыре перстня — № 1, 2, 4, 13 (рис. 1; 2). Все они характеризуются незамысловатым изображением на щитке в виде пересекающихся штрихов, расположенных в большинстве случаев без видимого порядка. В другую группу входят семь перстней № 3, 5—8, 14, 15 (рис. 1; 2). На их щитках изображены человеческие фигуры — одна или две, по краям непонятные вертикальные предметы, выполненные или сплошными штрихами, или точками. Здесь обращают на себя внимание предметы, изображенные по краям щитков с боков фигур, но аналогий ни в глиптике, ни в нумизматике нам обнаружить не удалось.

Четыре перстня — № 9—12 — имеют индивидуальные сюжеты и сгруппированы по изображению, на наш взгляд, нельзя. Резьба этих перстней более разнообразна, сюжеты сложнее, несколько больше они и по размерам — от 8 до 12 мм в диаметре (остальные — 5—7 мм). Этот факт, возможно, объясняется тем, что на столь маленькой поверхности, даже на восковой, гораздо труднее выполнять изображения. Все сюжеты на перстнях с маленькими щитками отличаются суммарностью, схематизмом и даже небрежностью.

Мы попытались сделать анализ бронзы явно привозного перстня из Александрии и перстня изучаемой нами группы. Был определен качественный состав металла (табл. 2).

В металле Александрийского перстня в качестве примеси присутствует никель, в перстне предположительно местного производства — никель отсутствует, зато имеется железо, которого нет в перстне из Александрии.

Был проведен металлографический анализ шести перстней этой группы. Под микроскопом с сильным увеличением были исследованы боковые поверхности щитков и шинки перстней. Металл щитков имеет рыхлую структуру, частицы его разной величины и формы, относительно друг друга располагаются хаотично. Металл шинок значительно плотнее, частицы его гораздо ближе друг к другу*. Однократность структуры металла щитков и шинок позволяет предположить одинаковую технологию изготовления изучаемой группы перстней-печатей, а также попытаться представить процесс работы над ними.

Рыхлая бронза щитков указывает на то, что щитки изготавливались путем литья. Печать — это вещь сугубо индивидуальная, поэтому форма для ее отливки должна быть разового пользования. Обычный способ литья в одноразовую форму,

* Анализы выполнены и прокомментированы сотрудником Центральной лаборатории производственного объединения «Севмашзавод им. Серго Орджоникидзе» Л. К. Перемысловской.

Табл. 1. Бронзовые перстни-печати из Херсонеса Таврического

№	Сохранность	Форма щитка	Диаметр щитка в мм	Форма и развертка панели	Наобрзжение	Нр. №	Место находки	Дата
1	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток в форме усеченного конуса	6	Шинка тонкая, круглая в сечении	Немного изогнутые глубокие штрихи	6383	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
2	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток в форме усеченного конуса	6х5	Шинка тонкая, круглая в сечении	Глубокие штрихи	6382	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
3	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток в форме усеченного конуса	5х4,6	Шинка цилиндрической формы, гранная и плоская в остальной части	Штрихи, из них два боковых в виде точек	81 / 36636	Некрополь на территории сел. «Севастопольский», могила № 254	II-III вв.
4	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток в форме усеченного конуса	6	Шинка уплощенная	Прямые короткие линии, образующие неполное изображение	825/ 36572	Там же, могила № 158-б.	II-III вв.
5	Перстень	Щиток в форме усеченного конуса	5	Шинка четырехгранная, неровная, диаметр 18 мм	Стоящая фигура в длинной одежде, по обеим сторонам неполные предметы. Изображение схематично	731/ 36572	Там же, могила № 177	II-III вв.
6	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток в форме усеченного конуса	6х5,5	Шинка четырехгранная	Стоящая фигура в длинной одежде, по обеим сторонам неполные предметы. Изображение схематично	6385	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
7	Перстень	Щиток в форме усеченного конуса	5,5	Шинка круглая, диаметр около 17 мм	Две стоящие фигуры, по бокам вертикальные предметы, изображение очень схематично	36636	Некрополь на территории сел. «Севастопольский», могила № 254	II-III вв.
8	Сохранился только щиток	Щиток в форме усеченного конуса	7	Шинка, вероятно, была четырехгранная	Две одинаковые фигуры, шагающие в 3/4 вправо, по бокам орнамент из трех точек. Изображение схематично	6379	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
9	Сохранился только щиток	Щиток в форме усеченного конуса	13	Шинка не сохранилась	Мужская голова в профиль право на толстой стодорбованной шее. Перед лицом маленькая фигура в длинной одежде с поднятой рукой (лица?). Изображение схематично	6386	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
10	Перстень	Щиток в форме усеченного конуса	12	Шинка четырехгранная, диаметр - 22 мм	Овна с ветвистыми рогами влево, сзади вертикальный предмет (?). Изображение олена не пропорционально и неуклюже	6404	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
11	Сохранился только щиток	Щиток в форме усеченного конуса.	12	Шинка не сохранилась	Изогнувшееся (лучшее?) животное	6380	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
12	Сохранился только щиток	Щиток в форме усеченного конуса	8х7	Шинка не сохранилась	Круглое насекомое, типа стрекозы влево (?), сидящее на неполном предмете	6384	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
13	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток в виде четырехгранной пирэмиды	5х4	Шинка тонкая, у щитка четырехгранная, ниже кугляя	Неглубокие штрихи	6381	Из раскопок К. К. Косяцкого-Валожинича	-
14	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток овальный, плоский, низьокий	6х5,7	Шинка четырехгранная	Стоящая фигура с поднятыми руками, по обеим сторонам наклонные неполные предметы	36572	Некрополь «Севастопольский», могила 78	II – нач. IV вв.
15	Сохранился щиток и часть шинки	Щиток овальный, плоский	6,5х5	Шинка уплощенная	Две стилизованные стоящие фигуры, по краям вертикальный орнамент из точек	36560	Там же, могила с каменным ящиком XIV, урна 18	II-III вв.

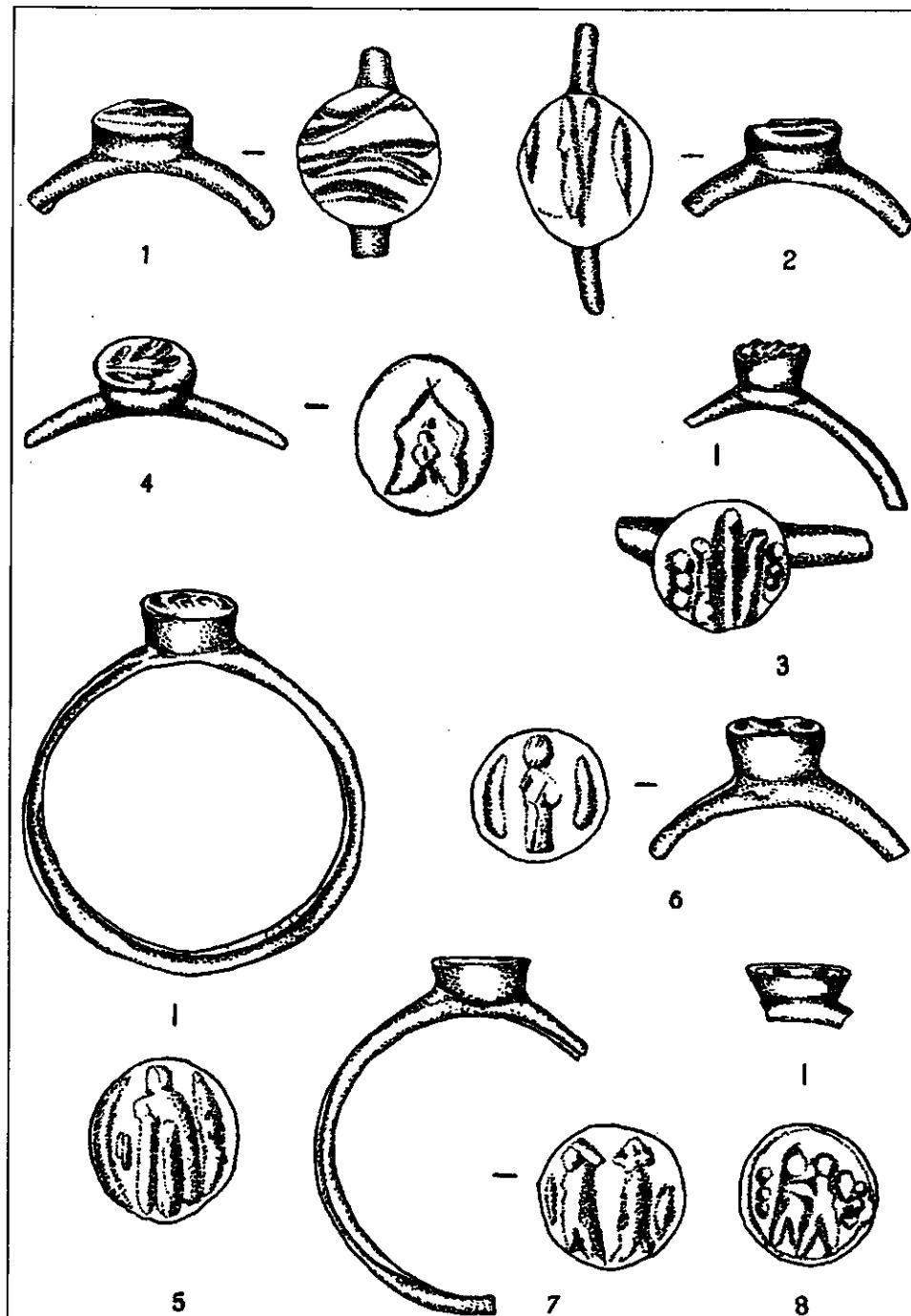

Рис. 1. Перстни-печати херсонесского производства (№ 1—8).

известный в те времена,— это литье по выплавляемой восковой модели. Сначала делалась восковая модель будущей отливки, причем модель очень подробная. Она многократно обмакивалась в жидкую глину с обязательной последующей просушкой, затем следовал обжиг. Во время обжига воск вытекал, а в полученную форму заливался металл. Потом форма разбивалась, а полученная заготовка подвергалась дальнейшей обработке⁷. Изображение на щитке, получившееся после отливки, могло быть подправлено режущими инструментами, но на плотность металла это фактически не влияло.

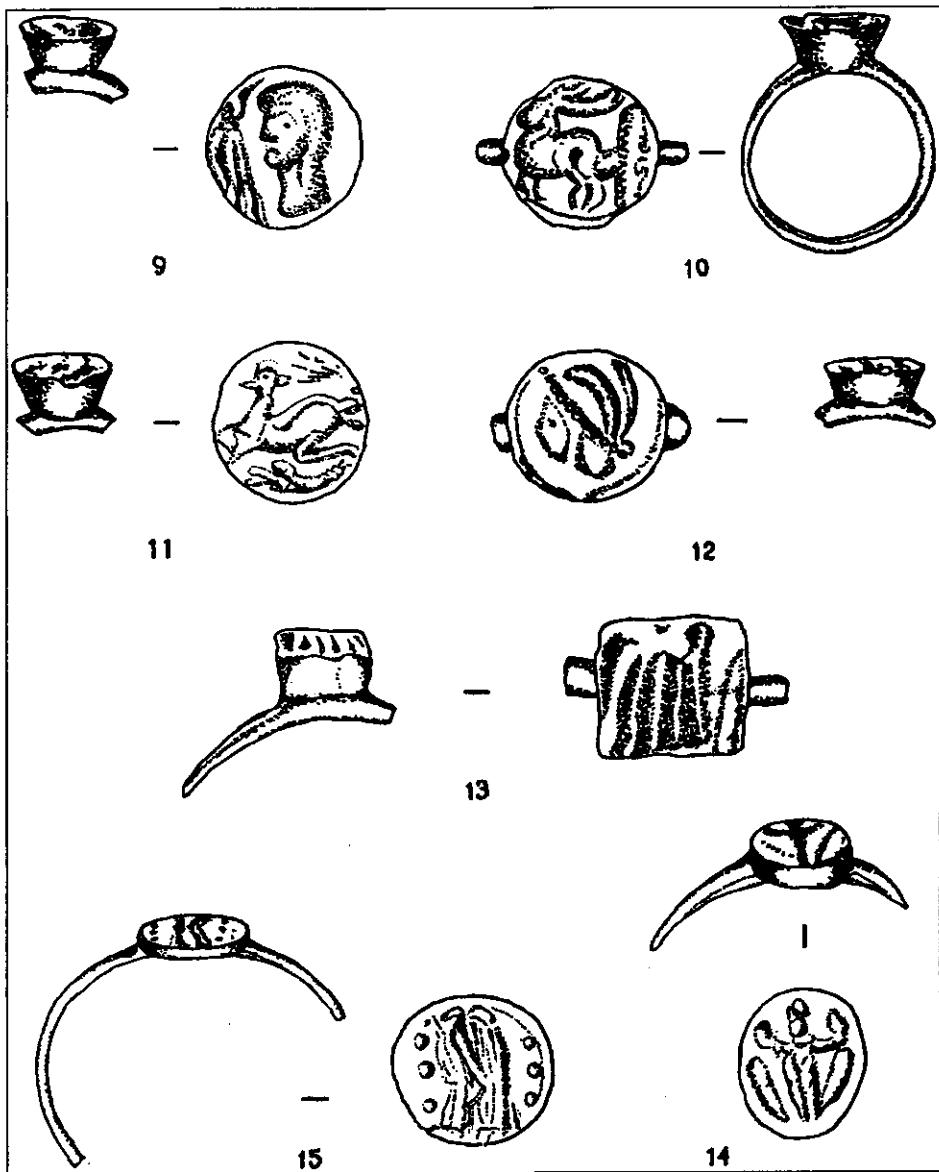

Рис. 2. Перстни-печати херсонесского производства (№ 9—15).

Металл шинки (в тех случаях, когда шинка сохранилась) более плотный. Есть все основания предполагать, что шинки кованые.

Таким образом, можно предположительно восстановить весь процесс работы над перстнем. Изготавливаясь одноразовая форма, отливался щиток с изображением и совместно с ним стерженек, из которого выковывалась шинка. Стерженек мог быть любой формы на усмотрение мастера. Чтобы выковать шинку, мастер брал металлический цилиндр, диаметр его равнялся диаметру будущей шинки перстня. Разогретый в горне стерженек расковывали вокруг этого металлического цилиндра, не отделяя от щитка, в замкнутое кольцо. Очевидно, существовали разные формы стерженьков и способы расковки шинок, но принцип был единым — щиток вместе с изображением отливался, а шинка была кованой.

Способом, сочетающим в себе и ковку, и литье, были изготовлены многие другие перстни из коллекции Херсонеса, такая технология использовалась во многих центрах. Перстни, изготовленные подобным способом, но иной формы, опубликованы Ф. Маршаллом⁸. Все перстни, найденные в некрополе на территории совхоза «Севастопольский», датируются по комплексу погребений II—III вв.

Табл. 2. Сравнительный анализ металла перстней из Александрии и местного производства

№	Наименование предмета	Присутствие металлов					
		Cu	Sn	Zn	Pb	Ni	Fe
1	Перстень из Александрии	+	+	+	+	+	-
2	Перстень местного производства	+	+	+	+	-	+

н. э., кроме одного (инв. № 824/36572), который можно датировать II — началом IV вв. н. э. по монете императора Лициния (307—327 гг. н. э.), найденной в могиле № 78. Перстни из раскопок К. К. Косцюшко-Валюжинича по форме щитка, особенностям крепления шинки, плотности металла совершенно идентичны найденным в могильнике совхоза «Севастопольский». Это позволило нам отнести их также к II—III вв. н. э.

Итак, мы выделили группу, которую можно объединить по одинаковой форме, технологии изготовления и изображениям. Все перстни примерно одного времени. Несмотря на то, что техника, включающая в себя ковку и литье, общепринята в указанное время, можно говорить об одной мастерской, изготовившей эту группу. Главным фактором, убеждающим нас, является одинаковая форма и тематика изображений.

В других античных городах Северного Причерноморья не найдено перстней подобной формы. Изучение боспорского материала по публикациям⁹, фондам Эрмитажа и Керченского музея не выявило ни одного перстня подобной формы. Не дали аналогичных печатей археологические находки из Танаиса¹⁰, Ольвии и Северо-Западного Причерноморья¹¹. Не удалось выявить похожих материалов и в скифских центрах Северного Причерноморья¹².

Изучение каталогов крупных зарубежных коллекций¹³ тоже не выявило аналогий изучаемым перстням-печатям, кроме, пожалуй, перстней № 14, 15. Весь материал был найден на территории Херсонеса и его ближайшей округи. Таким образом, можно с большей долей уверенности сказать, что выделенные нами пятнадцать перстней-печатей II—III вв. н. э. были изготовлены в Херсонесе.

¹ Неверов О. Я. Античные перстни (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). Каталог временной выставки.—Л., 1978.—С. 10.

² Henkel F. Die Romischen Fingerringe der Rheinlande und benachbarten gebiete. Text und Tafeln.—Berlin, 1913.

³ Marshall F. H. Catalogue of the Fingerrings, Greek, Etruscan and Roman. British Museum.—London, 1907.

⁴ Oman C. C. Victoria and Albert museum. Department of metalwork. Catalogue of rings.—London, 1930.

⁵ Неверов О. Я. Группа эллинистических бронзовых перстней в собрании Эрмитажа // ВДИ.—1974.—№ 1.—С. 106—115.

⁶ Marshall F. H. Op. cit.—Pl. V.—№ 191.

⁷ Шмидт Р. В. Очерки из истории горного и металлообрабатывающего производства в античной Греции // ИГАИМК.—М.—Л., 1935.—Вып. 108.—С. 275.

⁸ Marshall F. H. Op. cit.—Pl. XXIX.—№ 1204, 1210.—Pl. XXXIII.—№ 1450.

⁹ Капошина С. И. Некрополь в районе поселка им. Войкова // МИА.—№ 69.—С. 108—153; Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // МИА.—1959.—№ 69.—С. 5—107; Чистова Л. И. Новые находки из некрополей Керченского полуострова // МИА.—1959.—№ 69.—С. 154—238; Коровина А. К. Тирамба (городище и некрополь). Итог археологических работ экспедиции Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина за 1959, 1961—1965 гг. // СГМИИ.—1968.—IV.—С. 54—85; Кругликова И. Т. Некрополь поселения у деревни

Семеновки // СА.— № 1.— 1969.— С. 98—119; Никулина Н. М. Перстни из Фанагории // СА.— 1964.— № 3.— С. 188—195; Шкорпил В. В. Отчет о раскопках гробниц в г. Керчи и его окрестностях в 1901 г. // ИАК.— СПб., 1903.— Вып. 7.— С. 74—93; Шкорпил В. В. Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1907 г. // ИАК.— СПб., 1910.— Вып. 96.— С. 12—47; Арсеньева Т. М. Некрополь римского времени у деревни Новоотрадное // СВ.— 1963.— № 1.— С. 192—203.

¹⁰ Миллер А. А. Раскопки в районе древнего Танаиса // ИАК.— СПб., 1910.— Вып. 35.— С. 86—130; Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса (раскопки 1955—1958 гг.) // МИА.— М., 1961.— № 98.

¹¹ Леви Е. И. итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.) // Ольвия (теменос, агора).— М.—Л., 1964.— С. 5—26; Фармаковский Б. Д. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК.— СПб., 1903.— Вып. 8.— С. 1—70.

¹² Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА.— 1961.— № 96.— С. 103—183; Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского.— М., 1953; Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму // МИА.— М., 1971.— № 177.

¹³ Battke H. Die Ringsammlung des Berliner Schlossmuseums.— Berlin, 1938; Osborn D. Engraved Gems, Signets, Talismans and Ornamental Intaglios Ancient and Modern.— New York, 1912; Marshall F. H. Op. cit. Henkel F. Die Romishen... ; Oman C. C. Op. cit.

В. С. Щербакова

БРОНЗОВІ ПЕРСНІ-ПЕЧАТКИ ХЕРСОНЕСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА II—III ст. н. е.

При дослідженні будь-якої групи матеріалу особливо цікавим є питання щодо можливостей місцевого виробництва. З колекції античних печаток, знайдених під час розкопок Херсонеса, автор визначила невелику групу бронзових перснів-печаток, характерну лише для Херсонеса та його найближчої округи. Ці персні об'єднують однакова форма і технологія виготовлення, котрі автор намагається відтворити. Частина перснів знайдена у некрополі біля радгоспу «Севастопольський» поблизу Інкермана. Вона чітко датується за супроводжуючим похованальним інвентарем II—III ст. н. е., що дозволяє зарахувати непаспортизований матеріал розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича до цього ж періоду. А досить вузький ареал розповсюдження таких перснів наявно свідчить про місцеве виробництво.

V. S. Shcherbakova

BRONZE SIGNET-RINGS MANUFACTURED IN CHERSONESOS IN THE II—III CENTURIES AD

On the research of any group of materials, the question about the possibilities of a local manufacturing is especially interesting. From the collection of the ancient signet-rings found during the archeological excavations of Chersonesos, the author distinguishes a small group of bronze signet-rings which are typical only of Chersonesos and its nearest surroundings. These rings are joined by the same form and technology of manufacturing that the author tries to renew. A part of the rings was found in the necropolis near the state farm «Sevastopolsky» near Inkerman. It has a clear dating by the attending funeral implements of the II-III centuries AD. Such a fact allows us to relate the noncertified material from K. K. Kosciuszko-Waluzanicz's excavations to the same period. The rather narrow area of spreading such rings is the clear evidence for the local manufacturing.

Одержано 04.03.97

СИНТРОН СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

За даними археологічних досліджень 1940, 1950 і 1952 рр. та сучасного вивчення пам'ятки пропонуються можливі варіанти відтворення оздоблення синтруну і влаштування трону митрополита в Софійському соборі в Києві, що неодноразово реставрувався ще в домонгольські часи.

Синтрон або сопрестоліє є невід'ємною складовою частиною кафедрального собору. Київський Софійський собор — «митрополія Руська» початково будувався як кафедральній храм і тому влаштування його синтруну, безсумнівно, синхронне завершенню побудови собору. Звичайно, за більш ніж 900-річну історію його початкові форми, як і весь архітектурний вигляд та внутрішнє вбрання собору, були змінені неодноразовим поновленням та ремонтами. Під час археологічних досліджень М. К. Каргера в центральній апсиді собору 1940, 1950, 1952 рр. було з'ясовано, що від стародавнього синтруну залишилися лише головні конструкції, виконані кладкою з пілінфи на вапняно-цем'янковому розчині, а його тип відповідає прийнятому в християнському зодчестві з ранньохристиянського часу і являє собою дві лави, розташовані вздовж стіни східної частини центральної апсиди, з троном митрополита в центрі. Традиційно стіна апсиди над лавами прикрашалася мозаїчними та різьбленими панно, декор яких різноманітний та, як правило, дуже багатий. Декор синтруну Софійського собору дійшов до нашого часу із значними поновленнями XVII — XVIII та XIX ст. Від первинних прикрас зберіглися лише незначні фрагменти та, на думку М. К. Каргера, «вопросы реконструкции алтарного фриза над скамьей требуют дополнительных исследований»¹. Однак ці питання так і не стали предметом дослідження ані самого автора розкопок, ані тих, хто так або інше торкався їх у своїх працях. У літературі склалася думка, що декор XVII—XIX ст. відтворює первинні форми синтруну XI ст.². На підставі цього останнім часом зроблено навіть спробу визначити семантику окремих його деталей. Наприклад, зображення Голгофського хреста із свічниками на шиферній плиті (перша ліворуч) пов'язують з персоніфікацією замовника собору, в якому пропонують вбачати Володимира Святославича³. Але, як показує детальне вивчення пам'ятки, ніяких підстав для цієї гіпотези немає.

За першим описом синтруну, який зробив Павло Алепський у 1655 р.: «Весь полукруг кафедри (горного места) с тремя высокими ступеньками, а посредине его трон с шестью такими же ступенями. Вокруг него, на высоте около полроста, выложено (по стене) всевозможными породами мрамора и чудеснейшей цветной мозаикой». Він також відзначав, що: «Когда входишь в храм через западные двери, то глазам твоим открывается пол хороса, сделанный из удивительной многоцветной мозаики с разнообразными тонкостями искусства. Такой же пол внутри алтаря и перед ним»⁴.

Археологічне дослідження підлоги в центральній апсиді собору, запроваджене Д. В. Милеєвим у 1909 р., показало, що стародавня підлога була викладена зі смальти трикутної, квадратної та прямокутної форми світло-зеленого, жовтого, темно-червоного кольорів у килимовий рисунок, про композицію якого доводилось судити тільки приблизно. Відзначаючи відносно добру збереженість цієї підлоги, автор розкопок вважав, що такий «спостережливий очевидець» як Павло Алепський бачив підлогу з мозаїки, а не підлогу з полив'яних плиток, що були покладені зверху мозаїки в XVII ст.⁵ (Надалі, під час розкопок М. К. Каргера, який спостерігав загалом рештки гнізд мозаїчного набору, думка про добру збереженість стародавньої підлоги не отримала підтвердження⁶). Д. В. Милеєвим було також вияв-

лено, що вже в давнину ділянки підлоги, які прилягали до стіни, ремонтували новим шаром мозаїчного набору на цем'янковому розчині.

Досліджуючи синтрон, Д. В. Милеєв з'ясував, що під сопрестоліє веде порожнина, закладена новою цеглою. Всередині вона мала форму напівлепіння, викладеного з тонкої велиокнязівської цегли на стародавній цем'янці. Початкові зовнішні форми сопрестолія змінені: прямі кути збиті та зроблені тупими, сходинки поновлені цеглою (через підвищення рівня підлоги) та прикрашені кахляними полив'яними плитками. Ці переробки він відносив до часу влаштування полив'яної підлоги, відзначаючи тотожність техніки тих та інших плиток і однорідність вапна, на яке вони були покладені. Вважаючи, що за часів митрополита Петра Mogили стародавня підлога ще порівняно добре збереглася, а обсяг нагальних поновлювальних робіт був дуже великий, він, а за ним й інші дослідники, відносили час її влаштування та оздоблення горнього місця полив'яними плитками до кінця XVII ст., після підлегlostі Київської митрополії Московському патріархатові 1686 р. (за митрополита Варлаама Ясинського)⁷.

Проте саме настилання полив'яної підлоги, що лежить на 5—15 см вище старої, могло стати причиною зміни профілю синтруну (три сходинки замість двох, за рахунок сходинки-підніжжя). Оскільки у 1655 р. Павло Алєпський бачив уже трисходинковий синтрон, то зміну його профілю треба відносити на час реставрації собору за Петра Mogили. Трисходинковим в цей час був і синтрон Успенського собору Києво-Печерського монастиря, про який Павло Алєпський писав так: «По окружности алтаря идет кафедра (горнее место) с тремя ступенями; над нею, на высоту роста, также мозаика из превосходного мрамора. Позади святого престола стоят шкафы с ящиками и замками, где хранятся священные сосуды...»⁸.

Відомо, що за увесь період від навали Батия й до початку XVII ст. істотні роботи з реставрації Софійського собору не провадилися⁹. Павло Алєпський змальовує собор саме після поновлення його Петром Mogилою, реставраційна діяльність якого перш за все стосувалася внутрішнього вбрання собору, й особливо його центральної частини. За часи його правління, центральну апсиду було закріплено ззовні двома контрфорсами, збудовано нового іконостаса та відновлено найбільш важливі частини інтер'єру собору¹⁰. Вже 7 червня 1933 р. було освячено нового головного престолу¹¹. За словами самого Петра Mogили він одержав Софію Київську 1633 р.: «... безпокровную, едва не до конца разоренную и украшения внутреняго, святых икон, сосудов же и священных одежд ни единого имущую»¹². За уніатів розкрадалося навіть «каменье тесаное на столбах и сходах»¹³. Тому очевидно, що й синтрон, як центральне місце собору, був реставрований ним насамперед.

Цю думку розділяє багато вчених. Так, О. Повстенко вважає, що мозаїчна підлога храму була зруйнована десь між 1497—1633 рр. та за Петра Mogили вистелена тонкими круглими різnobарвними керамічними плитками синього, жовтого, зеленого та білого кольорів і лекальними плитками зеленого кольору. Таким ж плиткам, тільки квадратної форми й відповідно пристосованими до характеру та кольору мозаїчного панно на стіні, було заповнено місця, де в цім панно брачувало смальтових або мармурових плиток¹⁴. П. Лебединцев відносив зруйнування мозаїчної підлоги до 1610—1633 рр.¹⁵. Таким чином, незважаючи на те, що прямих вказівок про настилання нової підлоги та перебудову синтруну за Петра Mogили не було, опис Павла Алєпського та стан собору після довгого періоду його занедбаності дають підстави вважати, що першу реставрацію синтруну в XVII ст. було проведено ним.

Наступний ремонт та перебудова синтруну були пов'язані з настиланням в XVIII ст. нової підлоги з керамічних плиток без поливи, яка підвіщила рівень підлоги майже на півметра¹⁶. Це спричинилося до зміни профілю лави, заміни облицювання її сходинок й реставрації плит панно фриза. (Відзначимо, що кахлі панно при загальній схожості відрізняються за кольором поливи та рисунка). Тоді ж безсумнівно був підвищений рівень розташування крісла митрополита.

Відомо, що воно в його сучасному вигляді було зібране під час капітального ремонту собору в 1843—1853 рр., а перед тим тут стояло залізне крісло, подібне до котрого, за словами П. Г. Лебединцева, знаходилося в Римі. Під час цього ремонту було зроблено нові східці з сірого граніту (рис. 1), які вели до трону та мали 7 сходинок («вместо бывших здесь 4 деревянных»¹⁷). Докладний опис син-

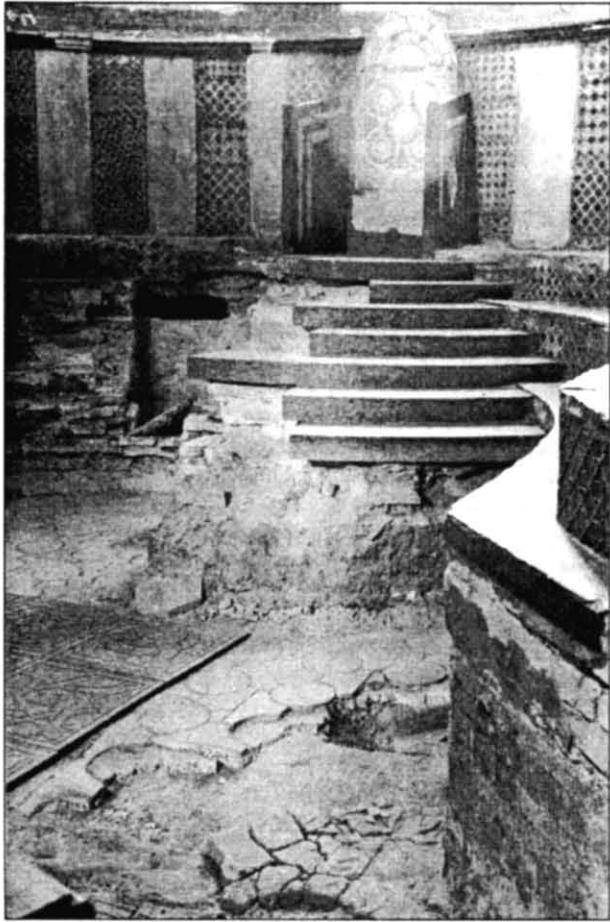

Рис. 1. Середня частина синтруну з троном митрополита і гранітними східцями XIX ст. під час розкопок 1950 р.

ра» (близько 1,5 аршина), що мають невеликий відкос, складають боки сидіння. Вони прикрашенні мозаїчним набором, який виконаний на дуже міцному цементі, їй до останнього поновлення крісла правили за мощення підлоги перед престолом в придлії св. Володимира¹⁸ (як побачимо нижче, зауваження щодо міцності цементу виявилося таким, що не відповідає дійсності).

Археологічні дослідження та розкриття синтруну в 1952 р. показали, що сучасна лава, яка складається з трьох сходинок, підходники котрих облицьовані різnobарвними кахлями, була зроблена під час реставрації храму в XVIII ст., водночас з настилкою підлоги з шестигранних керамічних без поливи плиток завтовшки 4 см. М. К. Каргер, ігноруючи повідомлення Павла Алепського, вважав, що трьохсходинкового профілю лава набула саме після цієї реставрації. Під час розкопок зондажами було встановлено, що під цією пізньою лавою збереглася стародавня, складена з плінфи на розчині вапна з цем'янкою. Конструктивно основою синтруну є напівкоробове склепіння, що спирається на стіну апсиди (рис. 2). Профіль лави, яка мала дві, а не три, сходинки, істотно відрізняється від більш дрібного профілю лави XVIII ст.¹⁹ Мармурова з мозаїчною інкрустацією задня спинка та шиферні підлокітники митрополичого трону розташовані на рівні верхньої лави XVIII ст. й знаходяться не на своєму початковому місці. На пізні перекладки лави вказує й той факт, що прямовисні смуги мозаїчного набору декоративних панно, які чергаються з мармуровими плитами, спускаються нижче від рівня верхньої сходинки лави. У 1952 р. було вилучено пізні накладки та відкрито стародавню лаву. У такому вигляді вона знаходиться зараз. Під час цих робіт у пізніх шарах були знайдені використані як будівельний матеріал шиферні плити від настилу ста-

рону після капітального ремонту XIX ст. зробив М. Закревський. Він пише, що стіну над синтруном було викладено мармуровими (11), шиферними (2), «клетчатими ценинними» (13) й гладенькими муравленими (під мармур — С. А.) (4) плитами, мозаїчних смуг було 4. Плити, нерівні за ширину (від 25 до 90 см), розташовані прямовисно, без будь-якої симетрії. Над ними проходив випускний карниз з білого мармуру. Шиферні плити знаходились на кінцях напівколо при уступах, одна з яких гладка, а друга з мозаїчним зображенням арки на двох колонах, під якими знаходитьсь хрест та дві свічки, що горять. Грубе оформлення прямовисних стінок сидіння знизу, на думку автора, було «едва ли современно первоначальній византійській мозаїці». Відновлене архієрейське сидіння або кафедра складалася з 3 кам'яних плит. Плита «белого лещадника» (до 2 аршин), заокруглена вгорі, складає спинку, а дві плити «красного лещадника или шифера»

родавньої лави. Верхня сходинка її, що, на думку В. Г. Пуцка, призначалася для літургійного вбрання, слугувала для сидіння голів давньоруських єпархій, яких до середини XIII ст. могло нараховуватися не менш п'ятнадцяти²⁰. Вона збереглася добре, її ширина 70 см, висота від підлоги 105 см. Нижня на значній частині перекладена в більш пізні часи. Її висота 60 см, ширина 50 см. Вважають, що дві сходинки лави — це ознака саме митрополичого собору (інші мають одну і додатково одну або дві сходинки-підніжжя), яка відображала єпархічний розподіл осіб, що брали участь в літургії²¹.

Рештки цегляної кладки митрополичого трону свідчили про те, що в давнину він трохи підносився над рівнем верхньої сходинки лави (рис. 3). Нижче від рівня нижньої сходинки збереглася решта викладеної з пілінфі сходинки стародавніх східців, які вели до трону. На стародавній поверхні лави і трону не збереглося майже ніяких решток облицювання, за винятком незначного фрагмента мозаїчного набору на південному торці лави, відкритого під час розчищення в 1950 р.

Тут, на підлозі, в куті між південним кінцем лави та стіною було відкрито великий фрагмент шару розчину з відбитками смальти стародавньої підлоги. Інший шар мозаїчної підлоги (ремонт після усадки) зберіг відбитки смальти й частково самі смальти (дрібні уламки) різних кольорів: темно-червоного, жовтого, темно-зеленого та світло-зеленого. Рисунок мозаїки наступної підлоги відрізнявся від першого. Мозаїчне облицювання підходника з'єднувалося з попередньою мозаїчною підлогою, що свідчило про те, що вже спочатку підходники стародавньої лави були декоровані мозаїкою²².

Вилучення пізніх шарів дозволило більш повно дослідити й розташований над лавою фриз з декоративних смуг та плит мармуру, що чергувалися. Стародавній мозаїчний набір з крупних та дрібних кубиків смальти жовтого, зеленого, темно-синього і чорного кольорів лише невеликими фрагментами зберігся на чотирьох ділянках північної половини фриза (16, 12, 10, 8 панно, рис. 4; 5), втрати мозаїчного набору стародавніх декоративних панно відновлені в XVII—XVIII ст. інкрустацією полив'яними плитками, в кольоровій гамі яких синій, жовтий, зелений та білий кольори.

Після вилучення цих накладок в 1952 р. з'ясувалося, що на окремих ділянках (на шести панно в північній половині фриза та на двох у південній (рис. 3) стародавній розчин з відбитками від смальти продовжується аж до рівня шиферних плит, якими було вистелено стародавню лаву. Тоді ж було встановлено, що мармурові плити не доходять до рівня стародавньої лави, тобто також знаходяться не на своєму початковому рівні. Місцями нижче мармурових плит до рівня старо-

Рис. 2. Північна частина синтруну після зняття пізніх нашарувань.

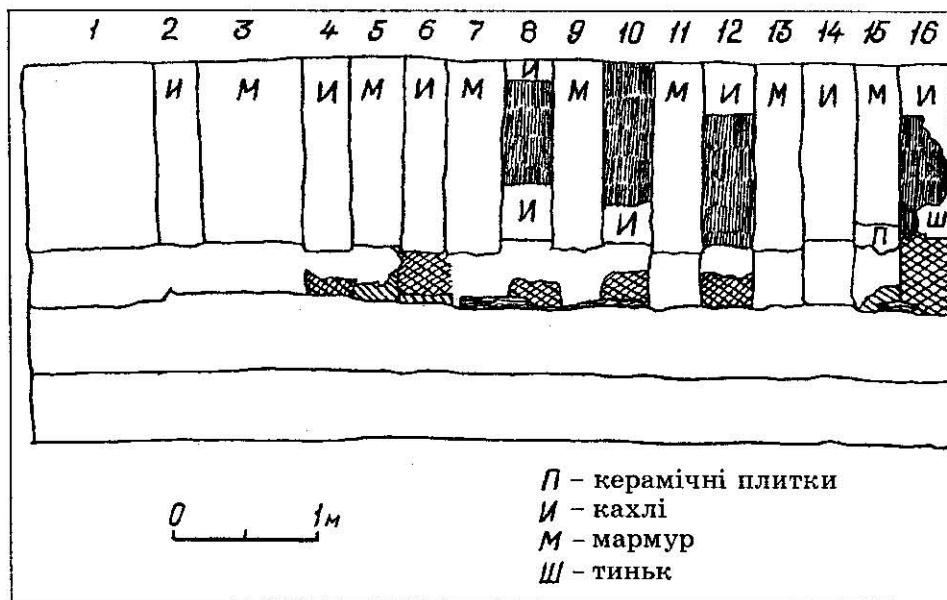

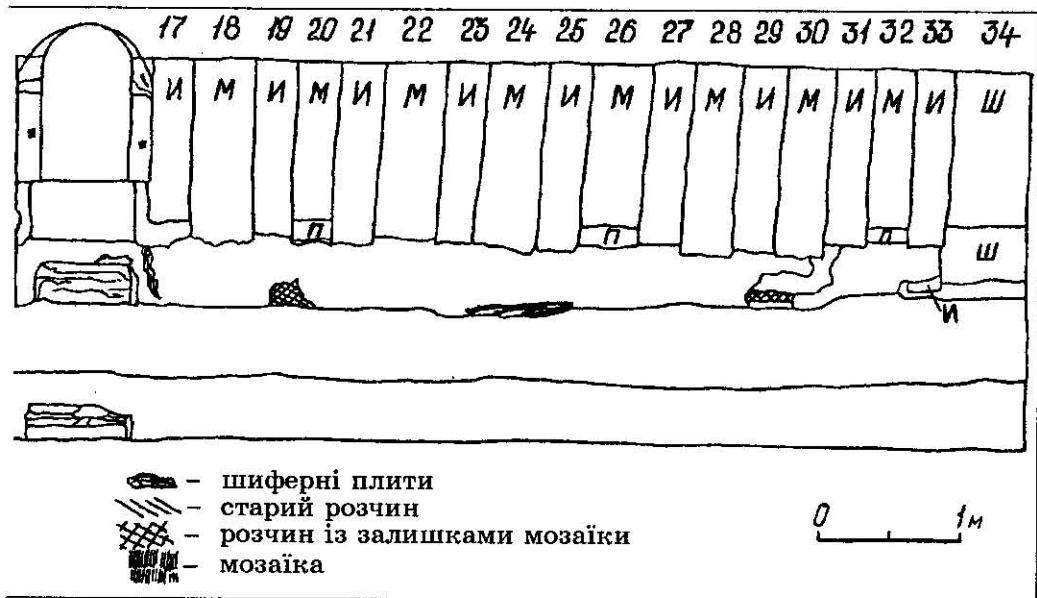
Рис. 3. Креслення розкопок М. К. Каргера 1952 р.

Рис. 4. Середній частині синтрону з троном митрополита і залишки мозаїчного набору на 16 панно ліворуч.

давньої лави зберігся стародавній розчин з відбитками якихось більш тонких гладких плит. Автор розкопок М. К. Каргер на підставі того, що в чотирьох місцях панелі поряд з мармуровими плитами збереглися фрагменти широких керамічних плит, покритих світлою поливою, припустив, що в давнину смуги мозаїчного набору могли чергуватися з крупними керамічними плитками²³. Проте ці керамічні плити доходять лише до рівня пізньої лави, і, таким чином, були зроблені для реставрації та додавання мармурових панно, перестановка яких належить до часу зміни профілю і підвищення рівня сидіння.

Виходячи зі збережених деталей різьбленого декору Софійського собору: одвірків, карнізів, капітелей, колон тощо, в XI ст. використовували білий із сірими смугами-прошарками довізний проконнеський мармур. Прикрашаючі фризи плити зроблені не лише з такого мармуру, але із сіро-блакитного, харак-

Розгортка горнього місця.

тер обробки якого вказує на пізній час. Іх поява, виходячи з розмірів та з того, що деякі з них мають додавлення широкими керамічними плитками зі світлою поливою, які імітують мармур (панелі 15, 20, 26, 32; рис. 3), належать до часу реставрації всього фриза в XVII ст. Біле щільне тісто цих полив'яних плит ($56,5 \times 28,5 \times 2$ см) ідентичне тісту лекальних та круглих плиток підлоги XVII ст.

Відбитки ж в стародавньому розчині нижче рівня третьої сходинки могли залишитися від тонких (3 см) мармурових плит давнього облицювання, фрагменти яких були знайдені під час розкопок 1940 і 1952 рр. Цікаво, що з цією метою було використано плиту із різьбленим, причому в давнину різьбленим боком вона була повернута до стіни, про що свідчать рештки вапняно-цем'янкового розчину. Ширина плити 36 см, довжина не відновлюється (рис. 6), мармур білий із сірими прошарками (проконеський). Рельєфна рамка фільонки з двох вріз-

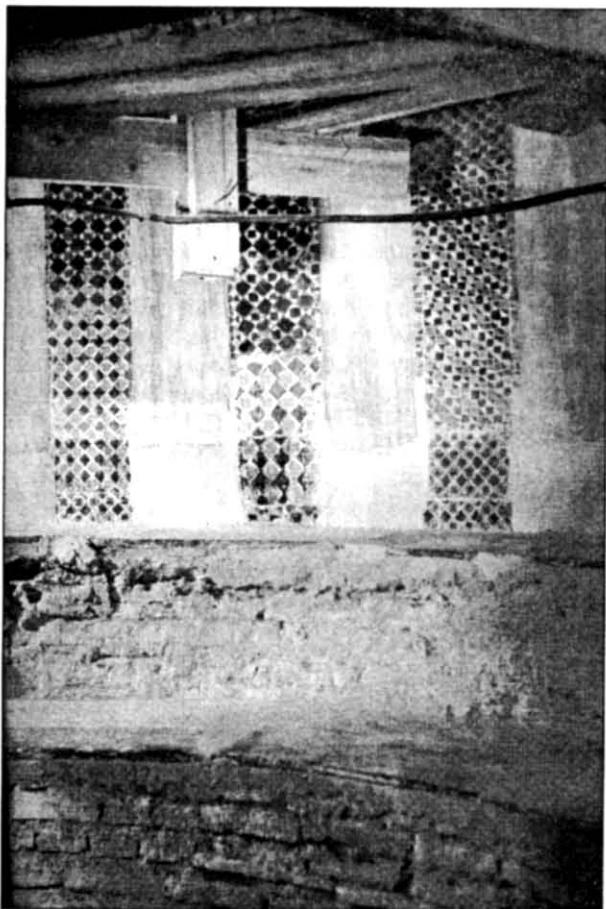

Рис. 5, 8, 10, 12 панно з залишками мозаїчного набора ліворуч від трону митрополита.

Рис. 6. Мармурова плита облицювання з різьбленим і залишками вапняно-цем'яникового розчину. Розкопки М. К. Картера 1940 та 1952 рр.

бути віднесене до ремонту або поновленню синтруну ще в домонгольський час. У XII—XIII ст., як свідчать матеріали археологічних досліджень, було відремонтоване або перероблено вівтарну огорожу, оскільки вапняно-цем'яникний розчин, на якому укладено плити вівтарного порогу, покривав давній підлогу²⁴. Імовільно до неї належали стовпчики з фільонками, з яких пізніше було витесано профільовані блоки архівольта (рис. 7, 1—2). Не виключено, що такі стовпчики у вигляді пілястрів поділяли плити давнього панно над лавами синтруну, або походили від давнього крісла митрополита. Саме в цей час, очевидно, була використана вдруге для спинки трону й мармурова плита із закінченням рельєфним зображенням. Зараз плита висотою 108 та шириною 72 см розташована в центрі фриза, Вона має заокруглений верх та запліччя. До досліджень і реставрації в 1952 р. була інкрустована мармуром та смальтою й розташована вище решти панно фриза, виступаючи над карнизом (рис. 1; 3).

Розглянемо її рельєфне зображення. Представлена композиція широко відома у візантійській пластиці з VI ст. Це коло із вписаною в нього хрисмою, яку утворює шестиконечний хрест, проміжки між гілками якого оформлені у вигляді листя плюща. Коло фланкують два хрести з трапецієподібними розширеннями кінців гілок, що з'єднані з ним хвилястими стеблами з листями плюща на кінцях (рис. 8). Відзначаючи широке використання даного сюжету в християнській скульптурі з VI по XI ст., В. Г. Пуцко вважає, що стилістичні особливості: форма шестикінцевого хреста в колі, аналогії якій він знаходить серед датованих пам'яток V—VI ст. та тип майже рівнокінцевого хреста, в якому подані хрести з боків кола,

них смуг зміщена до центра плити, поле (24 см), яке залишилося гладким, надто широке для рамки. Більш вірогідно, що ця плита колись була ширшою майже вдвічі (подібно до 3 плити фриза ліворуч), і рельєф фільонки знаходився в центральній частині, поділяючи її навпіл на два панно. Чергування мозаїчних та різьблених мармурових панно або колон традиційне в прикрасі синтронів. Повторне використання різьбленої мармурової плити може

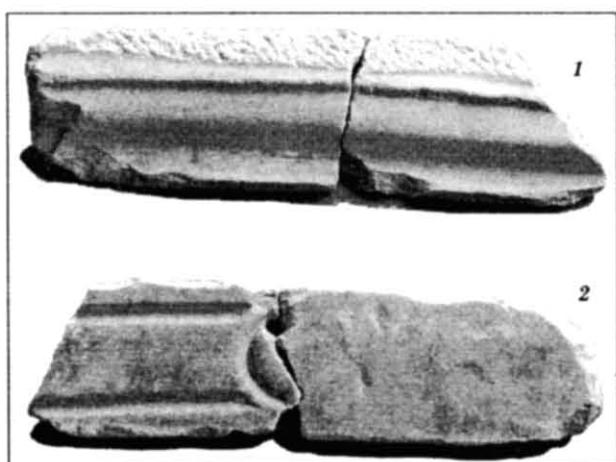

Рис. 7. Мармуровий блок архівольта (1), витесаний зі стовпчика або пілястра, прикрашеного фільонкою (2).

що в рельєфах XI ст. мають видовжені пропорції, дозволяють датувати рельєф VI ст.²⁵. Але при цьому виходить, що існує не менш численна група пам'яток з тим же ж типом хреста в колі в аналогічних композиціях X—XI ст. Активним запозиченням ранньовізантійських мотивів, в тому числі зображеного на цій плиті, відзначено, наприклад, скульптурне вбраниння собору Сан Марко у Венеції кінця XI ст., що відображає розвиток візантійської скульптури XI ст., який характеризується поверненням до зразків ранньовізантійського періоду²⁶. Як

показують аналогії київському рельєфу,— плити з Джварі та Херсонеса,— які наводить сам же В. Г. Пуцко, видовжені пропорції хреста трапляються і в пам'ятках ранньовізантійського мистецтва. До них можна віднести мармурову плиту з монограмою донатора замість хризми з церкви св. Клиmenta в Римі²⁷, що датується 514—535 рр. Рівнокінцеві ж хрести бачимо на двохсторонній мармуровій плиті, що поступила в Археологічний музей в Стамбула з Арап Джамі в Галаті, яку К. Шеппарт дає кінцем X — початком XI ст.²⁸. Використанням ранньохристиянських мотивів відзначене різьблення шиферних плит Софійського собору, причому подібна композиція трапляється тут двічі (обидві в північній частині хорів). Окрім того, подібна форма хреста неодноразово трапляється в різьбленні мармурових та шиферних київських рельєфів кінця X — початку XI ст. з інших пам'яток²⁹.

Гіпотеза В. Г. Пуцка щодо відношення даної плити до мармурів, привезених Володимиром з Херсонеса як військові трофеї, та використання її в Софійському соборі в XI ст. здається непереконливо ще й тому, що дорога мармурова плита із закінченим різьбою рельєфом не могла залишитися непотрібною з кінця X по 30-ті — 40-ві рр. XI ст. Тим більше, що, відзначаючи дивовижність сполучення мармурової плити спинки трону з використанням простих шиферних плит для підлокітників, автор цілком справедливо вважає, що трапитись це могло в той час, коли мармур був досить дефіцитним матеріалом³⁰. Однак ані наприкінці X ст., коли будувалася Десятинна церква, ані при будівництві Софійського собору його не бракувало. Виходячи з фрагментів мармурового різьблленого декору собору XI ст., що застосовувався навіть в оздобленні порогів, та багатства мозаїчних і фрескових розписів, синтрон кафедрального собору не міг декоруватися за остаточним принципом.

Використання готової плити від вівтарної огорожі (в такій її атрибуції не можна не погодитися з В. Г. Пуцком, оскільки на це вказують і характер композиції, і розміри плити) могло відбутися лише після зруйнування або реконструкції останньої. Чи була це вівтарна огорожа Десятинної церкви, Софійського собору або якогось іншого храму — сказати важко. Можна лише висловити припущення, що виготовлення подібного рельєфу могло мати місце наприкінці X ст. спеціально для Десятинної церкви, яка тоді будувалася (фрагмент плити вівтарної огорожі, відкритий Д. В. Милевим, має аналогічну рамку простого профілю, однак розміри плити зараз відновити неможливо)³¹, або на початку XI ст. для вівтарної огорожі Софійського собору, від парапетів якої нічого не збереглося.

Інкрустація мармурової плити в її сучасному вигляді — результат останньої реставрації. За словами К. Шероцького, до початку ХХ ст. «полукруглий верх спинки потеряв свої украсження»³². Замість дугоподібних жовтуватих мармурових плиток, якими були інкрустовані дві дуги верхньої напівкруглої частини плити (рис. 9), після реставрації більшу дугу затоновано, а нижню інкрустовано смаль-

Рис. 8. Зворотний бік мармурової спинки трону. Рельєф кінця X—XI ст.

Рис. 9. Лицьовий бік мармурової спинки трону. Інкрустація XII ст.

смальти на яскраво-зеленому тлі з трикутників смальти меншого розміру. Ліве кільце внизу та праве згори — ланцюжком з ромбів жовтої смальти на чорному тлі, викладеним смальтою трикутної форми. Вставки трикутної форми у верхньому куті ліворуч та нижньому праворуч викладені трикутниками смальти жовтого та чорного кольорів; у верхньому куті праворуч (раніше порожньому, рис. 9) імітація смальти трикутної форми темно-червоного і жовтого кольорів, виконана під час останньої реставрації; в нижньому куті ліворуч — така ж червоного і зеленого кольорів. Вставка у верхній частині композиції до останньої реставрації не мала мозаїчного набору, зараз тут імітація смальти квадратної форми червоного і зеленого кольорів, аналогічно нижній. Вставки між кільцями ліворуч та праворуч викладені смальтою трикутної форми у шаховому порядку: в середині яскраво-жовтою, по краях — світло-жовтою на темно-червоному тлі. Як бачимо, інкрустація плити неодноразово поновлювалась. Поновленням пізнього часу, вірогідно, є викладена досить грубо квадратною смальтою темно-червоного та темно-зеленого кольорів вставка внизу.

В. Г. Пуцко вважає, що від початкової декорації XI ст. у верхній частині плити збереглася лише невелика частина горизонтальної смуги зі смальти жовтого, зеленого, чорного та білого кольорів. Однак біла смальта не трапляється в мозаїчному наборі стародавньої підлоги собору, немає її і у збережених ділянках мозаїчного набору декоративних панно фриза. Водночас відомо, що традиція прикрашання стін та підлоги мозаїчним набором у розчині або шиферних плитах на Русі простежується до XII ст.³³ та, таким чином, інкрустація мармурової плити із закінченням рельєфом кінця X — початку XI ст. могла бути виконана під час одно-

тою, повторюючи малюнок горизонтальної смуги, що відокремлює верхню напівкруглу частину плити від композиції нижньої квадратної частини. Зроблено це було на підставі того, що тут зберігся невеликий фрагмент мозаїчного набору, який належав, як вважають, до початкової інкрустації верхньої частини спинки. Головним мотивом її декору є жовті ромби на зеленому тлі, що чергуються. Вони викладені з обох боків трикутниками білої (жовтуватого тону) та чорної смальти. Центральне напівколо — штучна затонвана вставка. В нижню квадратну частину плити вписані п'ять кілець, які утворені стрічкою безперервного плетіння, інкрустованої в центральній її частині доріжками мозаїчного набору. Центральні кола кілець зроблені зі штучних вставок та затоновані. Проміжки тла між кільцями викладені смальтою. Протилежні деталі орнаменту декоровані однаково. Ліве кільце згори і праве внизу викладені ланцюжком великих трикутників жовтої

го із поновлень собору у XII ст., коли плита вівтарної огорожі втратила зв'язок із початковою конструкцією і її вдруге використали для спинки трону. Подібне застосування мармурових плит із різьбленим, наприклад, стає звичайним в Італії XII ст., коли новий стиль мозаїчної інкрустації набуває поширення³⁴.

Топографія знахідок деталей мармурового різьбленого декору храмів стародавнього Києва показує, що після побудови Михайлівського Золотоверхого собору (1108—1112 рр.), мармур в оздобленні київських храмів майже не застосовується. Власне, вже легенда про дивну появлі мармурової плити для трапези Успенського собору Києво-Печерського монастиря вказує, що в другій половині XI ст. його доставка була пов'язана з великими труднощами³⁵. Отже, повторне використання мармурової плити в цей час здається більш природним, ані ж під час зведення св. Софії в XI ст.

Всі, хто писав про синтрон, відзначають, що крайні плити фриза шиферні й одна з них (південна) — гладка, а друга (північна) містить зображення хреста із свічниками, інкрустоване смальтою³⁶. Однак насправді південне панно являє собою шар тиньку, затонований під шифер, з виконаним олійною фарбою зображенням, подібним до інкрустації північної плити. З якого часу відсутня ця плита, сказати важко, але, виходячи з того, що шар тиньку йде до рівня стародавньої лави, а на сусідній ділянці внизу зберігся фрагмент інкрустації полив'яними плитками, до часу останньої зміни профілю лави синтруну у XVIII ст. шиферну плиту, що дорівнювала за розміром північній, підібрati не змогли. Різниця є у ширині крайніх панно: північне — 96, південне — 60 см.

Виходячи із законів симетрії, В. Г. Пуцко вважає, що в давнину шиферні плити з подібною інкрустацією прикрашали обидва кінці фриза³⁷. Протилежної точки зору дотримується Н. М. Нікітенко, яка гадає, що інкрустацію вже спочатку мала тільки північна плита, і у їхню відмінність (південна гладка) було закладено певний семантичний зміст³⁸. Однак відзначимо, що, по-перше, будь-яка симетрія тепер відсутня у розміщенні та кількості панно (16 з північного боку та 18 з південного), а підтримується лише принцип чергування декоративних панно та гладких мармурових плит. По-друге, висота збереженої шиферної плити 137 (а не 165 см, оскільки її доповнює шар тиньку, тонований під шифер), й вона спускається нижче від рівня третьої сходинки синтруну XVII—XIX ст. (рис. 10), але не доходить до рівня стародавньої лави (рис. 3). Тобто, цілком очевидно, що плита ця знаходиться не на своєму початковому місці й у давньому фризі не могла знаходитися в цій його частині.

Дотепер інкрустація плити має втрати ліворуч (колона арки), знизу (частина хреста та лівої свічки) (рис. 10), які досить грубо реставровані. Хреста викладено

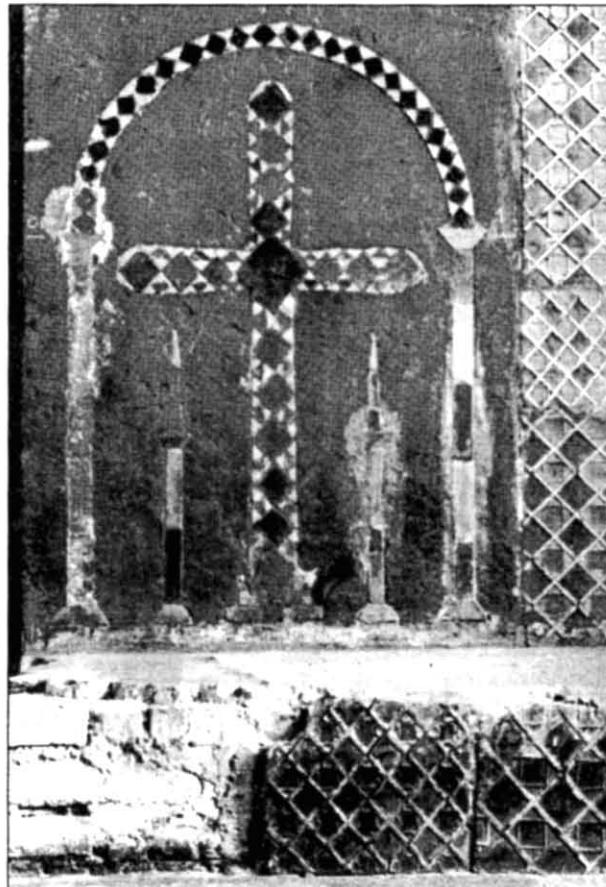

Рис. 10. Шиферна інкрустована плита в лівій частині синтруну. Вигляд під час звільнення лав сидіння від пізніх нашарувань.

ланцюжком великих ромбів смальти двох відтінків зеленого кольору на тлі дрібних трикутних плиток смальти зеленого та жовтого кольорів. У перехресті вміщений ще більш крупний ромб зеленої смальти, кінці гілок хреста мають загострену форму, яка підкреслюється вершинами ромбів. Дві сходинки основи та нижня частина хреста не зберегли мозаїчного набору. Колонки викладені видовженими прямоугольниками смальти двох відтінків зеленого та жовтого кольорів, капітелей подані у вигляді перевернутих трапецій жовтого кольору, дуга арки — ланцюжком чорних ромбів на тлі із жовтих трикутних плиток. Свічки викладені аналогічно колонкам на підставках з трапецій смальти зеленого кольору, полум'я — жовтими видовженими трикутниками. Від країв плити до колонок поле завширишки 8, знизу — 14—15 см. Розміри плити та характер розміщення на ній композиції дають підстави припускати, що з початку або під час однієї з перебудов синтрану вона могла знаходитися в центрі та правила за спинку трону митрополита. Шиферні підлокітники з подібною інкрустацією більше пасують такій спинці, ніж мармуровій, до якої вони були приставлені, скоріш за все, під час одного з ремонтів синтрану, тим більше, що її розміри — 137×96 см — цілком відповідають рівню стародавнього крісла (рис. 3).

Зображення свічника, який входив до складу давньозавітної Скинії, традиційне для іконографічних програм кафедральних храмів. Подібну композицію в центрі фриза синтрану над мармуровим кріслом митрополита можна бачити у кафедральному соборі Єфрасія в Пареццо середини VI ст., багата інкрустація якого з мармурів, порфірів та перламутру збереглася без суттєвих переробок. Центральну панель розділено на дві частини: нижню — власне спинку трону (68×94 см) — виконано з мармурової плити з профільованим прямоугольним панно в центрі), верхня (103×94 см) містить інкрустоване зображення золотого хреста нагорі пагорба на тлі неба, прикрашеного сіткою з перламутрових квітів з циркульними спарованими між собою пелюстками. Фланкують цю плиту та крісло два вузьких панно (171×33 см) з інкрустованими світло-коричневим мармуром та смальтою на тлі зеленого порфіру зображеннями свічок, що горять у високих свічниках. Сопрестоліє собору має дві сходинки, стіна абсиди над якими облицьована симетрично розташованими з обох боків трону 20 панно (всього 21) й декоративним вузьким фризом над ними³⁹. Два свічники, посудина з ручками та розкрита книга зображені над вікном у нижньому ярусі центральної абсиди над сопрестолієм в розпису храму св. Миколи в Мелнику в Болгарії (початок XIII ст.), які зображують нову Скинію⁴⁰.

Шиферні підлокітники Київського трону з обох боків інкрустовані смальтою жовтого, зеленого, чорного й темно-червоного кольорів. Зовнішні боки оформлені за периметром широкою доріжкою, інкрустованою смальтою жовтого, зеленого, чорного і темно-червоного кольорів, в центрі вміщенні ромби, очевидно, раніше також інкрустовані смальтою або мармуром, а зараз зацементовані та затоновані світло-жовтим кольором. Тло навколо ромбів колись було прикрашене сіткою з квітів зі спарованими циркульними пелюстками, однак в сучасному стані майже всю інкрустацію виконано із затонованого гіпсу, а стародавня смальта збереглася лише на плиті лівого підлокітника у верхньому правому куті і внизу в наборі доріжки-рамки. На правому підлокітнику внизу змінений і рисунок інкрустації тла й замість квітів просто викладений кубиками зафарбованого гіпсу. Внутрішню поверхню обох плит оформлено за периметром двома доріжками мозаїчного набору, майже повністю виконаного по гіпсусу. Плити мають невеликий скіс у верхній частині, закінчуєчись попереду прямоугольними уступами (9,6 та 9,1 см), що імітують стовпчики. Розміри плит: заввишки біля стіни 97,8 й 97,5 см, попереду 88,5 й 88,8 см, завширишки 74,3 см, завтовишкі близько 8 см.

Таким чином, шиферна плита із зображенням Голгофського хреста і шиферні плити підлокітників разом могли складати крісло в центрі давнього сопрестолія. Чи було це крісло першим, зараз сказати однозначно неможливо, однак розміри плити та той факт, що композиція на ній виконана не на всю висоту, дають підстави припустити, що в цій якості її було використано для давнього двохходинкового синтрану.

Рештки давнього фриза на рівні лави та двохходинкового сидіння після вилучення пізнього облицювання з керамічних полив'яніх кахлів показують, що в південній частині ділянки розчину з відбитками мозаїки розташовані між декоратив-

ними смугами та мармуровими плитами. У чотирьох випадках (15, 20, 26, 32) мармурові плити доповнено полив'яними (рис. 3). Це дає підстави стверджувати, що під час реставрації розташування панно фриза понад лавою було повністю змінене (звідси відсутність симетрії та відмінності за ширину як мармурових плит, так і смуг мозаїчного набору). Ділянки розчину з відбитками мозаїки з північного боку, що збереглися, не симетричні південним (окрім крайніх). Все це дозволяє стверджувати, що давня декорація стіни апсиди над сидінням не відповідає сучасній, хоча й побудована на чергуванні смуг мозаїчного набору і мармурових плит. Знайдені відбитки мозаїчного набору, виходячи з гнізд та решток смальти, аналогічні тим, що збереглися, та являють собою шаховий рисунок з діагоналей, які викладені смальтою розміром $5,5 \times 5,5$ та 5×5 см і клітинок того ж розміру, в центрі яких ромбик 3×3 або $2,5 \times 2,5$ см, а кути заповнено смальтою трикутної форми $2,5 \times 2,5 \times 3$ см. Інший варіант виконано зі смальтою квадратної форми розміром 3×3 см, чергуванням кольорів яких створює діагональний рисунок (як на 12 панелі). Але деякі шматки розчину мають рештки смальти, один з боків якої 10 см, тобто мали більш складний рисунок (фонди Національного заповідника «Софія Київська», СМАА 16/3).

Орнаментація полив'яних керамічних плит сучасного облицювання повторює перший варіант мозаїчного набору та має два його різновиди, які відрізняються як за кольором, так і за малюнком. Це те ж таки шахове поле, клітинки якого виділені білим кольором, але в одному разі розмір клітинок 4×4 см (темно-сині клітинки чергуються з клітинками з жовтими сегментами в кутах і зеленим фігурним полем у центрі), а в іншому — розмір клітинок 5×5 см (ті ж таки темно-сині клітинки), а в суміжних замість сегментів трикутники ($2,5 \times 2,5 \times 3$ см) жовтого кольору по кутах і зелені ромби (3×3 см) в центрі. Плити першого різновиду завширшки 28 см мають із зворотного боку характерну сітку з потрійної врізної лінії. Обидва види плит були використані в облицювані фриза та сидіння під час ремонту собору у 1843—1853 рр. (рис. 10). Причому, другий варіант переважає в кількісному відношенні. Кольорова гама та характер фігурних вирізів центральних зелених вставок плит першого варіанта, за своїм малюнком тотожних зеленим фігурним плиткам полив'яної підлоги за часів Петра Могили, дають підстави припускати, що вони можуть бути віднесені до реставрації XVII ст. Плити ж другого варіанта — до XVIII ст.

Водночас, порівнюючи рештки мозаїчного набору фриза над сидінням Софії Київської та Софії Новгородської неможна не відмітити, що при удаваній подібності декоративного рішення та спільноті кольорової гами (жовтий, зелений, синій та чорний кольори), вони зовсім різні. Стіна абсиди Новгородської Софії, як і собору Єфрасія в Пареццо, прикрашена 21 плитою, а інкрустовані в них смальтою декоративні композиції, вміщені в арках, мають більшу різноманітність рішень. В їхній кольоровій гаммі: темно-червоний, жовтий двох відтінків, зелений двох відтінків, чорний, білий (жовтуватого тону) та синій кольори. Нагадаємо, що чотири перших використані в наборах підлог та інкрустації шиферної плити і підлокітників, білий трапляється тільки в інкрустації мармурової плити крісла. Мозаїки новгородського храму набрані в плитах і датуються серединою XII ст. Вважають, що їх виконано південноруськими майстрами. Перше двохсходинкове сидіння із фресковим розписом було споруджене до 1108 р.

Г. М. Штендер висловив думку, що «руssкие мозаики в плитах, по-видимому, появились в начале XII века, а широкое распространение получили в средине столетия»⁴¹. М. К. Каргер також відзначив, що інкрустовані смальтою мармурові плити широко застосовуються як віттарні огорожі, стінки кафедр, престолів, амвонів, парапетів хор і т. ін., починаючи з XII ст.⁴² В. Г. Пузако, однак, вважає, що інкрустації в мармурі (спинка трону) та шифері (плита з хрестом та підлокітники) Київської Софії виконані водночас з мозаїчними підлогами в XI ст., оскільки «інкрустовані шифери настільки близькі за ознаками стилю до виконаних в цій же манері підлог, що висновок про одночасне їх виникнення не викликає заперечень»⁴³. Дійсно, кольорова гама смальти решток інкрустації плит підлокітників та плити з хрестом аналогічна кольоровій гаммі мозаїчного набору підлоги (щоправда, ту ж гаму використано й у мозаїчних наборах Новгородського храму). Але на цьому схожість обмежується, оскільки в соборі використано не інкрустацію мозаїки в шифері, яка передбачає, що основу композиції та її тло виконує сама

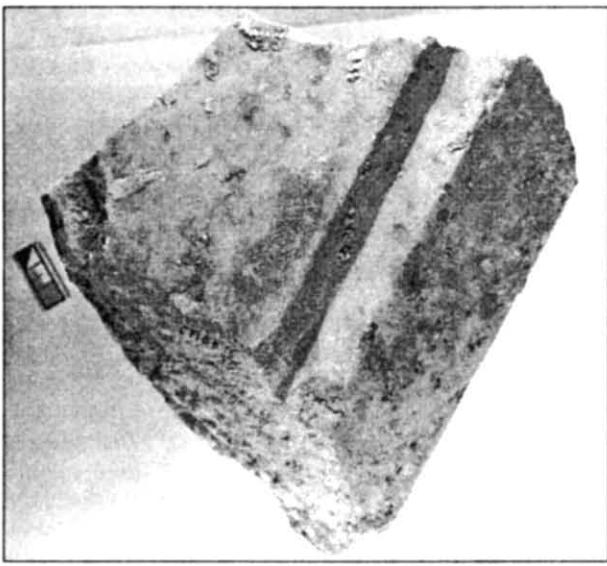

Рис. 11. Фрагмент мармурового карниза, знайдений у 1952 р.

ських пам'ятках другою половиною XI ст. Тому е підстави вважати, що крісло із шиферних інкрустованих плит в Софійському соборі могло бути виконане в другій половині XI — у XII ст.

Звичайно трон митрополита виготовляли з дорогих матеріалів — мармуру або порфіру, й за своїм оформленням, незважаючи на велику різноманітність варіантів, він мав ряд традиційних форм. Оформлення його спинки композицією з Голгофським хрестом та свічниками вже відзначалося. Виконання спинки мармурового трону заокругленням в його верхній частині та мозаїчною інкрустацією нагадують, наприклад, оформлення мармурового трону (1123 р.) в соборі Санта Марія в Космедії — диск-німб з концентричними колами та багатою мозаїкою, що імітує промені⁴⁶. Тобто обидва варіанти київського трону містять елементи декору, відомі як у ранніх, так і більш пізніх пам'ятках. Металеве крісло, про яке згадував П. Г. Лебединцев, повинно бути віднесене до часу реставрації собору за Петра Могили, так як і металеві грати, про які пише П. Алепський⁴⁷.

Виходячи з того, що інкрустація в плитах поширюється з XII ст., а для спинки київського трону повторно використана мармурова плита вівтарної огорожі із закінченням рельєфом, час її появи слід віднести до часу реставрації XII—XIII ст., коли переробляли або ремонтували давню вівтарну огорожу Софійського собору.

В опису М. Закревського згадується випускний карниз білого мармуру, який відокремлював мозаїчні зображення святителів від фриза над сидінням⁴⁸. В. Г. Пуцько, однак, відзначає, що карниз шиферний, набраний з блоків різної довжини, і поміж ними тільки два ліворуч від трону довжиною 63 й 107 см були мармуровими⁴⁹. Але виходячи з досліджень, карниз у сучасному вигляді зроблений із затонованого під шифер гіпсу. В правій частині сущільний, а в лівій — набраний з окремих блоків. Цей вигляд він одержав після археологічних досліджень 40-х — 50-х років і установки крісла на рівні давнього сидіння, тобто до часу опису В. Г. Пуцька ані мармуру, ані шиферу тут уже не було. Про існування мармурового карниза ничего не згадує Й. М. К. Каргер. На жаль, серед матеріалів мармурового архітектурного декору собору його решток не виявлено. З великою долею умовності частиною його можна розглядати лише знахідку 1952 р. невеликого фрагмента торцевої частини давньої дрібної мармурової деталі висотою 11 см. Бокова грань її профільована карнизним скосом та поличками, а дві суміжні: верхня (?) постіль оброблена під кладку, а нижня (?) — обтесана та відполірована (рис. 11). Чи дійсно мармуровий карниз залишився тут до XIX ст., зараз сказати неможливо.

Під час останньої реставрації, коли смуги мозаїчного набору були докладені полив'яними плитками до рівня давньої лави, змінено було і тло навколо крісла: замість керамічних плиток його обтіньковано та затоновано під мармур. Тоді ж

плита, а мозаїчний набір в розчині, де камінь (шифер) лише оформлює композицію⁴⁴. Оформлюючими мозаїчний набір в розчині є й вирізьблені в шифері дужки, застосування яких по-милково відзначено і серед матеріалів давньої підлоги Десятинної церкви⁴⁵. За результатами археологічного дослідження, для підлоги Софійського собору інкрустація в шиферних плитах не застосовувалась. У той же час вона використана в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря та Михайлівському соборі Видубицького монастиря, що дозволяє датувати появу інкрустації в шиферних плитах в київських пам'ятках.

поверхня лави сидіння була облицьована, імітуючи шиферні плити давнього покриття. Цей вид синтрану можна побачити в книзі М. І. Кресального⁵⁰. У сучасному вигляді сидіння повністю звільнене від пізніх облицьовок. Невеликий фрагмент плитки XVII ст., як зразок, залишений на підходинку другої сходинки з півдня.

Таким чином, наявні дані свідчать, що з першу синтрон собору мав дві сходинки, викладені шиферними плитами. Підходинки їх були прикрашені мозаїкою зі смальтою в розчині. Стіна абсиди над сидінням була облицьована мармуровими плитами (можливо, різьбленими), які чергувалися зі смугами мозаїчного набору, виконаними кольоровою смальтою у розчині.

Збережені давні матеріали свідчать, що саме шиферне крісло митрополита належить до раннього періоду існування собору. Його конструкція аналогічна відомим у ранньовізантійських пам'ятках: в центрі фриза знаходилась шиферна плита з інкрустованим смальтою зображенням Голгофського хреста зі свічниками, яка правила за спинку крісла. Шиферні підлокітники також були інкрустовані смальтою. Цей камінь, широко використаний у різьбленому декорі собору, якомога краще підходив для таких цілей через його схожість з порфіром, який традиційно використовувався в прикрашенні синтранів у Візантії та на візантійському Заході. До XII ст., коли було розібрано давню віттарну огорожу Софійського собору та провадилися ремонтні роботи, давнє шиферне крісло й фриз синтрану, мабуть, потребували полагодження, і центральну плиту було замінено мармуровою, для якої використали плиту давньої віттарної огорожі. З її мармуру, ймовірно, були зроблені й плити підлокітників, але не виключено, що могли бути залишенні давні шиферні.

Згодом центральну шиферну плиту було використано в прикрашенні фриза, а шиферні плити підлокітників — на вистелення підлоги в придлії св. Володимира. В XIX ст., на місці заливного крісла, встановленого тут Петром Могилою замість розібраного в лихолітті уніатського правління мармурового, із збережених в соборі давніх деталей зібрали нове крісло, яке поєднало шиферні підлокітники і мармурову спинку. В такому вигляді воно відоме й дотепер.

¹ Каргер М. К. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе в 1952 г. // Научный архив Национального заповедника «София Киевская». — НА-918. — С. 14.

² Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської // Археологія. — 1986. — Вип. 55. — С. 76, 87.

³ Нікітенко Н. Семантика інкрустованої шиферної плити над синтраном Софії Київської // Образотворче мистецтво. — 1995. — № 2. — С. 46—48.

⁴ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII ст., описанное его сыном архиdiаконом Павлом Алеппским. / Пер. с арабск. Г. Муркоса. — М., 1897. — Вып. II. — С. 69, 70.

⁵ Милеев Д. В. Древние полы в Киевском соборе св. Софии // Сборник археологических статей, поднесенных гр. А. А. Бобринскому. — СПб., 1911. — С. 214, 215.

⁶ Каргер М. К. Древний Киев. — М., Л., 1961. — Т. 2. — С. 195.

⁷ Милеев Д. В. Указ. соч. — С. 217, 220.

⁸ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... — С. 52.

⁹ Милеев Д. В. Указ. соч. — С. 219.

¹⁰ Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. Аналі Української Вільної Академії наук у США. — New-York, 1954. — Т. III—IV. — С. 172.

¹¹ Лебединцев П. Г. Описание Киево-Софийского собора. — К., 1882. — С. 11.

¹² Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1898. — Т. 2. — С. 416.

¹³ Там же. — С. 415.

¹⁴ Повстенко О. Указ соч. — С. 172, 211.

¹⁵ Лебединцев П. Г. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843—1853 гг. — К., 1879. — С. 14.

- ¹⁶ Милеев Д. В. Указ соч.— С. 212, 214.
- ¹⁷ Лебединцев П. Г. Возобновление Киево-Софийского собора.— С. 9, 37.
- ¹⁸ Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2.— С. 795.
- ¹⁹ Каргер М. К. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе 1952.— С. 11, 12.
- ²⁰ Чапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X—XII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.— М., 1986.— С. 60.
- ²¹ Чукова Т. А. Синтроны в древнерусском зодчестве XI — начала XIII века // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта).— СПб., 1996.— С. 42.
- ²² Каргер М. К. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе, проведенных летом 1950 г. // Научный архив Национального заповедника «София Киевская».— НА-922.— Дневник.— С. 30.
- ²³ Каргер М. К. Отчет об археологических исследованиях в Киевском Софийском соборе 1952.— С. 13, 14.
- ²⁴ Нельговський Ю. О. Матеріали до вивчення першіногого вигляду оздоблення інтер'єра Софії Київської // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.— К., 1959.— С. 15.
- ²⁵ Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської.— С. 80, 81.
- ²⁶ Sheppard C. D. Byzantine carved marble slabs // The Art Bulletin.— New-York, 1969.— LI/1.— P. 71.
- ²⁷ Kydis S. G. The Chancel Barrier, Solea, and Ambo of Hagia Sophia // The Art Bulletin.— 1947.— XXIX, 1.— Fig. 13.
- ²⁸ Sheppard C. D. Op.cit.— Fig. 8, 10.
- ²⁹ Архипова Є. Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві.— К., 1996.— С. 61—67, 118—130.
- ³⁰ Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської.— С. 80.
- ³¹ Архипова Є. І. Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві // Археологія.— 1991.— № 2.— С. 99—101.
- ³² Шероцкий К. В. Київ. Путеводитель / Репринтне відтворення видання.— К., 1917, 1995.— С. 54.
- ³³ Штендер Г. М. К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской // Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода.— М., 1968.— С. 100—102.
- ³⁴ Dalton O. Byzantine Art and Archaeology.— Oxford, 1911.— Chapter II. Painting. Mosaics (Перевод на русс. язык) // Научный архив Национального заповедника «София Киевская».— № 51.— С. 81.
- ³⁵ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик.— К., 1991.— С. 13.
- ³⁶ Закревский Н. Описание Киева.— С. 795; Лебединцев П. Г. Описание Киево-Софийского собора.— С. 29.
- ³⁷ Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської.— С. 83.
- ³⁸ Нікітенко Н. Вказ. праця.— С. 46.
- ³⁹ Terry A. The opus Sectile in the Eufrasius Cathedral at Porec // DOP.— 1986.— № 40.— Р. 147—164.— Fig. 23—25.
- ⁴⁰ Мавродинова Л. Церкви «Святого Николая» при Мелник.— София, 1975.— С. 18.
- ⁴¹ Штендер Г. М. К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской.— С. 90—107.
- ⁴² Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской академии художеств.— Л., 1947.— Т. 1.— С. 35.

⁴³ Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської.— С. 84.

⁴⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— С. 182—202.

⁴⁵ Самохатко Н. Фрагменти підлоги Десятинної церкви// Церква Богородиці Десятинна в Києві.— С. 59, 115.— № 7, 8. В інвентарній книзі 1938 р. фондів Національного заповідника «Софія Київська» під № 563, який проставлений на одному фрагменті, позначено знахідку різьбленого кварцу від підлоги, що був знайдений під час розкопок Т. Мовчанівського в Михайлівському приділі Софійського собору; під № 130, на другому фрагменті цієї книги, позначено «фрагмент резного шифера (фіолетового) от пола: 1 прямой брускок и 2 дужки», обнаруженний в «Трифориум Nord». У польовій документації розкопок Т. Мовчанівського на садибі Десятинної церкви під цими номерами такі знахідки не позначені.

⁴⁶ Deer J. The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily.— Dumbarton Oaks Studies.— Cambridge, Massachusetts, 1959.— Р. 141.— Fig. 186.

⁴⁷ Путешествие.— С. 72.

⁴⁸ Закревский Н. Описание Киева.— Т. 2.— С. 795.

⁴⁹ Пуцко В. Г. Синтрон Софії Київської.— С. 84.

⁵⁰ Кресальный Н. И. Софийский заповедник в Киеве. Архитектурно-исторический очерк.— К., 1960.— Рис. 79.

E. I. Arkhipova

СИНТРОН СОФИЙСКОГО СОБОРА В КИЕВЕ

Синтрон Софийского собора в Киеве, как и сам собор, за более чем 900-летнюю историю его существования неоднократно поновлялся и реставрировался. Изучение сохранившихся деталей его декора и материалы археологического исследования памятника позволяют воссоздать конструкцию и характер убранства древнего синтрана, а также говорят о его ремонтах еще в домонгольское время. К ранней истории собора относится устройство каменного трона митрополита из плит красного шифера, инкрустированных смальтой, с размещением композиции с Голгофским крестом и подсвечниками в центре синтрана. К XII—XIII в. можно отнести устройство спинки кресла из мраморной плиты с рельефом конца X—XI в., инкрустированной смальтой и мрамором. Во время ремонтов XVII—XIX в. был изменен профиль скамьи синтрана, ставшего вместо двухступенного трехступенным; утраты в мозаичном наборе декоративных панно фриза над скамьей реставрированы керамическими поливными плитками; переставлены и дополнены мраморные плиты облицовки. На смену металлическому креслу XVII в. в XIX в. кресло митрополита собрали из сохранившихся деталей предыдущих эпох: мраморная спинка и шиферные подлокотники. В таком виде оно и дошло до нашего времени.

E. I. Arkhipova

THE SYNTHRONE OF THE SOPHIA CATHEDRAL IN KYIV

The synthrone of the Sophia Cathedral in Kyiv was repeatedly renewed and restored along with the Cathedral itself during its 900-year-old history. Study of the kept details of its decor and the materials of archeological investigation of the site allow one to re-create the construction and the character of decoration of the ancient synthrone and testify to its repairs as early as in the pre-Mongolian age. The structure of the metropolitan's stone throne made of plates of red slate, which are incrusted with smalto, and the allocation of the composition with the Calvary cross and candlesticks at the center of the synthrone is related to the early history of the Cathedral. To the XII—XIII centuries AD, we can refer the arm-chair back made of a marble slab with the relief dated back to the end of the X—XI centuries AD, which was incrusted with smalto and marble. During repairs in the XVII-XIX centuries AD, the profile of the synthrone bench was changed, and it became three-stage instead of a two-stage one, the losses in the mosaic composition of the decorative panel of the frieze above the bench were restored with ceramic enamelled plates; marble slabs of the facing were displaced and completed. Instead of a metal arm-chair of the XVII century AD, the metropolitan's arm-chair was assembled in the XIX century by using the kept details of the previous ages, namely, the marble back and slate arm rests. It has come to us in such a view.

Одержано 20.10.98

МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ

Розглядаються питання історії Меджибізької фортеці, її місця серед оборонних замків Подільського регіону України, результати та перспективи археологічних досліджень цієї пам'ятки військової архітектури.

Фортеця, яка знаходиться у сучасному смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області, є одним з найкраче збережених до наших часів середньовічних муріваних замків Західного Поділля. Після відомої твердині Кам'янця-Подільського, це другий за значенням та історичною роллю замок регіону, що має цікаву архітектуру та історію. Однак, через низку причин, до сьогодні численні публікації про дану пам'ятку української військової архітектури носили дещо розрізний та інколи й суперечливий характер. Дані робота покликана деякою мірою узагальнити наявні відомості про історію будівництва Меджибізької фортеці та привести дані писемних та етнографічних джерел до узгодження з результатами археологічних розкопок, які вже понад 10 років провадяться на території замку.

Загалом, традиція середньовічного оборонного будівництва на теренах Поділля, незважаючи на ряд спільніх моментів, має певні особливості, котрі пов'язані, насамперед, з топографічними особливостями регіону. Зокрема, басейни Південного Бугу й Дністра (як, до речі, Росі, Ворскли, Сули та ін.) мають густу сітку річок з неглибокими долинами. Ця обставина створює умови для побудови укріплень мисового характеру. Використовуючи переваги подібного природного рельєфу, зведені на мисах міські та замкові фортифікації, значно посилювали закладений в них оборонний потенціал. Зазначимо, що, на думку сучасних дослідників, мисове розташування укріплень слід вважати дещо архайчним для часів пізнього середньовіччя¹. Проте, не заперечуючи проти принципової правильності подібного твердження, потрібно зважати на історичні особливості розвитку розглядуваних територій. На теренах Західної Європи, внаслідок розвитку вогнепальної зброї і зокрема облогової артилерії, виникла нагальна потреба у спорудженні комбінованих муріваних-земляних фортифікаційних споруд регулярного накреслення, які найбільшим чином відповідали вимогам часу та військової техніки. На українських землях, головними ворогами яких у тих історичних умовах були татари і турки, котрі мали іншу військову тактику і не застосовували у європейських масштабах артилерію при облогах замків та міст, такої потреби просто не виникало. Основний пік спорудження фортець на Західному Поділлі припадає на XV—XVI ст., після чого спостерігається лише часткова модернізація та пристосування основної маси укріплень до потреб оборони, які еволюціонували у загальному руслі розвитку військової справи. На прикладі Меджибізької фортеці вказані процеси прослідковуються досить яскраво, тому видається за можливе вважати її своєрідним зразком подільських замків доби середньовіччя.

Перша згадка про Меджибіж міститься в літописі під 1146 р: «...Ізяслав же, водивши Всеvolodовича Святослава до хреста, дав йому Божъкий і Межибоже, [всього] п'ять городів, а з [города] Володимира вивів...»². На той час це був центр удільного князівства (так званої Болохівської землі), що входило до володінь київського князя. Як стверджують сучасні дослідники середньовічної України, слово «замок» з'являється в XV ст. і означає практично те саме, що і «город» слов'ян X—XIII ст.— замкнуте, огорожене укріпленнями місце; причому укріплення можуть бути як земляними, так і дерев'яними або муріваними³. Відповідно, можна з великою долею вірогідності стверджувати про існування укріплень у Меджибожі середини XII ст. Також можна припустити, що вони мали деревно-земляний харак-

Рис. 1. Замок в Меджибожі. Сучасний вигляд.

тер, проте, на жаль, під час археологічних робіт на території сучасного замку не було виявлено решток оборонних споруд давньоруського часу. Як свідчать деякі місцеві краєзнавці, давньоруське місто Межибоже може знаходитись дещо в стороні від наявної фортеці середньовічних часів, а саме: на північний захід по плато, на якому знаходиться розглядуваний фортечний комплекс. Проте для перевірки цих припущенень необхідне розвідкове шурфування приблизного району знаходження давньоруського міського ядра.

Побіжним свідченням існування фортеці у Меджибожі в середині XIII ст. можуть бути літописні згадки про діяльність Данила Галицького та його боротьбу з монголо-татарами. У 1254—1255 рр. його війська здобувають ряд міст Поділля і серед них Меджибіж: «...послав він [воєводу] Діонісія Павловича [i] взяв [город] Межибоже...»⁴. Проте, як відомо, після походу на Галицьку Русь хана Бурондая Данило був вимушений «розметати» більшість укріплень. Вірогідно, що така доля спіткала й меджибізькі фортифікації. Приблизно на 100 років місто щезає з офіційних хронік та діловодства, можливо, через запустіння цієї території після зруйнування замку, що слугував опорним пунктом регіону.

У 1362 р. війська литовського князя Ольгерда, до складу яких входили й українські контингенти, у битві на Синіх Водах розбили три татарських орди і, таким чином, прилучили Поділля до земель Великого князівства Литовського. Литовський великий князь надав подільську територію представникам князівського роду Коріятовичів, відповідно, до них відійшов і Меджибіж. Можна припустити, що перші роботи по відбудові (а, вірогідніше навіть, по закладенню нових) укріплень міста були проведені саме з ініціативи цих князів. Існує грамота Олександра Коріятовича, надана ним якомусь Смотрицькому: схоже, що він був управлюючим меджибізького замку; в ній згадується про існування на території фортеці монастиря. На той бурений час це не можна вважати винятком — існують ще декілька прикладів подібного «суміщення функцій» (нижче буде розглянуто археологічне підтвердження вищезгаданого припущення).

Судячи з угоди між польським королем Казимиром та луцьким князем Лю-

бартом, датованої 1366 р., Меджибіж відносився до Луцької землі, а потім разом з Вінницею потрапив до Литовського князівства⁵. У всяком разі його згадано у грамоті Владислава Ягайло під 1395 р. Проте у збройній та дипломатичній боротьбі між Литвою та польською державою перші не змогли повністю втримати подільські землі. Тим більше, що польські шляхтичі, яких було чимало на Західному Поділлі, продовжували вважати свої землі коронними. У 1432 р., скориставшись з негараздів при дворі литовського великого князя (узурпація престолу Сигізмундом Кейстутовичем), Польська Корона відтяла під свою зверхність Поділля і території на волинськім «пограниччі»⁶. Меджибіж стає головним містом одноіменної округи. Поки що він знаходиться у державному (коронному) володінні.

У середині XVI ст. місто стає приватною власністю: з 1540 р. Меджибізькою волостю володіють Синявські. Цьому магнатському роду судилося володіти ним близько 200 років.

Місцезнаходження Меджибожа було обране не випадково. Ще здавна він займав місце в стратегічній обороні Великого князівства Литовського на його південних кордонах у боротьбі з ворожим степом. У більш пізні часи місто опинилося на з'єднанні двох шляхів, по яких в основному йшли на Україну і Поділля зокрема татари: Чорного і Кучманського. Така воєнно-географічна обставина не могла не сприяти розбудові фортифікаційних споруд. Відповідно, в актах Кам'янецького Земського суду XVI ст. є така звітка: 1556 р. власник Меджибожа Микола Синявський дав на якийсь час Писецькому селу Гринівці з умовою, що піддані того села повинні щороку привозити певну кількість деревини «на новий замок в Меджибожі»⁷.

Інтенсивність татарських нападів на початку і в середині XVI ст. була вкрай високою. В липні 1507 р. обтяжених здобиччю татар біля Меджибожу розбив кастелян львівський Ян Каменецький. У 1515 р. подільський воєвода Ян Тарновський, розгромивши татарське військо під Теребовлем, остаточно знищив його під Меджибожем. Наступного року татари знову йдуть на Поділля і беруть Меджибізький замок в облогу. Проте кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський у двох сутичках розбиває нападників. У 1564 р. татари знову облягають замок, проте воєвода Микола Синявський (власник замку) з невеликою залогою успішно відборонився⁸. У 1593 р. Меджибожу було видано грамоту на самоврядування за Магдебурзьким правом та зазначено права міщан.

З початком XVII ст. Меджибіж продовжує залишатися у фокусі україно-польсько-татарської боротьби. 1605 р. татари спустошують його околиці. 1614 р. напад повторюється, проте кримчаки не наважуються напасти на сам замок. 1617 р. татари приходять на Поділля під проводом потурнака Білоскурського і спустошують край від Меджибожа до Сатанова.

Щодо архітектури меджибізького замку в розглядуваний період, потрібно зазначити наступне. Як відомо, у XV—XVI ст. загальноєвропейська культура набуває рис, притаманних добі ренесансу. Не залишається остроронь і конфедеративна Річ Посполита. Віяння доби відродження відчуваються майже на всіх рівнях суспільної культури, не проминаючи і таку галузь архітектури, як оборонне зодчество. Виражається це наступним чином: в архітектурних вирішеннях оборонних споруд виникають форми, що пом'якшують їх зовнішню суворість: удосконалюються зовнішні стіни, змінюється форма стрільниць (що також пов'язано з усе ширшим застосуванням вогнепальної зброї), з'являються елементи декору. Саме у цей час замок переходить у володіння Синявських, з якими, певно, потрібно пов'язувати його перебудову та модернізацію в порівнянні зі спорудою часів Коріатовичів. Археологічні відповідності цим процесам буде розглянуто дещо нижче. Поки що лише зазначимо, що саме друга половина XVI ст. вважається за час найбільш вірогідного формування (в основному) сучасної системи оборонних стін та башт. Відносити її до середини XV ст.⁹ нам вдається не вповні відповідним до писемного та археологічного матеріалу.

За часів Національної революції XVII ст. Меджибізький замок переходитиме з рук у руки — то до козаків, то до поляків, то до турків. На самому початку — в 1648 р. — він був захоплений козацькими військами. У наступному році поляки його відбили. В 1650 р. Б. Хмельницький не був навіть вимушений вибивати невелику польську залогу — вона сама залишила замок. Проте знов-таки ненадовго.

У 1657 р., коли союзного козацькому гетьману угорського князя Ракочі роз-

били поляки, він деякий час стояв із військом, окопавшись поблизу Бугу десь під Меджибожем. Нині в двох (приблизно) кілометрах від міста нижче по течії Бугу знаходиться замчище з валами та залишками муріваних будівель. В плані воно близьке до квадрата зі стороною приблизно 125 м; всі чотири сторони мають зламану до центру і всередину конфігурацію. Валів у замчища два: зовнішній нижчий, внутрішній вищий, а між валами проходить рів. На двох кутах є фундаменти круглих башт, причому через одну з них проходить в'їзд. Всередині, більше до північної сторони, помітно фундамент якогось мурованого будинку. Каміння всіх муріваних споруд місцеві жителі розібрали для власних потреб ще у XIX ст. Навколоїння місцевість носить назву Раковець. Проте вважається, що замок був побудований вже в XVII ст. на місці стародавнього поселення. Саме назва місцевості по співзвучності викликала до життя легенду про замок угорського князя. Або саме через те, що тут розташувалися шанці його табору, навколоїння територія отримала назву Раковець. У будь-якому разі розбитому Ракочі не було аж ніякого сенсу будувати під Меджибожем муріваний замок.

Коли у 1665 р. Петро Дорошенко стає на гетьманство в Правобережній Україні і починає власні державницькі змагання, на допомогу йому проти поляків приходять кримські татари. За деякими відомостями, у листопаді 1666 р. велика татарська орда разом з козацькими військами облягає Меджибіж, проте добути його не змогли. Наступного року в районі Меджибожа козацько-татарські війська вщент розгромили польське військо під командуванням Себастіана Маховського¹⁰. У 1671 р. великі сили татар знову змусили війська польського гетьмана Станіслава Конінського відступити.

У 1672 р., після невдалих для Польщі бойових дій між Туреччиною та Річчю Посполитою, протиборствуючі сторони укладають Бучанську угоду. В результаті турки отримують можливість для окупації Поділля. Турецький гарнізон вводиться і до Меджибожа (складався він переважно з білгородських і літовських татар¹¹). Проте такий перебіг подій не міг лишити байдужим власника замку. Коли боротьба знов спалахує, польські підрозділи під командуванням Миколи-Іероніма Синявського наприкінці 1673 р. відбили місто у турків та примусили здатися гарнізон замку. Упродовж 1674—1675 рр. Меджибіж відігравав роль першого рубежу оборони проти турецької експансії, яка, щоправда, дещо послаблювалася тією обставиною, що турецько-татарські війська вже вторглися вглиб Речі Посполитої.

За Журавінською угодою поляки зобов'язувалися вивести із замку власну залогу і, незважаючи на надзвичайно активну діяльність уже згаданого вище представника Синявських та дипломатичну гру, у 1678 р. було підписано мир із Портою, за умовами якого Польща відмовлялася від Поділля, включаючи міста Меджибіж, Бар, Немирів, Кальник. Синявському, який втратив найбільше маєтностей серед шляхти після укладення цього миру, сейм ухвалив виплатити значну грошову компенсацію.

За часів турецької окупації Меджибіж був столицею санджаку, що утворився близько 1678 р. Адміністративно санджак складався з чотирьох нагій. Про керівників турецької адміністрації, на жаль, поки що відомостей виявити не вдалося. У міському замку було розквартировано залогу із 100 чоловік, на чолі з яничарським агою¹². Католицький костел, що і понині знаходиться у центрі замкового подвір'я, турки перебудували на мечеть. На той час, після всіх суспільних негараздів часів Руїни та нескінченних воєн, за даними турецьких переписів, загальна кількість населення санджаку нараховувала близько 7 тис. чоловік, з них у місті — приблизно 1,5 тис.

У 1683 р., після відновлення польсько-турецької війни, війська Речі Посполитої зайняли більшу частину Поділля. Турки сконцентрували свої підрозділи в кількох фортецях-твердинях (після Кам'янець-Подільської на другому місці за своїм оборонним потенціалом стояв Меджибіж) і звідти чинили опір полякам. Облога Меджибожа тривала протягом двох років, проте у 1686 р. турки, очікуючи сильного наступу, залишили замок і спробували його зруйнувати. Після чого у місті входить польська залога. В подальшому Адам Синявський доклав чимало зусиль для зміцнення замку та утримання гарнізону, про що з вимогою надати йому компенсації говорилося на сейміках¹³. Проте перебіг воєнних подій зумовив те, що в подальшому Меджибіж вже не відігравав якоїсь помітної ролі у польсько-

турецькій війні: військові дії обмежилися блокадою Кам'янця-Подільського. У 1699 р. було укладено Карловицьку угоду, за якою Поділля поверталося Польщі.

У 1702 р., коли вибухнуло повстання під проводом Палія, Меджибізький замок облягали повстанці та козаки, котрі прибули з Київщини. Проте ім здобути твердиню над Бугом не вдалося. У 1730 р. місто переходить у власність воєводи Чарторийського, проте у 1831 р. великі маєтності цієї родини були конфісковані російським урядом за участь у польському повстанні. У Меджибізькому ключі запроваджуються так звані військові поселення, а сам Меджибіж з 1848 р. став осередком військового постуто та табірних зборів. На капітальну перебудову будівель у псевдоготичному стилі військове відомство витратило чималі кошти. В ті часи у замку містилися різні військові установи, клуби тощо.

В середині XVIII ст. в середовиці місцевого єврейства зароджується особливий релігійний рух, названий хасидизмом. Творцем його був Ізраїль Бешт, який у 1740 р. оселився в Меджибожі й помер тут у 1760 р. Його могила і сьогодні користується особливою повагою серед послідовників цього напрямку в іудаїзмі.

Після революції в замку було розташовано маслозавод, який завдав архітектурному ансамблю фортеці великої шкоди. Реставраційні роботи в замку було розпочато в 1967 р., проте і досьогодні через брак коштів вони так і залишаються незавершеними.

Як вже зазначалося вище, в плані Меджибізька фортеця має нерегулярне нарислення. Побудована на трикутному місці, що утворюють річки Буг і Бужок, вона відповідно також має форму видовженого трикутника, який своїм гострим кутом спрямований до злиття річок, а основа замкової триангули лежить на захід, де нині знаходитьться в'їзд. Протяжність замку від в'їзду до кінця гострого (східного) рогу — приблизно 130 м, а ширина від північної башти до південного рогу замкових стін — близько 110 м. Загалом, розміри Меджибізьких укріплень знаходяться у відповідності до традиції спорудження подібних комплексів Подільського регіону (для порівняння: замчище під Пилявою підквадратної форми має розмір сторони 140 м¹⁴, замок у Теребовлі — 107 м¹⁵). Найбільші й найвищі мури і будівлі сконцентровані у східному куті фортеці. Саме тут знаходиться трохповерхові руїни палацу власників споруди і унікальна п'ятипелюсткова прибудова до східної башти, яка має місцеву назву «Турецький бастіон». Щоправда, крім усної традиції, жодних інших свідчень про саме турецьке авторство цієї незвичайної споруди поки що не існує. Вірогідніше за все, ця прибудова до колишнього барабану (в'їздної башти посиленої конфігурації) з'явилася у другій половині XVI ст. під час робіт, які провадив у замку Микола Синявський. Саме тоді надбрамна башта надбудовується ще двома ярусами і стає домінуючою у висотному плані будівлею замкового двора, надаючи йому сучасного колориту. Для розміщення військових підрозділів уздовж північної та східної оборонних стін зводяться дві одноповерхові кордергардії. Найбільшою зміною у структурі фортечного комплексу стало перенесення в'їзду зі східного рогу до західного прясла замкових стін, що пов'язано як з розширенням подвір'я фортеці, так і з більш зручним шляхом підвезення вантажів до замку суходолом. Для підйому надходжень зі сторони річок, у південній куртині поруч з бастіоном було зроблено отвір для воріт.

З північного боку замку, де лінія мурів утворює тупий ріг, збудовано восьмигранну триповерхову башту; п'ять її граней виступають назовні. На північно-західному розі мурів, біля в'їзду, стоїть невисока, широка п'ятибока башта (так звана Офіцерська). Башта не має вікон, а тільки амбразури-стрільниці. Від рівнинної частини плато замок відокремлюється глибоким ровом, через який вимурувано міст. Вірогідно, в давнину міст міг бути не стаціонарним, а таким, що знімався у випадку небезпеки або підіймався, хоча залишків в архітектурі проїзду, що свідчили б про наявність підйомного механізму, не виявлено.

Одним із заходів, спрямованих на підвищення оборонного потенціалу Меджибізьких укріплень в середині XVII ст., була забутовка землею всіх нижніх ярусів фортечних споруд. Ця обставина знайшла беззаперечне підтвердження під час археологічних робіт всередині будівель. На думку деяких дослідників, саме на цей час припадає повна модернізація замкового подвір'я, яка виявилася у розбиранні до рівня нової денної поверхні оборонної стіни давньої цитаделі і вирівнювання площі двору шляхом досипки¹⁶.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. ззовні фортеці до палацу прибудо-

Рис. 2. Меджибізька фортеця. Загальний вигляд з південного боку (XIX ст.).

вуються могутні контрфорси, поява яких була викликана подальшим розвитком вогнепальної зброї та облогової артилерії: подібне підсилення оборонних стін мало контрабатарейне призначення. Верхи башт та мурів прикрашаються зубцями, розетками і стовпчиками (рис. 2).

Сучасні українські дослідники історії мурованої архітектури, зокрема її оборонних зразків, виокремлюють 4 композиційні групи замкових комплексів: замкнуті, компактні, блоковані і павільйонні. Меджибіж (як, до речі, і Кам'янець-Подільський) відноситься до групи блокованих замків через широкий простір внутрішнього подвір'я, на якому розташовані різноманітні споруди по периметру оборонних стін з вежами; об'єм замку в цілому залежить від (або концентрується навколо) домінантної вежі — як в Кам'янці, — або культової споруди¹⁷. Мається на увазі мурвана споруда в центрі Меджибізького замкового двору. За переказами, кам'яний костьол на місці колишнього дерев'яного збудував Рафаїл Синявський. Під час турецького панування в ньому була мечеть, а у 1831 р. костьол було перероблено на православну церкву.

Імовірно, що у Меджибожі були і міські укріплення, проте вони не збереглися до наших часів. Найвірогідніше, що навколо міста були вали і рови, можливо, дерев'яні укріплення з брамами й баштами. Підтвердження такого припущення можна віднайти у вже згаданій вище грамоті від 1593 р., що надавала міщанам самоврядування. Там вказано, що вони повинні лагодити перекопи, кобилиці, башти, вежі, паркані і брами, мати своє воротне (сторожу — *авт.*), щоб не було шарпанини, як раніше¹⁸. Ці оборонні споруди підпорядковувалися місту, адже сам замок перебував «на балансі» свого безпосереднього власника.

Такі в загальніх рисах відомості про Меджибізький замок можна отримати з писемних джерел, які, в основному, і використовувалися для опису фортифікацій цього подільського форпосту у працях попередніх дослідників (рис. 3).

Як було вже згадано на початку роботи, на території фортеці, у зв'язку з проведеним реставраційних робіт, на протязі років ведуться археологічні розкопки, покликані прояснити питання про етапи будівництва Меджибізької цитаделі та уточнити архітектуру замкового комплексу у різні історичні періоди. Архітектурно-археологічні дослідження території замку розпочалися в 1985 р. інститутом «Укрпроектреставрація» після того, як тогочасним директором А. Ягодзинським були закладені кілька розвідкових шурфів у районі відкритого після планування подвір'я фундаменту і в них було виявлено матеріал давньоруського часу. До 1985 р. археологічних робіт на даній території не провадилося і існування давньоруського горо-

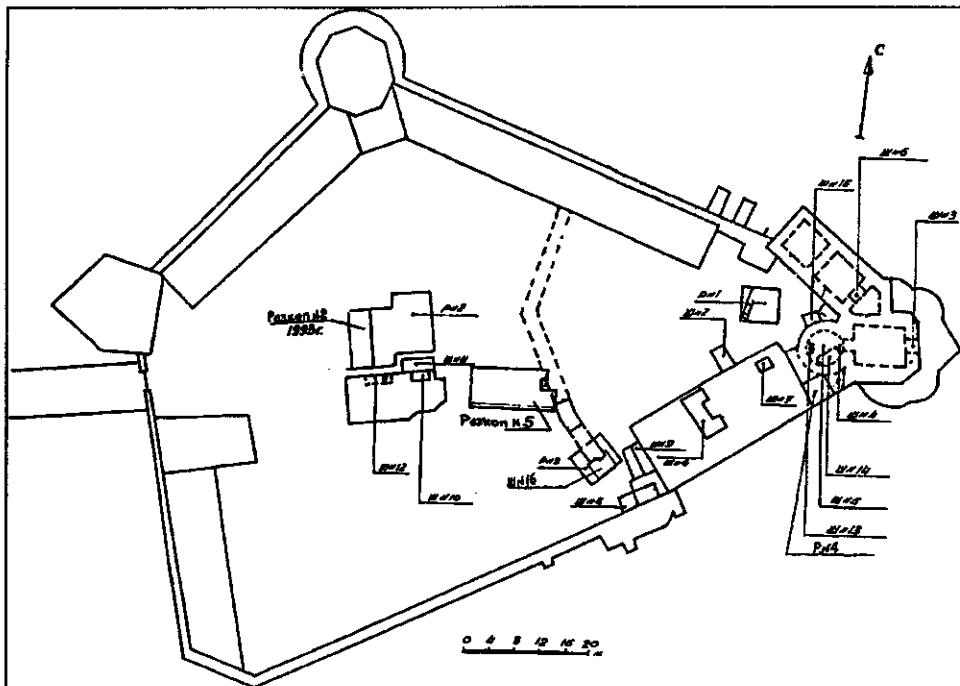

Рис. 3. План-схема фортеці з розташуванням розкопів та шурфів.

дища на місці замку литовсько-польської доби вважалося за беззаперечне. Відкриття фундаменту, що перетинає подвір'я з півночі на південь і не є пов'язаним з існуючим архітектурним ансамблем, дало підстави припустити його належність до більш ранніх етапів існування фортеці. Потрібно зазначити, що на той момент основним завданням археологів, які провадили розкопки на території замку, було відкриття архітектурних об'єктів для закінчення проекту реставрації західного фасаду палацу та об'ємів, що до нього прилягають. Цим пояснюється специфіка системи розташування шурфів та місця розчистки об'ємів від пізніших нашарувань.

У результаті розкопок 1985 р., під час яких обабіч незрозумілого фундаменту було закладено два шурфи, було зроблено наступні висновки. Виходячи з наявної стратиграфії, даний фундамент є об'єктом, який було споруджено після припинення життя на давньоруському поселенні. Відсутність на давньоруському прошарку яких-небудь нашарувань, не пов'язаних з фундаментом, свідчить на користь того, що хронологічний розрив між давньоруським шаром та фундаментом не може бути значним. Усе це говорить про наявність на території сучасної середньовічної фортеці більш давнього ядра, яке належить до так званої литовсько-польської доби. Проте потрібно відзначити, що на той час автори розкопок не досить вірно проінтерпретували отриману картину: на їх думку, фортеця в Меджибожі мала за напрямок свого подальшого розвитку та розширення вектор з заходу на схід, тобто початкова цитадель знаходилася приблизно в районі сучасного в'їзду¹⁹. Подальші роботи переконали дослідників у хибності такої думки.

У 1986—1987 рр. археологічні роботи провадилися переважно біля південної стіни. Тут було виявлено дерев'яні стовпи на лагах і потрібно було з'ясувати, чи є вони якоюсь системою. Адже, у випадку позитивного підтвердження такого припущення, склалося б уявлення про характерні риси спорудження оборонної галереї біля південної стіни. За результатами робіт було зроблено наступні висновки. На відстані 3,1—3,4 м від південної стіни знаходилася дерев'яна конструкція, що складалася з двох частин. На великих колодах-лагах, нахиляєні на південь за допомогою підкладання з північного боку цеглин, встановлювалися стовпи, які також мали деякий нахил в сторону стіни. Відстань між стовпами (так званий крок) досягала 0,4—0,5 м. Частота встановлення стовпів та досить солідна основа (лаги) свідчать про пристосування цієї конструкції для підтримування великого вантажу.

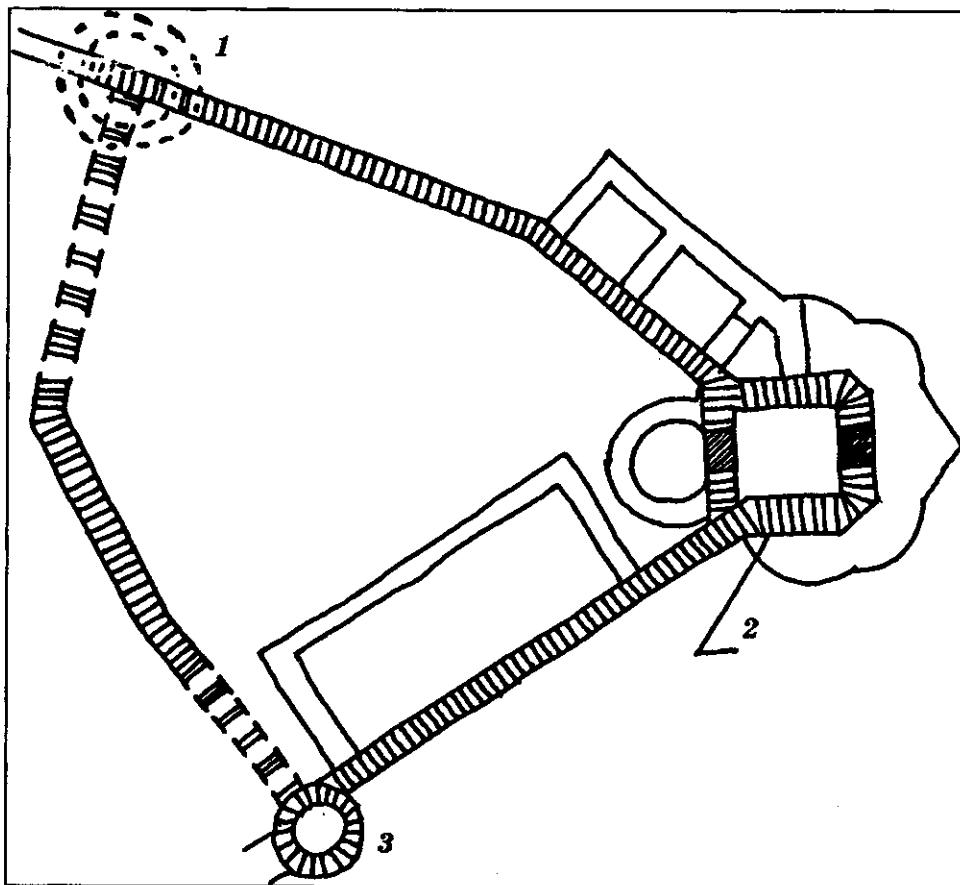

Рис. 4. Найдавніша ділянка оборонної системи на загальному плані фортеці: 1 — умовидне розташування Північної башти; 2 — у давній оборонній системі опорна прямокутна башта; 3 — Південна башта.

Якщо врахувати, що верхні ряди стрільниць у стіні слугували для гарматного бою, то призначення цієї конструкції стає ясним. Це залишки дерев'яної бойової галереї, що йшла уздовж південної оборонної стіни. Нахил колод-опор в сторону стіни був у такому випадку необхідним, позаяк сама галерея та артилерія на ній власною вагою компенсували віддачу, що виникала під час ведення вогню. Керамічний матеріал був презентований типовими пізньосередньовічними посудинами з черепком темно-сірого кольору, без орнаменту. Верхня частина посудин має, як правило, невеликі відігнуті вінци з широкою канавкою з внутрішньої сторони. Керамічний комплекс, а також виявлені монети дають можливість припускати, що оборонна галерея була споруджена на початку XVI ст.²⁰.

У 1989 р. було закладено розкоп б²б м за 6 м від східної башти для визначення глибини залягання кам'яної вимостки на території палацу, а також кілька шурфів для археологічних досліджень підвалів приміщень. Судячи з результатів, можна стверджувати про наявність двох рівнів вимостки: верхній — під дерновим шаром на глибині 15—20 см (що простежується не тільки на території палацу, а й на інших ділянках замкового подвір'я) з каменю-піщаниця бруківного типу; і нижній — на 60 см глибше, з цегли-литовки. На глибині 1,6 м було виявлено дерев'яні конструкції зрубного типу, функціональна принадлежність яких не визначена. Випадкові знахідки ранньосередньовічного матеріалу (фрагмент скляного браслета, кістяний наконечник веретена, монета) вказують на численні пересипки ґрунту в межах замку²¹.

В 1990—1993 рр. археологічні розкопки провадилися переважно біля костьолу, з північного його боку. Тут було виявлено християнський могильник, що-правда, православним чи католицьким був обряд поховання — сказати важко через відсутність прямих на це вказівок. Загалом відкрито близько 60 поховань

Рис. 5. Подвір'я замку. Вид на центральну частину з розкопом.

небіжчиків, які всі були покладені у витягнутому стані на спину, головами на захід. Цікаво, що у 1991 р. розкоп «сів» також на яму, в якій було 45 небіжчиків, у багатьох з яких черепи носили сліди насильницької смерті, проте знаходилися вони у змішаному стані. Вірогідніше за все, при спорудженні костильолу в XVI ст. будівельники наткнулися на більш раніший могильник і перепоховали з нього кістяки. Подібна ситуація простежується і в Кам'янці-Подільському при розкопках Домініканського костильолу. Безсумнівно, що сам могильник не міг розташовуватися на території фортеці, тобто, вказана обставина може слугувати за додатковий доказ того, що існуюче накреслення оборонних мурів замку значно ширше за те, за межами якого й розташувався цей могильник (рис. 4). У цьому зв'язку ми можемо припустити, що так звана напольна стіна (фундамент якої і було відкрито під час планування подвір'я) і є тим самим бар'єром, що обмежує з заходу муровану структуру — замок чи город, — за яким і ховали померлих цієї структури. Піддаючи аналізу деякі архітектурні деталі у східній частині фортеці, зокрема те, що у внутрішній стіні східної прибудови знаходяться стрільниці для лучників (не гарматні амбразури), наявність давньої Південної башти та пов'язаної з нею «напольної» стіни, можна дійти висновку, що існує давнє ядро фортеці, обмежене цими об'єктами, звідки й відбувалося поховання людей на відкритому могильнику. Відповідно, давній замок (або перший будівельний етап Меджибізького замку), обмежений напольною стіною з заходу, Південною баштою (і, вірогідно, аналогічною Північною, місцезнаходження якої можна припустити умоглядно), «барбаканом» (чотирікутним донжоном з наскрізним проїздом на подвір'я замку) та стінами, що з'єднували ці об'єкти, було споруджено, скоріше за все, наприкінці XIV ст., точніше, у 70—80-ті рр. литовськими князями роду Коріятовичів, які активно освоювали надане їм Поділля. Як зазначалося вище, в цей час на території Меджибізького замку цілком припустиме існування монастиря (згадана вже грамота Олександра Коріятовича). Монастирський характер поховань також можна вивести з тієї обставини, що всі без винятку кістяки належать людям чоловічої статі: дорослим, котрих переважна більшість, та підліткам, які, вочевидь, згідно монастирської традиції, могли належати послушникам, яких призовали до монашого служіння починаючи з восьми років. Тим більше, що абсолютно відсутні будь-які особисті предмети, що було б характерним для звичайного громадянського кладовища тієї пори.

Утворювана двома баштами (Південною та Північною) та донжоном-«барбаканом» підтрикутна оборонна споруда-замок відповідає за цим параметром (три-

Рис. 6. Подвір'я замку. Вид на руїни палацу та донжон (сучасний вигляд).

кутність) найдавнішим в принципі оборонним спорудам, особливо укріпленням мисового типу (щодо аналогії, то можна навести досить показовий у цьому сенсі замок у Зінькові²²).

В 1999 р. археологічні роботи були продовжені завдяки допомозі місцевого краєзнавця та мецената Погорільця Олега Григоровича. В результаті досліджень експедиції було підтверджено наявність рову на захід від напольної стіни, фрагмент якого виявлено ще у 1992 р. Розкоп закладено на схід від костьолу в напрямку до напольної стіни. Хронологічна відповідність стіни до часу литовського освоєння Поділля в основному також знайшла підтвердження. Тобто, гіпотеза про приналежність першопочаткового ядра Меджибізького замку до часів Коріатовичів виявилася досить обґрутованою. Керамічний матеріал та індивідуальні знахідки мають різночасовий характер і свідчать про неодноразові перекопи та підсипки замкового подвір'я. Як і на інших ділянках території двору, на глибині 0,15—0,2 м під дерновим шаром знаходиться кам'яна вимостка, яка, вірогідно, належить до XIX ст.

Підводячи короткий підсумок історії археологічних досліджень Меджибізького замку, хотілося б зазначити наступне. Розкопки на його території тривають замало не 15 років, і за цей час уже зроблено чимало. Визначені два основних будівельних періоди фортеці, розроблено детальні проекти реставрації мурів та будівель у відповідності до їх виникнення в історичній послідовності. Знайшла незаперечне підтвердження думка про те, що на місці Меджибізького замку існувало давньоруське поселення — позаяк на території замкового двору виявлено потужний культурний шар, що хронологічно належить до епохи Київської Русі. Щоправда, співвідносити саме це місце з літописним Межибожем поки що не має достатніх підстав.

Потрібно також зазначити, що жодного разу за згаданий період археологічні дослідження не провадилися комплексно: в основному вони носили характер закладення шурфів для визначення архітектурних об'ємів, як допомогу роботі реставраторів. Недостатнє фінансування археологічних робіт в свою чергу не впливало позитивно на стан дослідженості пам'ятки та (що має особливо важливе значення для ідентифікації місця давньоруського Межибожа) прилеглої до неї території. Все вищезазначене у своєму комплексі має на увазі продовження в подальшому розкопок у Меджибожі, який дійсно є однією з найбільш визначних, за історичним та археологічним значенням, пам'яток Західного Поділля.

¹ Пламеницька Ольга. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: матеріали.— Кам'янець-Подільський, 1993.— С. 6.

² Літопис Руський.— К., 1989.— С. 203.

³ Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.) // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1996.— Т. 1.— С. 7.

⁴ Літопис Руський.— К., 1989.— С. 416.

⁵ Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст.— К., 1928.— С. 31.

⁶ Історія України: нове бачення.— К., 2000.— С. 70.

⁷ Сіцінський Є. Вказ. праця.— С. 32.

⁸ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 127.

⁹ Лопушинська Є. Меджибізька фортеця. Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень // Фортифікація України...— Кам'янець-Подільський, 1993.— С. 13.

¹⁰ Літопис Самовидця.— К., 1991.— Т. 2.— С. 70.

¹¹ Сіцінський Є. Вказ. праця.— С. 33.

¹² Століцький Ярослав. Значення Меджибожа у польсько-турецьких стосунках 1672—1699 років // Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково-практичної конференції.— Меджибіж, 1996.— С. 43.

¹³ Там же.

¹⁴ Виногродська Л. І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 95.

¹⁵ Історія українського війська.— Львів, 1992.— С. 158.

¹⁶ Лопушинська Є. Вказ. праця.— С. 13.

¹⁷ Лесик О. В. Замки та монастири України.— Львів, 1993.— С. 74, 75.

¹⁸ Сіцінський Є. Вказ. праця.— С. 39.

¹⁹ Никитенко М. М., Тищенко А. И., Авагян А. Б. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях крепости Меджибож Хмельницкой обл. в 1985 г.// Архив Института «Укрпроектреставрация».— 1985/158.— С. 11.

²⁰ Авагян А. Б., Толкачев Ю. И., Склярский О. Б. Замок в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в 1987 г. // Архив Института «Укрпроектреставрация».— 1987/189.— С. 6—11.

²¹ Толкачев Ю. И. Хмельницкая обл., пгт. Меджибож, замок XIV—XIX вв. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в 1989 г. // Архив Института «Укрпроектреставрация».— 1989/215.— С. 36, 37.

²² Історія українського війська.— Львів, 1992.— С. 156.

Б. А. Моця, Ю. И. Толкачев

МЕДЖИБОЖСКАЯ КРЕПОСТЬ

Крепость в пгт Меджибож является вторым по значению и мощности оборонным сооружением Западной Подолии после известного замка в Каменец-Подольском. Она сыграла значительную роль в событиях Национальной революции 1648—1676 гг. и последующей истории украинских земель. К сожалению, до последнего времени в научной литературе исследованиям этого памятника уделялось слишком мало внимания. Авторы статьи согласовывают данные письменных источников с археологическими материалами, полученными в результате длительных раскопок. Делается вывод о наличии на территории современного комплекса крепостных сооружений древнейшего ядра, датируемого XIV в.

STOUTNESS IN MEDZHIPOZH

Stoutness in Medzhibozh is second on significance and power by defensive building of Western Podol after reputed lock in Kamenets-Podol'sk. She acted considerable part in events of National revolution 1648—1676 years and consequent history of ukrainian earths. To regretting to last time in scientific literature to researches that of memorial spared too little attention. article Authors co-ordinates the data of writing sources with archaeological materials, resultant of protracted packopok. Comes to the conclusion of presence on territory of contemporary complex of serf buildings of oldest kernel, dated by XIV century.

Одержано 25.11.99

В. М. Зубар

ЩЕ РАЗ ПРО РИМСЬКУ ВІЙСЬКОВУ ПРИСУТНІСТЬ У ХЕРСОНЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ III — НА ЗЛАМІ IV—V ст.

На підставі нової епіграфічної пам'ятки розглядаються питання, пов'язані з римською військовою присутністю в Херсонесі у другій половині III — на зламі IV—V ст.

На відміну від другої половини II — першої половини III ст., зараз дуже мало достовірних даних про взаємовідносини Херсонеса з Римською імперією в другій половині III і в IV ст. Цим, певною мірою, пояснюється дискусійний і багато в чому гіпотетичний характер висновків про історію міста в пізньоантичний період¹. Це стосується і питання про присутність римської залоги в Херсонесі². Тому необхідно ще раз повернутися до розгляду цього питання і спробувати проаналізувати всі наявні дані з цієї складної проблеми.

Джерела по темі, що розглядається, представлені двома основними групами. Перша — писемні: «Житія святих єпископів херсонських» і праця візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», 53 розділ якої присвячений Херсонесу. В обох цих джерелах є дані про присутність римських військ у Херсонесі, участь херсонеського ополчення на боці імперії в боспорсько-римських війнах рубежу III—IV ст., а також про воєнну організацію міста в пізньоантичний період. Ці праці неодноразово вже були предметом спеціального аналізу, але й досі відомості, що є в них, трактуються по-різному³. Тому особливе значення для проблеми, яка розглядається, має друга група джерел, представлена епіграфічними пам'ятками.

Але її епіграфічні джерела III—IV ст., знайдені в основному ще до революції, не можуть бути використані повною мірою, оскільки внаслідок різних обставин вони дійшли до нас у надто фрагментарному вигляді. Цим зумовлені багаторівантинність їх відновлення та різне датування⁴. Тому особливу увагу слід звернути на нові епіграфічні пам'ятки, знайдені й інтерпретовані останнім часом. Причому, виходячи з тривалої дискусії про достовірність агіографічних творів та історичних даних, донесених Костянтином Багрянородним, ймовірно, насамперед необхідно все ж таки зважати на дані, які є в нечисленних лапідарних написах кінця III — другої половини V ст. Епіграфічні пам'ятки аутентичні, і їх автори не були схильні

до інтерполяцій. Вони найбільш об'єктивно відображають свою епоху. Їх авторів, на відміну від писемних творів, неможливо звинуватити в переусвідомлюванні або перекручуванні історичних фактів. Тому, базуючись на цій групі джерел, як головній, очевидно, із зачлененням перевірених даних агіографії та праці Костянтина Багрянородного, можна отримати найбільш об'єктивну картину взаємовідносин Херсонеса зі Східно-Римською імперією⁵. Саме такий підхід дозволить наблизитися до вирішення поставленої проблеми, а також уточнити ряд кардинальних питань херсонеської історії пізньоантичного періоду.

На жаль, в розробці зазначених проблем археологічні джерела можуть відігравати лише допоміжну роль. Справа в тому, що широкомасштабне будівництво, яке розгорнулося на території Херсонеса в VI—VII ст., призвело до нівелювання території міських кварталів, і будівельні залишки пізньоантичного часу були практично повністю знищені⁶. Окрім цього, на жаль, значна кількість матеріалів, отриманих під час розкопок міських кварталів, досі ще повністю не опублікована, а це в свою чергу утрудняє або зовсім позбавляє можливості провести повну кореляцію даних археології та інших категорій джерел.Хоча в окремих випадках результати археологічних досліджень так чи інакше все ж таки можна використати для підтвердження зроблених висновків.

Зарах встановлено, що стаціонарна римська залога, сформована з підрозділів Мезійської армії, дислокувалася в Херсонесі з середини II ст. аж до 250 р., коли центуріон I Італійського легіону Марк Ратин Сатурнін відновив школу принципалів на території цитаделі. А не пізніше третьої чверті III ст. римську стаціонарну залогу з міста було виведено⁷. Такий висновок добре узгоджується з даними, отриманими під час розкопок на території цитаделі Херсонеса під керівництвом І. А. Антонової. Результати цих робіт свідчать, що в IV ст. частина казармових споруд колишньої римської цитаделі виявилася зайнятою випалювальними печами, а басейн більш ранніх терм перебудований в невеликі нові терми. Реконструкції, не пізніше другої половини III ст., мабуть, зазнав і так званий будинок командира⁸. Отже, не лише епіграфічні пам'ятки, але й археологічний матеріал свідчать про відсутність римської залоги в Херсонесі, принаймні, в другій половині III ст.⁹.

На противагу цьому, в історіографії традиційно вважалося, що римська залога постійно дислокувалася в місті протягом III і IV ст.¹⁰. На користь такого висновку наводилися відповідні місяці з «Житій святих єпископів херсонських» та згаданої праці Костянтина Багрянородного. Цим же часом датувалися й деякі епіграфічні пам'ятки з Херсонеса¹¹.

Отже, можна стверджувати, що питання щодо наявності римської залоги в Херсонесі в другій половині III — першій половині IV ст. вирішувалося по-різному, оскільки ті джерела, які були в розпорядженні дослідників, не дозволяли з'ясувати його остаточно. Внаслідок цього, особливé значення має новий латинський напис, знайдений під час розкопок 1995 р., які проводилися під керівництвом І. А. Антонової на території цитаделі Херсонеса. Зміст цього напису дозволяє не тільки уточнити питання щодо наявності або відсутності римської залоги в місті, але й, поряд з іншими джерелами, містить досить цікаву інформацію з історії Херсонеса на зламі III—IV ст.

Фрагментований латинський напис вирізблено на лицьовому боці лівої частини прямокутного вапнякового блоку, який використовувався як будівельний матеріал в «глухій» опорі аркади оборонної стіни 21 куртини цитаделі (рис. 1). Виходячи з тексту, що зберігся, його можна відновити таким чином:

Aurel(ius) Candi(- - -)/[prae]p(ositus?) prot[ector]/vix(illationis) mil(itum)
[legg(ionum) XI]/[C]l(audiae) et I Ital(icae) [et eqq(uitum)?]/[D]almat(arum - -)/ex
voto [- -]/[po]suit[- - -]/de[- - -]¹².

Переклад: ... Аврелій Канді... командир, протектор... військової вексилляції легіонів XI Клавдієвого і I Італійського та кавалеристів (?)... Далматів... за обітницєю поставив ...

Виходячи із запропонованого відновлення, Аврелій Канді... був офіцером, носив титул протектора й очолював військову вексилляцію, сформовану з кількох підрозділів, які дислокувалися на Нижньому Дунаї. Згадка в написі про військову вексилляцію й титул протектора дають певні хронологічні репери для датування цієї пам'ятки.

Уперше *protector* згадується близько 260 р. в *cursus honorum* Л. Петронія

Волузіана, а потім в цілій низці епіграфічних пам'яток, які датуються другою половиною — кінцем III ст.¹³. Зараз встановлено, що *protector* — це титул, який за часів правління імператора Галліена (259—268 рр.) спочатку давався вищим військовим посадовим особам, а за його наступників — і центуріонам, що знаходилися на службі переважно у складі польової армії (*comitatenses*) пізньоримської імперії¹⁴. Особи, що отримували цей титул, були близькі до імператора або до штабу польової армії. Він відкривав перед його носіями перспективу подальшої блискучої військової кар'єри¹⁵. У деяких випадках, як про це свідчать епіграфічні пам'ятки, протектори командували вексилляціями польової армії¹⁶. Пізніше, під час військових реформ Діоклетіана (284—305 рр.), військовослужбовців, що носили такий титул, було об'єднано у спеціальні підрозділи (*scholae*) імператорської гвардії¹⁷. Найбільш ранні свідоцтва про існування таких формувань належать до часів правління Костянтина Великого (306—337 рр.), але А. Джонс вважає, що їх формування почалося ще за часів першої тетрархії¹⁸. Отже, 60-і роки III ст. слід розглядати як *terminus post quem* для пам'ятки, що публікується.

З іншого боку, вексилляції, як більш або менш постійні військові підрозділи, у складі римської армії з'являються ще в I ст., але особливо широко ця форма військової організації стала практикуватися з часів правління імператора Адріана (117—138 рр.). Така організаційна форма в римській армії, виходячи з епіграфічних пам'яток, була звичайною ще за часів правління імператора Клавдія II Готського (268—270 рр.)¹⁹. А після реформ пізньоримської армії, що було здійснено імператорами Діоклетіаном і Костянтином Великим, вексилляціями стали називатися кавалерійські підрозділи польової армії, в які була об'єднана кіннота легіонів²⁰. Отже, рубіж III—IV ст. дає нам *terminus ante quem* для датування напису, оскільки ще в 295 р. в складі експедиційного корпусу Діоклетіана в Єгипті відомі звичайні для римської армії більш раннього часу вексилляції²¹.

Датування напису 1995 р. може бути уточнено на підставі його порівняння з двома фрагментованими написами, знайденими в Херсонесі раніше. Перший з них відомий лише за прорисовкою, яку було зроблено П. Палласом під час його подорожі по півдню Росії в 1793—1794 рр. Цей напис було опубліковано в корпусі В. В. Латишева з коментарями М. І. Ростовцева, а потім перевидано Е. І. Солов'оник і К. Цукерманом (рис. 2)²². На жаль, зараз його не можна повністю реконструювати, однак у нашому випадку насамперед важливі особливості палеографії напису, його уривковий зміст і датування.

За малюнком П. Палласа, в четвертому рядку пам'ятки стоїть літера L з фігур-

Рис. 1. Фрагментований напис 1995 р. з Херсонеса.

Рис. 2. Фрагментований напис зі згадкою протектора за П. С. Палласом та Е. І. Соломоник.

клетіана і Констанція I (305—306 рр.) зі співправителями (293—305 або 305—306 рр.)²⁸.

Другий напис, що складався з трьох фрагментів, також не може бути переважно реконструйований внаслідок того, що не зрозуміло, як між собою співвідносилися фрагменти цієї пам'ятки, які збереглися (рис. 3)²⁹. Але, незважаючи на це, дуже показово, що в ньому літера L має форму, аналогічну розглянутим вище двом епіграфічним пам'яткам³⁰. Більше того, в цьому написі, як і в присвяті Аврелія Канді..., стоїть VII, яке Г. Альфольді запропонував доповнити як vixi(latio) = vexillatio³¹, ї

ною, заломленою вгору нижньою гострою, яка за написанням аналогічна літері L в присвяті Аврелія Канді. Таке написання літери L зафіковане в кількох написах першої половини III ст. з Монтани²³, у надгробку кінця III—початку IV ст. з Нове²⁴, де розташувався головний табір I Італійського легіону, а також в написах з Одессоса і з території Паннонії, які датуються третьою чвертю IV ст.²⁵.

Наприкінці наступного п'ятого рядка стоїть protecto, перед яким, на думку К. Цукермана, було viro egregio²⁶, що дозволяє відновити закінчення цього рядка як v(iro) e(gregio) protecto(re)²⁷. Виходячи зі змісту початку напису, можна говорити, що пам'ятку присвячено двом Августам і двом Цезарям, тому вона може бути датована часом першої або другої тетрархії, а саме періодом спільногоправління Діоклетіана і Констанція I (305—306 рр.)²⁸.

Другий напис, що складався з трьох фрагментів, також не може бути переважно реконструйований внаслідок того, що не зрозуміло, як між собою співвідносилися фрагменти цієї пам'ятки, які збереглися (рис. 3)²⁹. Але, незважаючи на це, дуже показово, що в ньому літера L має форму, аналогічну розглянутим вище двом епіграфічним пам'яткам³⁰. Більше того, в цьому написі, як і в присвяті Аврелія Канді..., стоїть VII, яке Г. Альфольді запропонував доповнити як vixi(latio) = vexillatio³¹, ї не виключено, що згадується I Італійський легіон³². На думку М. О. Шангіна і Е. І. Соломоник, яка поділяла його точку зору, ця пам'ятка датується часом спільногоправління Діоклетіана і Максиміана або 286—293 рр.³³. А. К. Цукерман вважає, що напис міг бути поставлений і за часів спільногоправління Костянтина і Ліцинія (317—324 рр.)³⁴.

На підставі палеографії та уривкового змісту розглянутих епіграфічних пам'яток можна стверджувати, що вони хронологічно близькі між собою і свідчать про

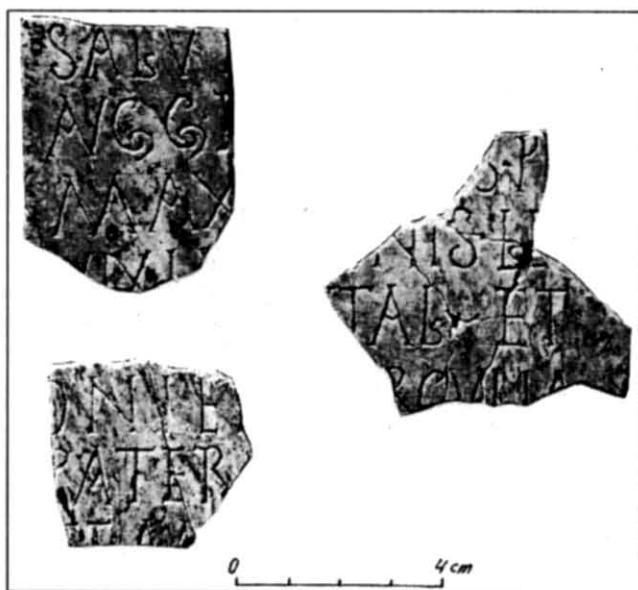

Рис. 3. Три фрагменти напису, знайдені в Херсонесі на початку ХХ ст.

присутність римських військ у Херсонесі наприкінці III ст. Причому, будь-яких латинських пам'яток між 250 р. і періодом тетрархії в Херсонесі поки що не знайдено, а це навряд чи можна пояснювати лише випадковістю. Отже, поява нових латинських епіграфічних пам'яток, пов'язаних з римською військовою присутністю в місті, зараз треба відносити до часу не раніше кінця III ст. Саме цей факт і дозволив зробити висновок щодо відсутності у Херсонесі римської залоги у другій половині III ст.³⁵.

Щоб уточнити датування розглянутої групи епіграфічних пам'яток і в суто здогадному плані пов'язати їх з конкретними подіями в історії Херсонеса, мабуть, необхідно звернутися до 53 розділу праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», адже будь-які інші надійні джерела щодо пізньоантичної історії цього центру поки що відсутні. Слід зазначити, що зараз немає вагомих підстав повністю заперечувати достовірність відомостей Костянтина Багрянородного з історії Херсонеса середини I ст. до н. е. і кінця III—IV ст.³⁶, як це роблять деякі дослідники³⁷.

Костянтин Багрянородний пише, що, коли в Римі при владі був імператор Діоклетіан, Савромат, син Кріскорона — боспорянин, зібрав «скіфів», що жили на берегах Меотіди, виступив проти римлян, захопив крайні лазів й дійшов до р. Галіс³⁸. Імператор відправив проти варварів війська під командуванням трибуна Константа, які, однак, не змогли розгромити «скіфів». Тоді Діоклетіан звернувся за допомогою до Херсонеса. Херсонесити, зібравши мужів із сусідніх фортець, завдали дошкульного удара в тил Савромату, захопили його столицю, що й дозволило укласти з варварами мир на вигідних для імперії умовах. У нагороду за допомогу і вірність імперії Херсонесу були підтвердженні права «свободи» й місто було звільнено від податків. Імператор також встановив видачу тисячі пайків та матеріалів для балліст, що повинно було сприяти підтримці боєздатності херсонесських військ на належному рівні³⁹. Якщо виходити з того, що Костянтин Багрянородний, описуючи цю війну, згадує двох херсонесських архонтів, Феміста, сина Феміста, і Хреста, сина Папія, то ці події відбувалися протягом двох років⁴⁰.

Дослідники неодноразово намагалися визначити, коли відбувалися ці події⁴¹. Причому, найбільш близькою до дійсності є точка зору Я. Хармагти, який датував цю римсько-боспорську війну 291—293 рр.⁴², коли на боспорському престолі знаходився Фофорс⁴³. Це добре узгоджується з тим, що після закінчення бойових дій Констант, як повідомляє Костянтин Багрянородний, був відмічений імператором Діоклетіаном. Якщо зважити на те, що Констанцій Хлор у 293 р. отримав титул Germanicus Maximus, а в 294 р. — Sarmaticus Maximus⁴⁴, то це є досить вагомим, хоча й непрямим аргументом на користь датування цієї римсько-херсонессько-боспорської війни 291—293 рр.⁴⁵.

Щодо латинських написів, які розглядаються, необхідно зазначити, що, якщо прийняти датування однієї пам'ятки 286—293 рр., а другої — 293—305 рр., на користь чого є вагомі підстави, то обидві можуть бути здогадно пов'язані з тими подіями часу правління Діоклетіана, про які пише Костянтин Багрянородний. Більше того, згадка в присвяті Аврелія Канді... про титул протектора, який командував римським загоном в Херсонесі, дозволяє датувати їх часом не пізніше початкового періоду правління імператора Діоклетіана. Адже, як вже зазначалося, є певні підстави припускати, що саме в період його військових реформ відбулася трансформація значення титulu протектора⁴⁶.

Але, говорячи про появу в Херсонесі римської вексилляції на чолі з протектором, яка, скоріш за все, разом з херсонесськими військами брала участь у бойових діях проти боспорців, треба пам'ятати, що цей титул наприкінці III ст. давався переважно центуріонам польової армії пізньоримської імперії. Тому і вексилляція, сформована з різних військових підрозділів римської армії Подунав'я, яка знаходилася під командуванням протектора Аврелія Канді..., також мала статус військового формування польової армії. Практика періодичного зачленення до складу польової армії частин прикордонних військ, що дислокувалися на кордонах імперії, добре відома в більш пізній період. У *Notitia Dignitatum*, яка відображає склад пізньоримської армії кінця IV — початку V ст., вони іменувалися *pseudocomitantes*⁴⁷. Але включення підрозділів прикордонної армії до складу польових сил імперії стало практикуватися набагато раніше, мабуть, ще наприкінці III ст., про що, зокрема, і свідчить херсонеський напис 1995 р.

Виходячи з цього, зараз немає підстав говорити навіть про короткачне перебування стаціонарної римської залоги в місті⁴⁸, оскільки формування польової армії використовувалися для вирішення конкретних оперативних і тактичних завдань⁴⁹, а не для захисту кордонів або міст у глибинних районах імперії⁵⁰. Отже, поява в Херсонесі загону римських військ, на чолі якого стояв протектор, була обумовлена якоюсь екстраординарною військово-політичною подією, яка примусила перекинути сюди військову вексилляцію під командуванням, скоріш за все, центуріона, а не трибуна польової армії, який носив титул протектора. Можливо, що римські війська були перекинуті сюди для ведення бойових дій разом із херсонеським загоном проти боспорців, що вдерлися в межі імперії, а після переможного закінчення війни були виведені в місця своєї постійної дислокації — в Подунав'я. Посередньо це підтверджується відсутністю в херсонеському лапідарному архіві аж до другої половини IV ст. будь-яких епіграфічних пам'яток, які б свідчили про перебування тут імперських військ.

Якщо все вищезазначене має сенс, то присвяту Аврелія Канді..., а також розглянуті латинські написи слід датувати часом близько 293 р., коли римською вексилляцією зі складу польової армії Подунав'я і херсонеським військовим загоном, ймовірно, була відвернена загроза імперії з боку варварів, що мешкали десь на території або поблизу Боспору. Успішне закінчення військових дій і знайшло відображення в написах, присвячених правлячим імператорам, а протектор Аврелій Канді... на честь цієї події за обітницею спорудив у Херсонесі присвяту невідомому нам божеству.

Природно, запропонована інтерпретація розглянутих написів досить гіпотетична й повинна бути підтверджена новими джерелами. Але, як здається, викладені міркування мають право на існування. Вони уточнюють датування розглянутої групи латинських написів з Херсонеса, певною мірою підтверджують історичну достовірність даних, що повідомляються Костянтином Багрянородним⁵¹, і, мабуть, дозволяють внести в них певні корективи. З іншого боку, якщо прийняти запропоноване читання напису 1995 р., то стає очевидним, що в «Житіях святих єпископів херсонських» спотворена картина проникнення християнства в Херсонес та історичні події того часу, на що вже неодноразово зверталася увага⁵². Таким чином, розглянутий напис 1995 р., поряд з уже відомими пам'ятками, значно розширює джерельну базу вивчення пізньоантичної історії Херсонеса і свідчить про появу в місті у зв'язку з якоюсь екstraординарною подією римської військової вексилляції наприкінці III або на зламі III—IV ст.

Однак, зважаючи на те, що в цей час в Херсонесі знаходилися війська зі складу польової армії імперії, можна досить упевнено говорити лише про їх короткачне перебування в місті. Скоріш за все, після вирішення певних оперативних завдань їх було виведено в місця постійної дислокації, які знаходилися в Подунав'ї. Саме цим, як вважає К. Цукерман, і пояснюється те, що після розгрому повстання 365—366 рр. його керівник Прокопій з'явився саме в Херсонесі⁵³.

Це цілком вірогідно. Адже повстання 365—366 рр. мало яскраво виражений антихристиянський характер і Прокопій, очевидно, сподіався знайти тут підтримку загалом язичницького населення міста⁵⁴, що добре узгоджується із джерелами, які зараз є з питання про поширення християнства в цьому центрі⁵⁵.Хоча, безумовно, Херсонес ним був обраний не лише з цієї причини. Тут, удалини від імперських військ і чиновників, він міг схovатися від переслідування і через деякий час відновити боротьбу. Але цим планам не судилося збутися. Вірогідно, під тиском міських посадових осіб, що орієнтувалися на центральну владу імперії, він незабаром разом із родиною відплів на кораблі з Херсонеса⁵⁶. Посередньо, все сказане підтверджується не лише повною відсутністю латинських епіграфічних документів, але й взагалі будь-яких джерел про тісні зв'язки міста з візантійською адміністрацією в цей час.

З початку 70-х рр. IV ст. становище дещо змінюється, про що, насамперед, свідчать епіграфічні пам'ятки. В 1905 р. в районі Карантинної бухти К. К. Косцюшко-Валюжиничем був знайдений великий мармуровий прямокутний стовп, один бік якого був зайнятий фрагментованим латинським написом. Цю пам'ятку вперше видав М. І. Ростовцев, а перевідала Е. І. Соломоник⁵⁷. Напис датується досить точно 370—375 рр. У ньому згадуються імператори Валент, Валентініан і

Граціан, а також префект преторія Сходу Доміцій Модест, якась інша посадова особа і, що особливо важливо, невідомий командир загону баллістаріїв⁵⁸.

Доміцій Модест був префектом преторія Сходу протягом 370—378 рр.⁵⁹ й одним із найвищих чиновників Східно-Римської імперії, який здійснював цивільне управління. З часів правління імператора Костянтина Великого повністю завершився процес розподілу цивільної та військової влади у Східно-Римській імперії⁶⁰. Вся територія держави була розділена на чотири префектури, в руках префекта кожної з яких була сконцентрована уся повнота цивільної влади⁶¹. Отже, згадка в написі Доміція Модеста дозволяє говорити, що, принаймні, в останній чверті IV ст. цивільне управління Херсонеса контролювалося префектурою Сходу, а не адміністрацією однієї з дунайських провінцій імперії, як це було раніше⁶².

Разом з цим на території префектури Сходу було дві посадові особи (*magister militum per Orientem* і *magister militum per Thracias*), які командували підрозділами польової та прикордонної армії в різних її частинах⁶³. Тому, якщо рішення цивільних справ знаходилося у веденні префектури Сходу, то контроль за збройними силами Херсонеса і допомога місту у військовій галузі могли здійснюватися за розпорядженням *magister militum per Thracias*⁶⁴.

Але найбільш цікавою є згадка у написі баллістаріїв, які, поза всяким сумнівом, були військовою залогою міста. У свій час питання щодо херсонеських баллістаріїв та їхнього статусу вже детально розглядалися, і було зроблено висновок, що вони набиралися за рахунок субсидій центральної влади із представників місцевого населення, але знаходилися під контролем римського військового командування⁶⁵. Однак ці висновки були піддані критиці К. Цукерманом, який досить детально зупинився на питанні⁶⁶, що примушує знову повернутися до нього і ще раз проаналізувати всі наявні джерела, що є з цієї надто важливої проблеми. Причому, слід зазначити, що конструктивна за змістом, але не за формою, критика К. Цукермана, а також поява нової епіграфічної пам'ятки, про яку вже йшлося, змусили не тільки переглянути деякі висновки, зроблені раніше, але й покласти в основу аналізу цього питання не писемні, а в першу чергу епіграфічні джерела.

Найбільш рання згадка баллістаріїв в епіграфічних пам'ятках, знайдених на території Херсонеса, сягає 370—375 рр., а найбільш пізня — засвідчена написом часу правління імператора Зінона, який датується 487/488 р.⁶⁷. Отже, це військове формування дислокувалося в Херсонесі більше ста років і, безумовно, його основним завданням був захист міста та його оборонних споруд⁶⁸. Згадка баллістаріїв в цих епіграфічних пам'ятках поряд із офіційними посадовими особами імперії, дозволяє досить упевнено говорити, що це військове формування так чи інакше було пов'язане з тією політикою, яку проводила щодо Херсонеса імперська адміністрація.

Але, розглядаючи питання з приводу баллістаріїв, не можна не звернути увагу на дані, які є в творі Костянтина Багрянородного⁶⁹. Як би не оцінювалася достовірність цього джерела загалом, або окремих його місць, очевидно, що й у Костянтина Багрянородного, і в епіграфічних пам'ятках, мова йде про одне і те ж військове формування, на яке був покладений захист Херсонеса в пізньоантичний період.

З іншого боку, вельми продуктивним в світлі розглянутих латинських написів є досить обґрунтований висновок К. Цукермана щодо подій згадуваних в агіографічних джерелах, які спотворені та хронологічно зміщені⁷⁰. Але, визнаючи це щодо «Житій святих єпископів херсонеських», автор чомусь відмовляє в історичній достовірності Костянтина Багрянородному, дані якого відносно наявності в Херсонесі баллістаріїв добре узгоджуються з таким надійним джерелом як епіграфіка. Навряд чи такий методичний підхід слід визнати правомірним. Адже в цьому випадку одному джерелу надається перевага за рахунок іншого, причому не більш достовірного⁷¹.

К. Цукерман стверджує, що баллістарії, які дислокувалися в Херсонесі, протягом періоду з кінця IV — до кінця V ст. належали до регулярних військ пізньоримської армії і могли бути виділені зі складу «центральних» військових груп (*comitatenses*)⁷². Саме цією обставиною він пояснює той факт, що цей підрозділ не згадується в *Notitia Dignitatum*, зазначаючи, що місця дислокації частин *comitatenses* в *Notitia Dignitatum* взагалі не вказані. Він вважає за можливе стверджувати, що це міг бути один з двох легіонів баллістаріїв зі складу *comitatenses* Фракії:

ballistarii Dafnenses або ballistarii iuniores⁷³. Інакше кажучи, на думку К. Цукермана, захист Херсонеса імперською адміністрацією було покладено на війська розряду comitatenses, або польової армії. А, якщо виходити з того, що баллістарії знаходилися в місті більше ста років, що надійно засвідчено епіграфічними пам'ятками, то й візантійська залога повинна була знаходитися тут протягом усього цього часу. Але з цим погодитися важко і ось чому.

Баллістарії можуть бути віднесені до частин спеціального призначення пізньоримської армії. Такі підрозділи були створені за часів військових реформ Діоклєтіана, коли «артилерію» було вилучено з тактичного підпорядкування командуванню легіонів і зведене в спеціальні підрозділи, що мали на озброєнні баллісти та онагри⁷⁴. Проведення такої реформи диктувалося, з одного боку, появою у ворога на Сході важкоозброєної кінноти, проти якої застосування такої зброй було найбільш ефективно⁷⁵, а, з іншого, — зміною стратегічної політики, в якій тепер основний акцент робився на розміщення сильних залог і захист фортець⁷⁶.

Судячи з тексту *Notitia Dignitatum*, документа, який датується кінцем IV — початком V ст.⁷⁷, спеціальні підрозділи, як правило, належали до розряду *pseudo-comitatenses*, інакше кажучи, до тих частин прикордонної армії, які періодично включалися до складу польової армії (*comitatenses*), але не мали її статусу⁷⁸. До цієї категорії збройних сил належали й баллістарії, які були звичайно пов'язані зі стратегічними дорогами і фортецями, що знайшло відображення у їхніх назвах⁷⁹. Але, якщо звернутися до легіонів баллістаріїв, місця яких відомі за *Notitia Dignitatum*, то стане зрозуміло, що, за винятком двох⁸⁰, усі вони були підпорядковані командуванню не прикордонних, а польових сил, і зосереджувались у східній частині імперії⁸¹. І лише два таких легіони, *ballistarii Dafnenses*⁸² і *ballistarii iuniores*⁸³, знаходилися під командуванням військового магістра Фракії⁸⁴.

Отже, якщо виходити з аргументації К. Цукермана, то треба буде визнати, що з кінця IV і аж до кінця V ст. в Херсонесі постійно стояв легіон баллістаріїв зі складу збройних сил імперії, який був підпорядкований командуванню польової армії. Але чомусь ні баллістарії, ні сам Херсонес в *Notitia Dignitatum* не згадуються, хоча в цьому документі вказуються і менш важливі пункти, в яких розміщувалися війська⁸⁵. Не йдеться про Херсон, як імперське місто, і в «Сінекдемі» Ієрокла — офіційному довіднику з географії імперії, складеному для потреб візантійських чиновників на початку правління Юстиніана I (527—565 pp.)⁸⁶, який містить відомості про адміністративний розподіл імперії, а також про всі провінційні міста⁸⁷.

Така уявна суперечливість пояснюється досить легко, якщо не ігнорувати, як недостовірні, дані, які є у творі Костянтина Багрянородного⁸⁸. Просто херсонеська залога, що утримувалася з IV ст. за рахунок римських субсидій або інших коштів центральної адміністрації, в організаційному відношенні була подібна до післядіоклєтіанівського легіону баллістаріїв⁸⁹, мала на своєму озброєнні баллісти та онагри, але до складу регулярної армії пізньоримської імперії не входила⁹⁰. Тоді стають зрозумілими відсутність згадки про Херсонес та його залогу в *Notitia Dignitatum*, надгробків і приватних латинських написів військовослужбовців пізньоримської армії IV—V ст., а також різке кількісне скорочення написів на латині, за винятком офіційних, і зміни, що простежені в забудові колишньої римської цитаделі міста. По суті це була залога не регулярних імперських військ, а міська міліція, що набиралася за рахунок субсидій центральної адміністрації з місцевих жителів, головним обов'язком якої, як і в інших місцях, був захист Херсонеса від ворога⁹¹.

Разом з цим, не можна не визнати, що в творі Костянтина Багрянородного дійсно є ціла низка невідповідностей пізньоримській військовій практиці⁹², проте не завжди можна повністю погодитися з трактуванням деяких питань цієї теми, запропонованим К. Цукерманом⁹³. Грунтуючись лише на деяких розбіжностях, не можна відкидати всі дані, що є в цьому історичному творі⁹⁴.

Праця Костянтина Багрянородного була написана на початку X ст., як довідник-керівництво по управлінню імперією для спадкоємця престолу за джерелами більш раннього часу, і, природно, від автора важко чекати скрупульозної точності не лише в дрібницях, але й у викладі цілої низки історичних подій більш раннього часу. Безумовно, у 53 розділі трактату «Про управління імперією» не могла не знайти відображення військова практика більш пізнього часу, ніж ті події, про які в ньому йшлося. Але, як уже неодноразово зазначалося, в цій праці візантійського імператора міститься дуже цікава історична інформація, яка підтверджується не

лише епіграфікою Херсонеса, але й іншими категоріями джерел. Завдання дослідника зуміти скористатися нею для історичних реконструкцій, а не повністю ігнорувати без достатніх на те підстав.

Розглядаючи питання щодо залоги Херсонеса наприкінці IV ст., не можна пройти повз напис з присвятою імператорам Феодосію та Аркадію, який досить точно датується 392—393 рр.⁹⁵. В ньому йдеться, про те, що за часів правління цих імператорів було здійснено ремонт оборонних мурів Херсонеса загоном «механіків» під керівництвом трибуна Флавія Віта. Причому, роботи було проведено під загальним керівництвом або контролем візантійського чиновника досить високого рангу Евфери. Внаслідок того, що закінчення цієї епіграфічної пам'ятки не збереглося, його посада інтерпретувалася дослідниками по-різному⁹⁶. Але незалежно від остаточного вирішення цього питання, зі змісту напису випливає, що в цей час в Херсонесі загоном фахівців під командуванням трибуна Флавія Віта здійснивався ремонт оборонних споруд. При цьому аналіз змісту більш пізніх написів часів правління імператорів Зінона і Юстина II, ймовірно, не дозволяє в Евфери бачити місцеву, херсонеську посадову особу⁹⁷. Скоріш, Евферій, як і пізніше коміт Діюген, лише контролював херсонеські справи, і внаслідок цього надіслав до Херсонеса загін «механіків» на чолі з трибуном Флавієм Вітом.

Загалом, немає абсолютно ніяких підстав в особі трибуна Флавія Віта бачити командира пізньоримської залоги Херсонеса⁹⁸. Навпаки, допомога фахівців з оборонних споруд, а може й військових машин, місту, добре узгоджується з політикою підтримки союзного імперії міста⁹⁹, якому на той час могли загрожувати гуни, що з'явилися в степовій зоні Північного Причорномор'я¹⁰⁰. Військовий трибун в ієрархії пізньоримської армії займав досить високий ранг¹⁰¹. Отже, ймовірно, що в Херсонесі він виконував якесь важливе доручення римської військової адміністрації. Такому припущенням не суперечить зміст цієї епіграфічної пам'ятки.

Сказане добре узгоджується і з іншими латинськими написами, знайденими в Херсонесі. Це насамперед написи з присвятами імператорам Гонорію (395—423 рр.) і Аркадію (395—408 рр.).¹⁰² На жаль, фрагментований характер цих епіграфічних пам'яток не дозволяє упевнено говорити про їхнє призначення, хоча не виключено, що вони могли бути будівельними¹⁰³. Причому, вони, як і фрагментований грецький напис зі згадкою імператора Гонорія, який свого часу був опублікований М. О. Шангіним¹⁰⁴, свідчать про тісні зв'язки, які підтримувало місто з імперією на межі IV—V ст. Однак необхідно ще раз наголосити, що відсутність згадки не лише про херсонеську залогу, але й саме місто в *Notitia Dignitatum*¹⁰⁵, не дозволяє розглядати Херсонес або Херсон того часу як один із міських центрів, що юридично входили до складу Східно-Римської імперії.

Таким чином, на підставі наявних на сьогодні джерел, можна стверджувати, що протягом IV ст. взаємовідносини Херсонеса зі Східно-Римською імперією будувалися на союзній основі й офіційно до її складу місто не входило¹⁰⁶. Захист міста здійснювався залогою зі складу місцевих жителів, яка утримувалася за рахунок субсидій центральної влади. Організована вона була на зразок легіонів баллістаріїв пізньоримської армії, але, по суті, являла собою міську міліцію, добре відому в містах того часу, наприклад, на Балканах¹⁰⁷. Унаслідок цього її надавалася допомога фахівцями, яких періодично надсилали представники імперської адміністрації, що здійснювали контроль за містом, а також матеріалами для виготовлення балліст¹⁰⁸, про що повідомляє Костянтин Багрянородний¹⁰⁹. Усе це добре узгоджується з результатами археологічних досліджень, проведених на території цитаделі під керівництвом І. А. Антонової в останнє десятиліття, де у другій половині III — IV ст. спостерігаються значні перебудови, які свідчать про певну зміну функціонального призначення всього району колишньої римської цитаделі Херсонеса.

¹ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э.— Харьков, 1981.— С. 34—36; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 122—148; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя.— К., 1998.— С. 150—156.

² Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 126—141; Цукерман К. Епископы и гарнizon Херсона в IV веке // МАИЭТ. — 1994—1995.— Вип. IV.— С. 545—561; Піорю І. С. Про один з

поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса // Археологія.— 1997.— № 2.— С. 123—128; Айбабін А. І. Этническая история ранневизантийского Крыма.— Симферополь, 1999.— С. 50, 53, 54.

³ Латышев В. В. Жития святых епископов херсонских. Исследование и тексты // Записки императорской Академии наук.— 1906.— Серия VII по историко-филологическому отделению.— Т. 8.— № 3.— С. 34—57; Кузьмина А. Г. К вопросу о римской оккупации Херсонеса Таврического // Некоторые вопросы всеобщей истории.— Тула, 1972.— С. 122; Сапрыйкин С. Ю. Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикии) // СА.— 1987.— № 1.— С. 48—57; Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н. э. // ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 120—123; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 133—136; Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 153; Плюор I. С. Про один из поглядів...— С. 123—128; Руслева А. С. Религиозный аспект исторической новеллы о Гикии Константина Багрянородного // MOUSEION.— Профессору А. И. Зайцеву ко дню семидесятилетия.— СПб., 1997.— С. 281—290; Руслева А., Руслева М. Верховная богиня античной Таврики.— К., 1999.— С. 106—111; Юрочкин В. Ю. Этнополитическая ситуация в позднеантичной Таврике в сочинении Константина Багрянородного и археологические реалии // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1999.— С. 279, 280; Порів.: Фролова Н. А. Монеты Фофорса (285—308 гг.) // СА.— 1984.— № 2.— С. 46—52; Фролова Н. А. Вторжения варварских племен в города Северного Причерноморья по нумизматическим данным // СА.— 1989.— № 4.— С. 199; Цукерман К. Указ. соч.— С. 545—560; Айбабін А. І. Указ. соч.— С. 51—53.

⁴ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 128—132; Цукерман К. Указ. соч.— С. 553—558; Айбабін А. І. Указ. соч.— С. 50.

⁵ Порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 553.

⁶ Бертьє-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД.— 1893.— Т. 16.— С. 53; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.— 1959.— Т. 63.— С. 287, 299.

⁷ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 44—60, 126—133; Зубарь В. М., Сарновський Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія.— 1997.— № 4.— С. 67—88; Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1999.— № 2.— С. 197—217; Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Die Schola Principalium in Chersonesos // II Mar Nero.— 1995/1996.— II.— S. 136—140; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ.— 1999.— Т. XVI.— С. 78—80.

⁸ Антонова И. А. Отчет о раскопках в Херсонесе на участке «цитадель» в 1996 г. // НА НЗХТ.— 1996 а.— Дело № 3359/І—ІІ.— С. 5; Антонова И. А. 15 лет работ в цитадели Херсонеса // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект.— Тезисы докладов.— Севастополь, 1997.— С. 19—24; Антонова И. А., Сухинина С. Н., Сорочан С. Б. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1998 г. // Архив НЗХТ.— 1998.— Дело № 3389/І.— С. 15.

⁹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 126—128.

¹⁰ Латышев В. В. Жития святых епископов ...— С. 39—41; Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капиона и иных с ними // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 111; Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в IV—X вв. // Памятники христианского Херсонеса.— М., 1908.— Вып. 3.— С. 19; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 18; Беляев С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика из Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // ВВ.— 1979.— Т. 40.— С. 126; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов.— М., 1986.— С. 143.

¹¹ Соломоник Э. И. О римском флоте в Херсонесе // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 168, 169; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 225—232, № 189; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 34—36; Кутайсов В. А. Новые находки легионных клейм в Херсонесе // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 141; Порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558; Айбабін А. І. Указ. соч.— С. 50—53.

¹² Напис відновлено співавтором праці з Т. Сарновським та І. А. Антоновою. Йому присвячено спеціальну статтю, яку буде опубліковано найближчим часом в Херсонеській збірці.

¹³ CIL, XI, 1836; Christol M. La carrière de Trajanus Mucianus et l'origine des protectores // Chiron.— 1977.— Bd. 7.— P. 394, 395; Dīdīā.: Grosse R. Römische Militärgeschichte von Gallienus

bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung.— Berlin, 1920.— S. 13, 14; Nagy T. Commanders of the Age of Gallienus // AAH.— 1965.— T. 17.— P. 298, 299; Sixer R. Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.— 1967.— 1.— S. 121; Kolendo J., Božiliva V. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)— Bordeaux, 1997.— P. 111, 112, № 75; Demandt A. Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284—565 n. Chr.— München, 1998.— S. 31.

¹⁴ Епіграфічні пам'ятки зі згадкою про текторів зібрані в: Frank R. J. Scholae Palatine. The Palace Guards of the Later Roman Empire // Paperes and Monographs of the American Academy in Rome.— 1969.— Vol. 13.— P. 35—37.

¹⁵ Докл. див.: Domaszewski A. Die Rangordnung des römischen Heeres.— Wien, Köln, 1967.— S. 188—190; Dobson B. Einführung // Domaszewski A. Die Rangordnung des römischen Heeres.— Köln, Gras, 1967.— S. LVIII—LIX; Diesner H.-J. Protector // RE.— 1968.— Suppl. 11.— Nol. 1113—1123; Frank R. J. Op. cit.— P. 33—40; Bohec Y. Le. Die römische Armee. Von Augustus zu Kostantin d. Gr.— Stuttgart, 1993.— S. 42, 48, 226; Christol M. Op. cit.— P. 402—408; De Blois L. The Policy of the Emperor Gallienus.— Rome, 1976.— P. 85, 106; Southern P., Dixon K. R. The Late Roman Army.— London, 1996.— P. 14.

¹⁶ CIL, III, 3424; Sixer M. Op. cit.— S. 55, № 101; S. 57, 121.

¹⁷ Diesner H.-J. Op. cit.— Col. 1116; Frank R. J. Op. cit.— P. 40, 41; 47—58; Treatgold W. Bysantium and Its Army.— Stanford, 1995.— P. 92; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 14—15; Demandt A. Op. cit.— S. 37, 226.

¹⁸ Jones A. H. M. The Late Roman Empire 284—602. A Social, Economic and Administrative Survey.— Oxford, 1964.— Vol. 2.— P. 53, 54.

¹⁹ Sixer M. Op. cit.— S. 57—58.

²⁰ Neumann A. Vexillatio // RE.— 1958.— Bd. 8.— T. 2.— Sp. 2444—2448; Nischer E. C. The army Reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of Notitia Dignitatum // JRS.— 1923.— Vol. 13.— P. 1.— P. 13—17; Parker H. M. D. The Legions of Diocletian and Constantine // JRS.— 1933.— Vol. 33.— Part 2.— P. 189; Jones A. H. M. Op. cit.— P. 607; Grant M. The Climax of Rome. The Final Achievements of the Ancient World. 161—337 A. D.— Boston, Toronto, 1968.— P. 40—41; Grant M. The Army of the Caesars.— London, 1974.— P. 277—280; Frank R. J. Op. cit.— P. 55; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 13, 14; Demandt A. Op. cit.— S. 225.

²¹ Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 15.

²² Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 13; IOSPE, I, № 656; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 27, 28, № 2; Цукерман К. Указ. соч.— С. 553, 554.

²³ Велков В., Александров Г. Монтана II. — Монтана, 1994.— С. 17, № 32; С. 21, № 42; С. 28—29, № 57; С. 47, № 114.

²⁴ Kolendo J., Božiliva V. Op. cit.— P. 111, 112, № 75.

²⁵ Soprani S. Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes.— München, 1985.— S. 111, 112; Manzella I. S. Avidum mare nautis. Un naufragio nel porto di Odessos e altre iscrizioni // Mélanges de l'école française de Rome.— Antiquité, 1999.— T. 3.— 1.— P. 79—96.

²⁶ Пор.: CIL, III, 3424.

²⁷ Цукерман К. Указ. соч.— С. 553, 554.

²⁸ Цукерман К. Указ. соч.— С. 553, 554; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 50.

²⁹ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ.— 1938.— № 3(4).— С. 79—90, № 9; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 74, 75, № 53; Alföldy G. Recz. на кн.: Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983 // Gnomon.— 1984.— S. 785; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na połnocnym wybrzeżu Morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 164, прим. 17; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 130—132; Цукерман К. Указ. соч.— С. 554—556.

³⁰ Аналогічне написання літери L засвідчено ще одним невеликим фрагментом латинського напису з Херсонеса, який Е. І. Соломоник вважає за можливе оглядати як частину цього ж напису. Див.: Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 83, № 68.

³¹ Alföldy G. Op. cit.— S. 785; порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 556.

³² Alföldy G. Op. cit.— S. 785.

³³ Шангин М. А. Указ. соч.— С. 79, 80; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 75.

³⁴ Цукерман К. Указ. соч.— С. 555.

³⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 132—134; порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558.

³⁶ Докл. див.: Кузьмина А. Г. Указ. соч.— С. 122; Nadel B. Literary Tradition and Epigraphical Evidence: Constantine Porphyrogenitus' Information on the Bosporan Kingdom in the Time of Emperor Diocletian Reconsidered// Dialogues d'Histoire ancienne.— 1977.— 3.— Р. 87 і наст.; Сарыкин С. Ю. Указ. соч.— С. 48—57; Зубарь В. М. Из истории ... . С. 120—123; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 133—136; Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 153; Русская А. С. Указ. соч.— С. 281—290; Русская А., Русская М. Указ. соч.— С. 106—111; Юрочкин В. Ю. Указ. соч.— С. 279—280; Анохин В. А. История Боспора Киммерийского.— К., 1999.— С. 171—176.

³⁷ Див.: Фролова Н. А. Монеты Фофорса...— С. 46—52; Фролова Н. А. Вторжения... — С. 199; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора. — М., 1997. — Ч. 2.— С. 85—95; Цукерман К. Указ. соч.— С. 545—560; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 47, 48.

³⁸ Річка Кизил-Імрек на території сучасної Туреччини.

³⁹ Const. Porph. De adm. imp., 53.

⁴⁰ Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 154.

⁴¹ Там же. — С. 154.

⁴² Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество.— М., 1967.— С. 205, 207—208.

⁴³ Докл. див.: Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 155, 156; порів.: Юрочкин В. Ю. Указ. соч.— С. 280; Анохин В. А. История Боспора...— С. 172.

⁴⁴ Barnes T. D. The New Empire of Diocletian and Constantine.— London, 1982.— P. 255.— Tabl. 5; Kienast D. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.— Darmstadt, 1990.— S. 277.

⁴⁵ Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 154, 155; порів.: Юрочкин В. Ю. Указ. соч.— С. 280.

⁴⁶ Jones A. H. M. Op. cit.— P. 53, 54; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 14, 15.

⁴⁷ Докл. див.: Jones A. H. M. Op. cit.— P. 609; Hoffmann D. Das spätromische Bewegungsheer und Notitia Dignitatum.— Düsseldorf, 1969.— S. 405—407; Demougeot E. La Notitia Dignitatum et l'histoire de l'Empire d'Occident au début du V-e siècle // Latomus.— 1975.— Т. 34.— Fasc. 4.— Р. 1131; Luttwak Ed. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third.— Baltimore and London, 1976.— Р. 188; Глушанин Е. П. Город и армия позднеантичной эпохи в советской историографии // Город и государство в древних обществах.— Л., 1982.— С. 91; Demandt A. Op. cit.— S. 225.

⁴⁸ Порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 53, 54.

⁴⁹ Baynes N. N. Three Notes on the Reforms of Diocletian and Constantine // JRS.— 1925.— Vol. 15.— Part 2.— P. 201—204; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 179—188.

⁵⁰ Grant M. Op. cit.— P. 21—35; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 132; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 9—20.

⁵¹ Const. Porph. De adm imp., 53.

⁵² Диатроптов П. Д. Указ. соч.— С. 129—135; Цукерман К. Указ. соч.— С. 548, 549; Зубарь В. М., Хворостяний А. И. От язычества к христианству.— К., 2000.— С. 75—104.

⁵³ Цукерман К. Указ. соч.— С. 558; порів.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 144; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 53; Зубарь В. М., Хворостяний А. И. Указ. соч.— С. 94.

⁵⁴ Курбатов Г. Л. К вопросу о территориальном распространении восстания Прокопия // Византийские очерки.— М., 1961.— С. 72.

⁵⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 143—146; Зубарь В. М., Хворостяний А. И. Указ. соч.— С. 44—98.

⁵⁶ Zosimos, II, 5, 2.

⁵⁷ IOSPE, I², № 449; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 28—30, № 3.

- ⁵⁸ Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 29; порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558.
- ⁵⁹ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи ...— С. 7.
- ⁶⁰ Jones A. H. M. Op. cit.— P. 608; Arneim M. T. W. The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire.— Oxford, 1972.— P. 48—73.
- ⁶¹ Baynes N. N. Op. cit.— P. 204—208; Jones A. H. M. Op. cit.— P. 101; Tomlin P. S. O. Notitia Dignitatum omnium, tum civilium quam militarium // Aspects of the Notitia Dignitatum.— London, 1976.— P. 189—209.
- ⁶² Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 146, 147.
- ⁶³ Várady L. New Evidences on Some Problems of the Late Roman Military Organization // Acta Antiqua.— 1961.— Т. 9.— Fasc. 3—4.— P. 358.
- ⁶⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 140, 141, 147.
- ⁶⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 133—139.
- ⁶⁶ Цукерман К. Указ. соч.— С. 549—568.
- ⁶⁷ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.— СПб., 1896.— С. 7—15, № 7.
- ⁶⁸ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 136.
- ⁶⁹ Const. Porph. De adm imp., 53.
- ⁷⁰ Цукерман К. Указ. соч.— С. 547—550.
- ⁷¹ Докл. див.: Диатроптос П. Д. Указ. соч.— С. 129—135; Зубарь В. М., Хеоростяны А. И. Указ. соч.— С. 90—92.
- ⁷² Цукерман К. Указ. соч.— С. 551; порів.: Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 53—54.
- ⁷³ Not. Dig. Or. VIII, 46, 47; Цукерман К. Указ. соч.— С. 559. Хоча в іншому місці цієї праці він ставить під сумнів цей висновок, зроблений раніше на підставі хибної інтерпретації напису 370—375 рр. Див.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 550, прим. 18. Порів.: Zuckerman C. The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus // Travaux et Mémoires.— 1991.— Т. 11.— P. 550, 551.
- ⁷⁴ Am. Marc., XIX, 5, 2; Marsden E. W. Greek and Roman Artillery: Historical Development.— Oxford, 1969.— P. 195—206; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 175, 196, note 138.
- ⁷⁵ Várady L. Op. cit.— P. 169; докл. див.: Campbell D. B. Ballistaria in First to Mid-third century Britain // Britannia.— 1984.— Vol. 15.— P. 75—84; Junkelmann M. Die Reiter Roms.— Mainz am Rhein, 1992.— Teil III.— P. 202—216; Mielczarek M. Cataphracti and clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World.— Lódź, 1993.— D. 51—87; Baatz D. Bauten und Katapulte des römischen Heeres.— Stuttgart, 1994.— S. 146—302.
- ⁷⁶ Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 169.
- ⁷⁷ Demougeot E. Op. cit.— D. 1082—1083, 1134; Zahariade M. Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum.— București, 1988.— P. 26, 27.
- ⁷⁸ Jones A. H. M. Op. cit.— P. 609; Hoffmann D. Op. cit.— S. 405—407; Marsden E. W. Op. cit.— P. 196; Demougeot E. Op. cit.— P. 1131; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 179, 188; Глушанин Е. П. Указ. соч.— С. 91; Demandt A. Op. cit.— S. 225.
- ⁷⁹ Not. Dig. Or., VI, 18; VII, 21 22; IX, 29 30; Hoffmann D. Op. cit.— S. 405 424; Demougeot E. Op. cit.— P. 1123, note 2, 1131.
- ⁸⁰ Not. Dig. Occ., XII, 23, 97.
- ⁸¹ Not. Dig. Or., VII, 8, 43, 57; VIII, 15, 46, 47; IX, 47; Várady L. Op. cit.— P. 382; Hoffmann D. Op. cit.— S. 405—424; Marsden E. W. Op. cit.— P. 197; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 188.
- ⁸² Not. Dig. Or., 8, 14—16.
- ⁸³ Not. Dig. Or., 8, 15, 47.
- ⁸⁴ Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 159.
- ⁸⁵ Ламоури Н. Ю. К выяснению некоторых сведений Notitia Dignitatum и вопрос о так называемом Понтийском лимесе // ВВ.— 1986.— Т. 46.— С. 59—61.

⁸⁶ Hieroclis grammatici Syncedemus // Constantinus Porphyrogenitus. De provinciis regni Byzantini.—Tubingae, 1847.—Р. 11—17; Храпунов М. І. Адміністрація Херсона наприкінці IV—VI ст. // Археологія.—2000.—№ 1.—С. 58.

⁸⁷ Бородин О. Р. Развитие географической мысли // Культура Византии. IV—первая половина VII в.—М., 1984.—С. 454.

⁸⁸ Const. Porph. De adm imp., 53.

⁸⁹ Докладніше про військові реформи Діоклетіана і Костянтина див.: Southern P., Dixon K. R. Op. cit.—Р. 15—37.

⁹⁰ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...—С. 135—137; порів.: Marsden E. W. Op. cit.—Р. 196—197; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.—Р. 159.

⁹¹ Порів.: Not. Dig. Occ., XXXV, 5; XXXVII, 14—25; MacMullen R. Soldier and Civilian in the Later Roman Empire.—Cambridge, Massachusetts, 1963.—Р. 153; Demougeot E. Op. cit.—Р. 1105—1121; Luttwak Ed. N. Op. cit.—Р. 169; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в. н. э.).—Киев, 1977.—С. 92.

⁹² Цукерман К. Указ. соч.—С. 551—553.

⁹³ Пор.: Marsden E. W. Op. cit.—Р. 196; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.—Р. 155.

⁹⁴ Між іншим, з цим фактично погоджується і К. Цукерман, який використовує дані Костянтина Багрянородного при підрахунках загальної кількості солдатів херсонеської залоги. Див.: Цукерман К. Указ. соч.—С. 559.

⁹⁵ IOSPE, I², № 450; Ростовцев М. И. Новые латинские надписи...—С. 15; Jones A. H. M., Martindale J. R., Morris J. The Prosopography of the Later Roman Empire.—Cambridge, 1971.—Р. 972; Цукерман К. Указ. соч.—С. 550, прим. 16; Айбабин А. И. Указ. соч.—С. 53, 54.

⁹⁶ Латышев В. В. Надпись о постройке херсонесской стены // ИАК.—1901.—Вып. 1.—С. 58—59; Шестаков С. П. Указ. соч.—С. 7, прим. 3; Шангин М. А. Указ. соч.—С. 82; Белов Г. Д. Херсонес Таврический.—Л., 1948.—С. 130; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...—С. 142, 143; Цукерман К. Указ. соч.—С. 550, прим. 16.

⁹⁷ Докл. див.: Зубарь В. М., Сорочан С. Б. О положении Херсонеса в конце IV—VI вв.: политический и экономический аспекты // Хсб.—1998.—Вып. IX.—С. 119.

⁹⁸ Див.: Цукерман К. Указ. соч.—С. 550; Айбабин А. И. Указ. соч.—С. 53, 54.

⁹⁹ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...—С. 146—148.

¹⁰⁰ Докл. див.: Пюро I. С. Гунська навала і Крим // Вісник КДУ.—1976.—№ 18.—Серія історії.—С. 92—102.

¹⁰¹ Demandt A. Op. cit.—S. 31.

¹⁰² IOSPE, I², № 655; Ростовцев М. И. Новые латинские ...—С. 16; Соломоник Э. И. Латинские надписи...—С. 30, 31, № 4; С. 31, 32, № 5.

¹⁰³ Порів.: Ростовцев М. И. Новые латинские...—С. 17.

¹⁰⁴ Шангин М. А. Указ. соч.—С. 81, 82; Пор.: Сидоренко В. А. К вопросу об этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV—начала V вв. с подражаниями «лучистинского типа» // Материалы по этнической истории Крыма VII в. до н. э.—VII в. н. э.—К., 1987.—С. 138.

¹⁰⁵ Див.: Hoffmann D. Op. cit.

¹⁰⁶ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...—С. 146—148; Храпунов М. І. Вказ. праця.—С. 57—67

¹⁰⁷ Пор.: Not. Dig. Occ. XXXV, 5; XXXVII, 14—23; MacMullen R. Op. cit.—Р. 153; Demougeot E. Op. cit.—Р. 1105, 1121; Luttwak Ed. N. Op. cit.—Р. 169; Анохин В. А. Монетное дело...—С. 92.

¹⁰⁸ Порів.: Demandt A. Op. cit.—S. 227.

¹⁰⁹ Const. Porph. De adm. imp. 53.

ЕЩЕ РАЗ О РИМСКОМ ВОЕННОМ ПРИСУТСТВИИ В ХЕРСОНЕСЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ III — НА РУБЕЖЕ IV—V вв.

В отличие от второй половины II — первой половины III вв., сейчас очень мало достоверных данных о взаимоотношениях Херсонеса с Римской империей на рубеже III—IV и в IV в., чем объясняется дискуссионный и во многом гипотетический характер выводов об истории города в позднеантичный период. Сказанное в полной мере относится и к вопросу о присутствии римского гарнизона в Херсонесе. Поэтому, возвращаясь к рассмотрению этой сложной проблемы, автор пытается вновь критически проанализировать все имеющиеся данные.

На основании анализа эпиграфических источников, в том числе и обнаруженных в самое последнее время, подтверждается вывод о том, что на протяжении IV в. взаимоотношения Херсонеса с империей строились на союзной основе и официально в состав империи город не входил. Его защита осуществлялась гарнизоном, набиравшимся за счет субсидий центральной власти из местных жителей. Организован он был по образцу легионов баллистариев позднеримской армии, но, по сути, являлся городской милицией, хорошо известной в целом ряде центров того времени на Балканах, вследствие чего, как об этом свидетельствуют эпиграфические памятники, ему оказывалась помощь специалистами, периодически направлявшимися должностными лицами имперской администрации, а также материалами для изготовления баллист, о чём сообщает Константин Багрянородный. Сказанное хорошо согласуется с результатами археологических исследований, проведенных на территории цитадели Херсонеса, где во второй половине III—IV вв. наблюдаются существенные перестройки, свидетельствующие об изменении функционального назначения этого района.

V. M. Zubar

ONCE MORE ABOUT THE ROMAN MARTIAL PRESENCE AT CHERONESE IN THE SECOND HALF OF THE III CENTURY AD - AT THE BOUNDARY OF THE IV-V CENTURIES AD

As distinct from the second half of the II - the first half of the III century AD, now there are few reliable data on the interrelations between Chersonese and the Roman Empire at the boundary of the III-IV centuries AD and in the IV century AD, which explains the debatable and, in many respects, hypothetic character of conclusions on the history of the town in the late-ancient period. In full measure, the above refers to the question about the presence of a Roman garrison at Chersonese. Therefore, by returning to the consideration of this complex problem, the author tries again to critically analyze all available data.

On the basis of the analysis of epigraphic sources, including those found recently, the author confirms the conclusion about that the interrelations between Chersonese and the Roman Empire were formed on the allied basis during the IV century AD, and the town was not officially a part of the empire. The town was defended by the garrison gathered from local residents at the expense of subsidies of the central power. It was organized similar to legions of ballistaria in the late-Roman army, but was, in fact, a municipal militia well known at a number of centers on the Balkan peninsula at that time. For this reason, the garrison received the help from specialists, which were periodically directed by officials of the imperial administration, and materials for production of ballistas, as was reported by Constantine Porphyrogenitus. The said well agrees with the results of archaeological studies performed on the territory of the citadel of Chersonese. The significant reconstructions, testifying to a change in the functional role of this district, were performed there in the second half of the III—IV century AD.

Одержано 12.12.99

До історії стародавнього виробництва

В. І. Бідзіля, С. В. Паньков

ЗАЛІЗОДОБУВНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА УГОРЩИНИ НА РУБЕЖІ I—II тис. н. е.

Від редколегії

Цей розділ журналу присвячено світлій пам'яті талановитого вченого Василя Івановича Бідзілі. Його наукові здібності проявилися у багатьох галузях археологічної науки. Зокрема, сучасні дослідження з історії Скіфії, ранніх слов'ян неможливо уявити без його праць.

На особливу увагу заслуговують дослідження Василя Івановича з історії стародавнього виробництва на території України. Очоливши 1977 р. спочатку сектор, а потім відділ фізико-хімічних методів дослідження археологічних матеріалів Інституту археології НАН України В. І. Бідзіля створив при ньому постійно діючу історико-технічну експедицію. Завдяки дослідженням експедиції, під його керівництвом на території України було відкрито багато унікальних пам'яток стародавнього виробництва і, зокрема зализодобування, описано основні етапи розвитку чорної металургії та металообробки — провідної галузі стародавнього ремісничого виробництва від кіммерійсько-скіфських часів до доби Київської Русі.

Подана стаття, над якою Василь Іванович працював разом із співавтором, є яскравим свідченням його творчого наукового потенціалу, перерваного трагічним наслідком хвороби.

Досліджується один із типів зализодобування, поширений на території України та Угорщини, і зазначений авторами як Григорівка-«Imola», існування якого свідчить про загальну традицію в розвитку технологічної культури обох народів в період раннього середньовіччя.

Рубіж I—II тис. н. е. відзначений важливими подіями як в історії сучасної України, так і Угорщини. Це був період становлення і розквіту двох могутніх ранньофеодальних середньовічних держав, що утворилися на їх територіях і мали спільний кордон, щільні економічні, культурні та політичні зв'язки, змінені династичними шлюбами.

Подібність фізико-географічних умов існування обох держав, осілість побуту, яка забезпечувалася розвитком міської цивілізації та сільськогосподарським виробництвом її околиці, військова могутність, що спиралася на добре навченні та озброєні королівські та велиkokнязівські дружини, визначали і вимагали належного рівня розвитку ремісничого виробництва, основою якого були видобування й обробка сиродутного заліза.

Вивчення залишків стародавньої чорної металургії як на території сучасної України, так і Угорщини, свідчить про високий рівень розвитку зализодобування і зализообробки на рубежі I—II тис. н. е.¹. Серед цих залишків, досліджених археологічними розкопками, особливу увагу привертають металургійні центри поблизу с. Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької обл., м. Шомодіфойш (Somogifaisz) області Шомоді (Somogy) у Західній Угорщині², с. Кременище Києво-Святошинського району Київської обл.².

¹ Угорські дослідники позначили цей тип зализодобування як «Imola» (за знахідкою поблизу цього пункту).

© В. І. Бідзіля, С. В. Паньков, 2000

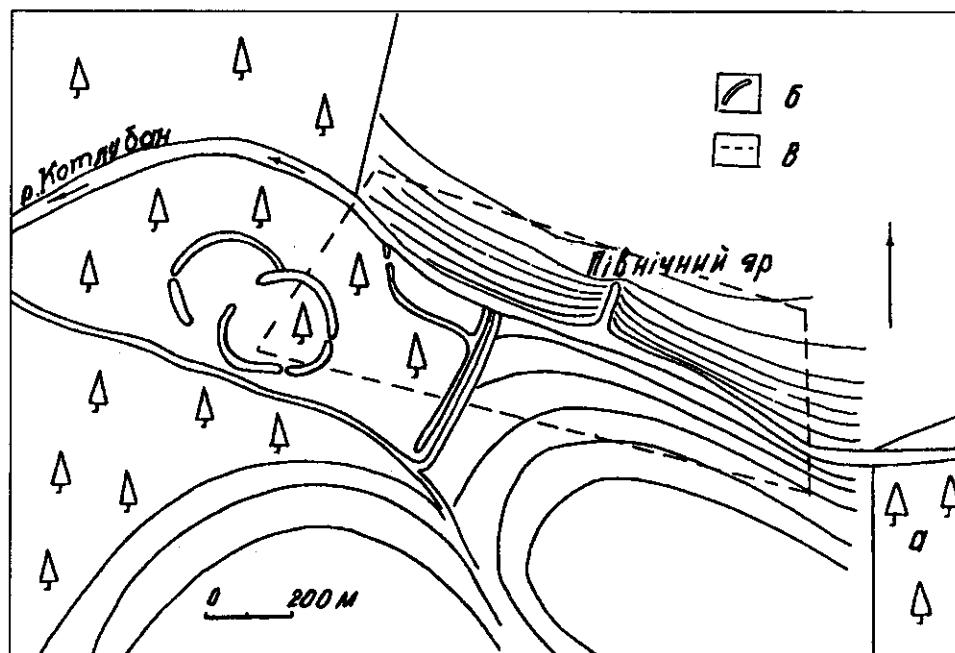

Рис. 1. План розташування пам'яток поблизу с. Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької обл. Умовні позначки: а — ліс; б — вали скіфського городища; в — площа, зайнята скіфським городищем.

Порівняльний аналіз вицезазначеніх пам'яток свідчить про ідентичні форми залишок добувних горен, схожу організацію металургійного виробництва та спільну традицію в розвитку технологічної культури обох народів. У зв'язку з цим є важливим порівняльне вивчення пам'яток чорної металургії, визначення витоків їх виникнення, причин та умов функціонування, ролі і значення в розвитку економіки і виробництва на території сучасних України та Угорщини в період раннього середньовіччя.

Пам'ятки поблизу Григорівки добре відомі завдяки великому ранньоскіфському городищу і слов'янському металургійному комплексу, які досліджувалися експедицією Державного Ермітажу та Ленінградського державного університету ім. Жданова під керівництвом М. І. Артамонова у 1952—1954 рр.³.

Уже перший рік розкопок показав, що площа, зайнята городищем, та плато, яке прилягало до нього зі сходу, заселялися у різні історичні епохи від ранньоскіфського часу і до кінця I тис. н. е. майже постійно (рис. 1).

Скіфський шар, відзначений лише в межах самого городища, містить залишки жител та господарських споруд, велику кількість кераміки, але дуже мало металевих та кістяних виробів. Металургійне виробництво зі скіфським шаром не пов'язане. Знайдене на території городища горно № 1 знаходилося вище ніж скіфські об'єкти, а передгірнова яма перерізала скіфський шар.

Усі наступні шари Григорівки можуть бути визначені цілком як слов'янські, що охоплюють часи від перших століть і до кінця I тис. н. е. Вони займають центральну частину круглого городища і розповсюджуються у східному напрямку, приблизно, на 600 м від валу городища південного похилого урвища, та переходятять у його північний бік, займаючи підузвищну частину плато шириною близько 200 та довжиною 600—700 м. Зовнішніх ознак поселення не має. На північному схилі урвища спостерігається головне скupчення горен — 26 із 30. Найбільше скupчення горен відзначено далі на схід відносно глибокого яру, що поєднується з урвищем з півночі (рис. 2).

Значна частина матеріалів, яка виявлена на поселенні і пов'язана з металургійним виробництвом, належить до старожитностей слов'ян третьої — початку четвертої чверті I тис. н. е. До них належать, насамперед, шість напівземлянок з печами-кам'янками в кутку. Дві з них розташувалися у центральній частині

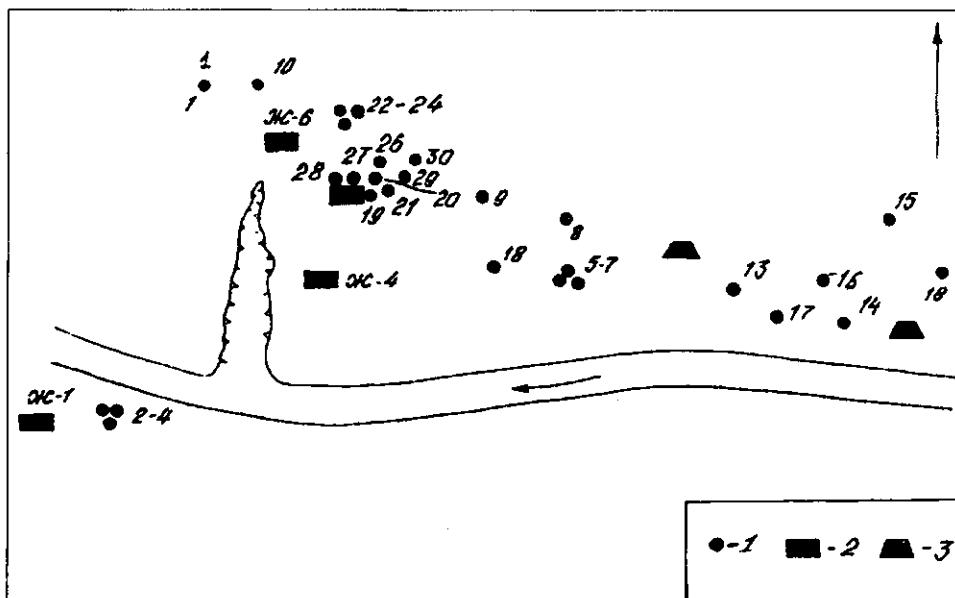

Рис. 2. Розташування об'єктів у металургійному центрі Григорівка. Умовні позначки: 1 — горна; 2 — житла; 3 — вогнища.

поселення на схід та південний схід від городища між сиродутними горнами⁴. Це типові для слов'янських пам'яток невеличкі квадратні споруди площею до 10 м² і глибиною до 1,4 м. На північному схилі урвища поза житлами розташувалися наземні вогнища.

Життя слов'янського населення Григорівки було довготривалим та інтенсивним, про що свідчать споруди та їх взаємне перекриття. Матеріалами, що визначають культурну та хронологічну належність жителів, можуть бути керамічні знахідки та конструктивні особливості напівземлянок. Інших датуючих речей в житлах не знайдено. Що стосується культурного шару, то його матеріали широкою хронологією подані від ранньософійських — початку VI ст. до н. е. до слов'янських — початку XI ст. н. е. включно.

Слов'янська кераміка охоплює період усього I тис. н. е. (і зарубинецьку, і черняхівську культуру, а також старожитності другої половини I тис. н. е.). Але відкрите житло за провідним керамічним комплексом і конструкцією можуть збігаєтися з кінцем третьої — початком четвертої чверті I тис. н. е., тобто VII—VIII ст.

Характерною ознакою житла є поглиблений напівземлянковий тип зі зрубними стінками та піччю-кам'яною, що склався у слов'янського населення й отримав поширення у післячерняхівський період⁵ у Наддністрянщині, Молдові та Наддніпрянщині й поширення яких припадає саме на третю чверть I тис. н. е.⁶

Керамічні комплекси жителів підтверджують таке ж датування. В цілому, вони відображають той етап у розвитку слов'янського гончарного виробництва, коли одночасно на пам'ятках відзначається існування як ліпної, так і гончарної, зробленої на примітивному крузі, кераміки, із запровадженням комбінованого стрічково-хвильастого орнаменту на більшій частині тулуба горщика.

Форма та особливості кераміки із жителів Григорівки добре відомі в наш час за багатьма пам'ятками, і середня дата VIII — початок IX ст. навряд чи може обговорюватися.

Стосовно культурної приналежності, поселення датується етапом існування культури типу Луки-Райковецької. Цим часом необхідно датувати і весь комплекс металургійних горен, власниками яких були, безумовно, мешканці жителів, досліджених на плато далі на північ від струмка.

Як уже зазначалося, Григорівське поселення відоме в літературі як один із потужних східнослов'янських металургійних центрів останньої чверті I тис. н. е. У попередній публікації його першодослідник М. І. Артамонов згадав про існування 25 сиродутних горен, знайдених у 1952—1953 рр.⁷. У 1954 р. було відкрито

(за щоденником К. В. Дьюшкіної) ще 5 горен, про які не згадується в літературі, й таким чином, загальна кількість відкритих на поселенні горен складає число 30. Отже, це був найпотужніший металодобувний центр другої половини I тис. н. е. на східнослов'янських землях, існування якого припадає на період найранішого вже державного об'єднання — Київської Русі. Саме цим і визначається важливе джерелознавче значення Григорівського поселення, яке дає у розпорядження до слідника факти про стан металургії заліза на ранніх етапах розвитку Давньої Русі. Її масштаби на неукріпленому сільському поселенні, не пов'язаному з будь-яким конкретним і значним міським центром торгівлі та ремесла, дозволяють судити про провідний або один із провідних типів металургійного виробництва ранньослов'янського періоду та його техніко-технологічні особливості, а також простежити залежність у розвитку металургії періоду племінних слов'янських союзів і державного періоду. До того ж, значна кількість горен на поселенні, їх планування, співвідношення з житлами, а також їхній зв'язок з навколошніми поселеннями дозволяє ставити питання не лише про економічну значущість центру, але й про соціальний устрій та виробничу організацію металодобування. Все це висуває Григорівський центр і поселення у ряд провідних пам'яток з проблем соціально-економічного розвитку ранньодержавного періоду історії східних слов'ян.

Суттєвою є також добра збереженість сиродутних горен, що дозволяє визнати їхній тип, деталі влаштування, будівельні й технологічні особливості, продуктивність та умови експлуатації.

Як показало вивчення місцевості, в районі розташування металургійних горен, джерелом сировини для залізодобувного виробництва тут були місцеві болотяні та дернові руди (лімонити), виходи яких зафіксовано безпосередньо в крутих схилах урвищ на поселенні (рис. 1). Найбільш потужні поклади руди знайдені у північній частині великого урвища р. Котлубанки, що урізалися до північного плато, а також обома берегами річки вниз за течією, починаючи від північного невеличкого урвища-яру. Сліди давньої розробки руди в наш час не збереглися, бо її видобували відкритим способом з глибини до 1 м, де залягає горизонтальний пласт оксидів заліза різної потужності. Близче до мулистого dna річки руда виходить прямо на поверхню і спостерігається уздовж крутих берегів плато, починаючи від північного яру до підніжжя скіфського городища. Близче на схід та захід від слов'янського поселення в наш час розташовується мішаний широколистяний ліс.

Отже, усі три основні компоненти, без яких неможливе металургійне виробництво, — руда, ліс та вода, — були в районі Григорівського поселення. Це значною мірою і обумовило виникнення в даній місцевості спеціалізованого металургійного центру давніх слов'ян.

Як уже зазначалося, у 1952—1954 рр. на поселенні було відкрито 30 сиродутних горен, два з яких знаходилися на самому скіфському городищі, три — на лівому схилі струмка і 25 — на правому (рис. 2). Вони розташовувалися поодинці та групами — по два-три разом. На горнах збереглися сліди перебудови, коли на місці покинутого або поряд з ним розташовувалося інше горно, а потім на його місці ще й третє. З метою наочного уявлення про техніко-технологічний рівень залізодобувного виробництва на Григорівському поселенні, наведемо описи декількох горен, що дозволяють судити про їх конструктивні особливості та умови експлуатації.

Горно № 1 (за розкопками 1952 р.) розташувалося у центральній частині скіфського городища у шарі чорнозему на глибині, приблизно, 0,7 м від сучасної поверхні. Горно грушеподібної форми було спорудою, заглибленою в ґрунт, з вустям, що виходило до передгорової ями. Дно горна знаходилося на рівні материкового шару, в котрий були заглиблені господарські споруди скіфської доби. Саме горно знаходилося в культурному шарі, вище цих споруд. Стінки горна, що збереглися на висоті приблизно 0,5 м від дна, були покриті обмазкою з вогнетривкої глини з великою, в декілька шарів, кількістю домішок крупнозернистого кварциту загальною товщиною до 8 см на тильній від вустя стінці, і приблизно 4 см на передній. Витягнута колошниковою частина шахти зверху була діаметром 18 см, і на глибині 35 см набирала лінзоподібної форми у перетині топкової частини діаметром 42 см. Дно горна плавно увігнуте і, дещо підймаючись, переходить у плавно вигнути вустя передгорової ями (рис. 3). Обмазка стінок добре пропечена, пропікся

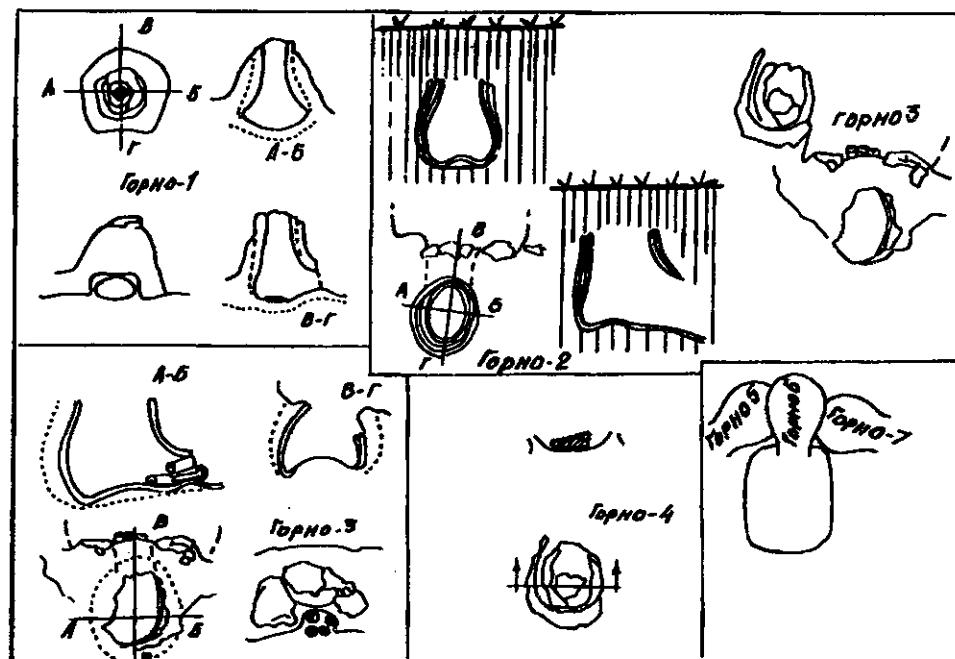

Рис. 3. Григорівка. Загальні плани та перерізи горен № 1—7.

приблизно на 10 см і чорнозем навколо горна. На обмазці дна горна, в центрі, знаходилася млинкоподібна «криця».

Вустя горна напівкруглої форми, висотою приблизно 12 і ширину 27 см було повністю покрите загладженим шаром обмазки. Своїм «розтрубом» воно розширявалося на виході до передгорнової ями, котра була частково зрізана. Розміри і форма її не зафіковані, а залишилися лише незначні поглиблення без чітких контурів, у яких знайдені обпалені уламки чотирьох керамічних сопел та каміння.

Горна № 2, 3, 4 разом складають групу, розташовану, приблизно за 200 м, на плато, у північно-східному напрямку від валу скіфського городища на лівому, південному березі яру. Вустями горна спрямовані у напрямку яру. Горно № 2 знайдене під орним шаром на глибині, приблизно, 0,5 м від поверхні, стінки його збереглися на висоту 0,5 м. Воно було грушеподібної форми (вузька верхня частина колошника, розмірами $0,2 \times 0,3$ м, плавно розширявалася до дна і досягала діаметра 0,4 м). Внутрішня поверхня горна була покрита обмазкою (рис. 3). Овальне дно, також покрите обмазкою, в центрі мало невеличне підвищення, завдяки якому утворилося поглиблення до 4,5 см по периметру дна. У центрі підвищення, під обмазкою знаходився овальний камінь. Вустя горна довжиною 0,2 м розташувалося на рівні каменя і переходило до передгорнової ями прямокутної форми, яка лише частково уціліла. Перед вустям лежало декілька шматків необробленого плоского каміння.

Обмазка стінок горна відрізняється значною товщиною, особливо в тильній, протилежній вустю частині. Тут чітко фіксуються чотири шари обмазки, які в цілому надають горну овальної форми, витягнутої за довгою віссю у напрямку вустя. Найбільша товщина обмазки на тильній стороні складає 11,5 см. Перший, внутрішній шар обмазки вкриває всю внутрішню поверхню горна і череня.

Останній, зовнішній, шар товщиною 4 см також суцільний, і на передній стінці щільно прилягає до першого шару обмазки, складаючи загальну товщину передньої стінки 5 см. Між внутрішнім і зовнішнім шарами на тильній стороні фіксуються ще шари товщиною 2,5 та 3 см, що півколом охоплюють перший шар обмазки. Усі чотири шари добре пропеченні й є самостійними деталями конструкції горна з індивідуальним обпалом кожної. Обмазка виконана з вогнетривкої глини з великою кількістю домішки піску, але пропеченність шарів нерівномірна. Перший внутрішній шар обмазки — з сірої спондилової глини, якому обпал надав світло-

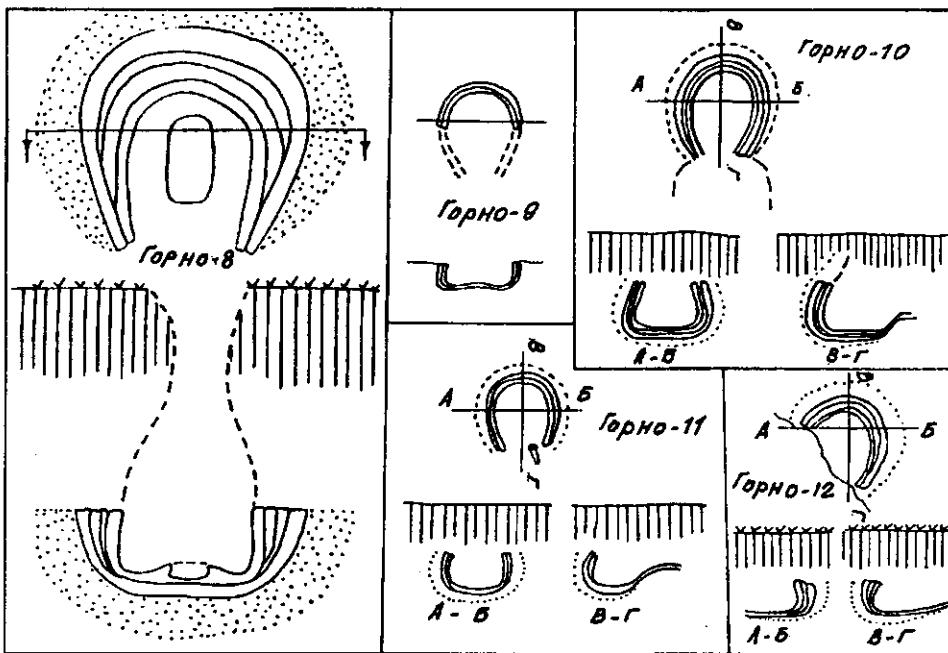

Рис. 4. Григорівка. Загальні плани та перерізи горен № 8—12.

сірого кольору. Перше півколо, що прилягає до внутрішньої обмазки, пропечено до помаранчевого кольору. Товстий шар зовнішньої обмазки — до червоного (цегляного) кольору. Навколо стінок горна ґрунт пропікся на товщину 15 см.

Горно № 10, за планом, овальної форми, розміром у верхній частині 35×50 см (ширина вустя 37 см, висота стінок, що збереглися, 27—30 см). Стінки складаються з трьох шарів обмазки загальною товщиною 8 см. Дно горна пласке, з плавним підвищенням у бік вустя на 8—10 см, пропеченою обмазкою темно-сірого кольору, усі шари якої рівномірно розподілені за периметром і виходять до самого вустя горна, що надає стінкам рівномірної товщини. Внутрішня обмазка — кольору цегли, середня — помаранчевого, і зовнішня, що прилягає до стінок котловану, — сірого. Ґрунт навколо горна пропікся на 4—6 см (рис. 4).

Перед вустям горна помітна передгорнова яма без чітких контурів. У ямі знайдено залізний шлак, 4 уламки глиняних сопел, уламок стінки посудини з вінцями. Посудину виготовлено на гончарному кругі й прикрашено хвилястим орнаментом по плічках.

Горно № 16, за збереженістю та деталями конструкції, було найбільш показним залізодобувним пристроєм у Григорівському металодобувному комплексі (рис. 5). Воно розташовувалося у східній частині основного скупчення горен на правому березі струмка поруч з горнами № 14 та 17.

Горно було форми зрізаного конуса висотою 0,4 м та діаметром у нижній частині, приблизно, 40 і у верхній — 24 см. Це глинобитна споруда, заглиблена у ґрунт, з прямокутною передгорновою ямою, верхня частина якої була зруйнована оранкою на глибину до 30 см. Круглий материковий котлован горна, вимощений п'ятьма чітко визначеними шарами обмазки, загальна товщина стінки якого складала 21 см. Перший зовнішній шар суцільним колом покриває стінки котловану товщиною 3,5 см з боку вустя та 2,5 см у тильній стінці. До останньої напівколом прилягають ще два шари обмазки товщиною 4 та 4,5 см, які досягають середини бічних стінок. Усе це покрите останнім шаром, який ліквідував усі нерівності попередніх кільцевих і напівкільцевих обмазок. Передня частина вже збудованого горна була додатково укріплена під самим вустям товстим шаром (13,5 см) глиняної обмазки. Усі шари добре пропечено від коричневого до яскраво-цегляного кольору, добре відокремлюються одне від одного. Дно горна вимощене шаром, приблизно на 2 см, вогнетривкої глиняної обмазки з невеличким плавним підвищенням у центрі, під яким знаходиться овальний камінь.

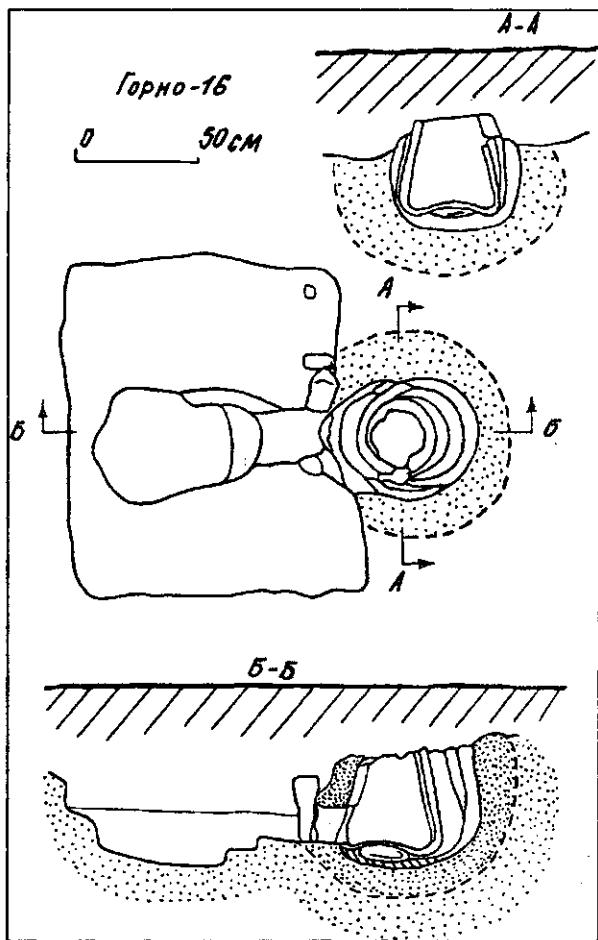

Рис. 5. Григорівка. Горно № 16. Загальний план та перерізи.

30 см, виходили до передгірнових ям. Внутрішня поверхня горен покрита кількома шарами обмазки, особливо, на протилежній вустю стінці, де вони досягали 20 см товщини. У цілому, усі відкриті горна однотипні з чітко витриманими робочими об'ємами. Різниця в улаштуванні горен спостерігається у формуванні дна. У деяких горнах воно було з випуклою поверхнею, що досягалося покладенням плоского овального каменя під глиняну обмазку дна. Інші горна — з плоским черенем та незначним поглибленим під тильною стінкою.

Іншою відмінністю горен є їхній профіль. Декілька горен з вертикальним перерізом грушеподібної форми — вузькою горловиною-колошником, що кулеподібно розширяється поблизу дна, але, у більшості випадків, профіль має форму зрізаного конуса. Ця незначна відмінність в улаштуванні горен, на наш погляд, не впливає на їхню типологічну однорідність (рис. 3—5; 6).

У багатьох випадках у передгірнових ямах, поблизу горен, а часто і в самому вусті горен знайдено декілька десятків уламків і кілька цілих сопел. Ці знахідки — свідчення штучного подавання повітря до горна за допомогою міхів.

Переважна кількість сопел круглої у перерізі форми з дещо більшим діаметром на одному кінці. Круглі сопла виготовлялися ручним способом і досягали довжини 35—36 см при середньому діаметрі 5—6 см. Діаметр внутрішнього каналу складав приблизно 1 см. Okрім сопел, виготовлених способом ручного ліплення, є й виготовлені за допомогою спеціальних форм. Формові сопла бувають трьох різновидів: круглі, квадратні та трикутні у перерізі. Тонший кінець усіх сопел, що входив до топкової частини шахти горна, був ошлакований.

Завершуючи аналіз фактичного матеріалу металургійного комплексу поселення, слід звернути увагу на неодноразові знахідки кісток тварин безпосередньо

Грунт навколо горна пропечений на 12—15 см. Аркове вустя горна, покрите обмазкою на всю глибину, невеличке за розміром (висота 20, ширина — 24 см), бічні стінки виходять до передгірнової ями (права — на 23, ліва — на 16 см). З лівого боку вустя вертикально припасовано плоский камінь висотою 30 см. Уламок такого ж каменя було знайдено із правого боку. Ймовірно, це каміння запобігало руйнуванню вустя.

Передгірнова яма, заглиблена до материка на 36 см, розпочиналася від каменів і мала прямокутну форму ширину 1,35 і довжиною 1 м. Вона мала поздовжнє почвоподібне поглиблення й була заповнена залізним шлаком і чотирма уламкам сопел. У лівому кутку ями знаходилася невеличка прямокутна ямка від стовпа.

Отже, григорівські горна це — круглі за планом ями конічної форми, глибиною, приблизно, 40 см, верхнім діаметром 25 і нижнім — 40 см. Аркові вустя горен розмірами 25×20—

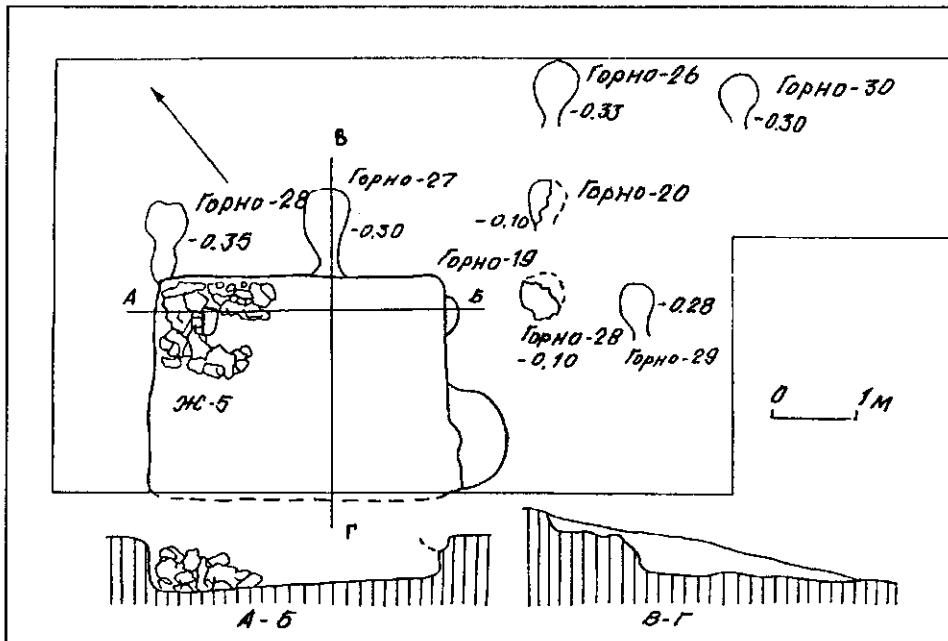

Рис. 6. Григорівка. Загальний план житла № 5 та горен № 19—30.

поблизу сиродутних горен. Без сумніву, кістки використовувалися у технологічному процесі як флюс, що є свідченням достатньо високого рівня володіння технологією виробництва сиродутного заліза місцевими ремісниками.

Таким чином, розкопки Григорівського поселення і центру чорної металургії східних слов'ян періоду утворення Давньоруської держави (а, можливо, і перших етапів її існування) є яскравою ілюстрацією тези про помітне піднесення виробничого потенціалу місцевого населення останньої чверті I тис. н. е.⁸. В основі цього процесу був прогрес у галузі техніки й технології, організації залізодобувного виробництва, зафіксований, зокрема, і матеріалами Григорівського поселення, що дозволяють вирішувати питання щодо його виробничо-планувальної структури, виробничих потужностей та місця в системі синхронних пам'яток чорної металургії.

При визначенні виробничо-планувальної структури Григорівського поселення, в першу чергу, необхідно зазначити, що принцип, покладений в її основу, обумовлювався виробничими потребами і забезпечувався функціонуванням окремих залізодобувних майстерень. Загалом, специфікою поселення є виключно його виробничий, вузькопрофільний характер, пов'язаний з видобуванням заліза. Можна вважати, що в Григорівці було відкрито 17 металургійних майстерень, серед яких 4 великих, де працювало по три горни одночасно, та 13 малих з одним сиродутним горном. Кожна майстерня належала окремій родині, а кожне горно обслуговувало не менше 3 металургів — членів однієї родини. Okрім цього, знайдено ще одну садибу, що складалася з житла та трьох сиродутних горен (житло 5) (рис. 6). Наявність добре збережених металургійних горен, їхня реконструкція дали можливість визначити власну продуктивність, а отже, і загальну виробничу потужність Григорівського центру.

Основним показником у визначенні продуктивності горна є його робочий об'єм. Усереднені розміри григорівських горен становлять від 0,04 до 0,06 м³. Для проведення однієї плавки при повному завантаженні горна витрачається, приблизно, 15—20 кг сухої збагаченої залізної руди і до 25 кг деревного вугілля. При 25% виході заліза з шихти, що становить 40—45% вагового складу руди та 55—60% вугілля, горно могло видавати за одну плавку 3—4 кг сирцевого заліза. Беручи до уваги те, що григорівські горна були стаціонарними спорудами і використовувалися багаторазово (за нашими даними не менше 6—7 разів кожне), можна вважати, що кожне з них за період експлуатації дало, приблизно, 25—30 кг металу,

а разом 30 відкритих горен відповідно — 900—1000 кг заліза, придатного для обробки. Очевидно, що ці розрахунки не абсолютні, а лише визначений орієнтир для оцінки виробничої потужності Григорівського металургійного центру. Для загального уявлення про масштаби виробництва на Григорівському центрі слід мати на увазі, що досліджена його частина становить не більше 15—20% від усієї площини, і тому, оцінюючи пам'ятку загалом, можна збільшити кількість видобутого на комплексі заліза, приблизно у 5 разів — до 5000 кг. Це, безумовно, висуває Григорівський металургійний центр на чільне місце серед пам'яток залізодобування східнослов'янського населення останньої чверті I тис. н. е.

Очевидно, даний тип залізодобувного виробництва, його технологія, техніка та організація були настільки вдалими й відповідали потребам соціально-економічного розвитку населення, яке знаходилося на шляху утворення ранньофеодальних держав, що знайшли своє розповсюдження не лише на території сучасної України. Яскравим свідченням його використання є знахідки поблизу м. Шомодіфойш в Угорщині, які угорські дослідники, на підставі керамічного матеріалу, а також археомагнітним та C14 методами датують серединою Х ст. н. е.

Залізодобувна майстерня поблизу м. Шомодіфойш була розташована в ямі розміром 6×8 см, а горна належали до ямного типу із шлаковипуском і були «вбудовані» у стінки ями. Вустям вони виходили до неї, і туди ж випускався шлак після закінчення металургійного процесу. Загалом, тут відкрили 21 горно, які, за підрахунками угорських дослідників, виробили близько 1000 кг сирцевого заліза. Ці горна були діаметром 30—40 см та висотою (глибиною) — 70 см, стінки вимощені глиною.

Дуже схожими, за конструктивними особливостями, на григорівські горна є залишки залізодобування, поблизу містечка Харка (Harka) у Західній Угорщині, неподалік від м. Шопронь (Sopron). Тут горна ямного типу також були діаметром, приблизно, 30 см, а їх ґрутові стінки вимощені шарами вогнетривкої глини. Вустя горен виходили до передгорнових ям¹⁰ (рис. 7, I).

Практично, горна з міст Харка та Шомодіфойш за своїми параметрами, конструктивними особливостями та виробничими характеристиками, є ідентичними дослідженням у Григорівці, хоча їхнє існування визначається дещо пізнішим періодом — першою половиною Х ст.

Наступною пам'яткою на території України, де зафіковане використання горен подібного типу, є поселення середини XII ст. поблизу с. Кременище Києво-Святошинського р-ну, Київської обл. неподалік від відомого скіфського Хотівського городища.

Розкопки поселення проводилися у 1995 р. експедицією під керівництвом В. І. Бідзілі. Датування поселення було встановлене за знахідкою вислої свинцевої печатки київського митрополита Михайла II, що обіймав цю посаду в 1138—1143 рр., та керамічним матеріалом. Попередньо автором розкопок було запропоновано вважати поселення митрополичим хутором.

На поселенні виявлено 6 жител-напівземлянок, 1 господарську споруду, 21 господарську яму давньоруського часу, матеріали періоду пізньої бронзи та скіфської доби. Особливий інтерес для нас становлять залишки залізодобувного виробництва, що також визначаються давньоруським часом і пов'язуються з ремісничою діяльністю мешканців поселення.

Усього на пам'ятці було знайдено 4 залізодобувних ямних горна з шлаковипуском, розташованих у його південній частині поблизу жител № 5 та 6 (рис. 8).

Горно № 1 розташувалося поблизу житла № 6, на відстані 0,5 м від його південно-східної стінки. Саме горно було овальної за планом форми і заглиблене у материк на 0,3 м (глибина дна від верхнього краю горна складала 0,3 м). Довжина за довгою віссю становила 0,4 м, за короткою — 0,25 м. З південно-західного боку горно облаштовувалося вустям-шлаковипуском, що вузьким каналом, викопаним у ґрунті, поєднувалося з передгорновим робочим майданчиком та передгорновою ямою. Отже, ґрутова конструкція перед вустям горна складалася з каналу довжиною 0,3 та шириною 0,2 м, робочого майданчика шириною 1,25 та довжиною 0,4 м, передгорнової ями шириною 1,9 та довжиною 1,1 м. Глибина каналу та передгорнового робочого майданчика досягала 0,2 м від краю, передгорнової ями — 0,4—0,6 м. Стінки самого горна на ґрутowych стінках котловану зберегли декілька шарів глиняної обмазки (рис. 9, I).

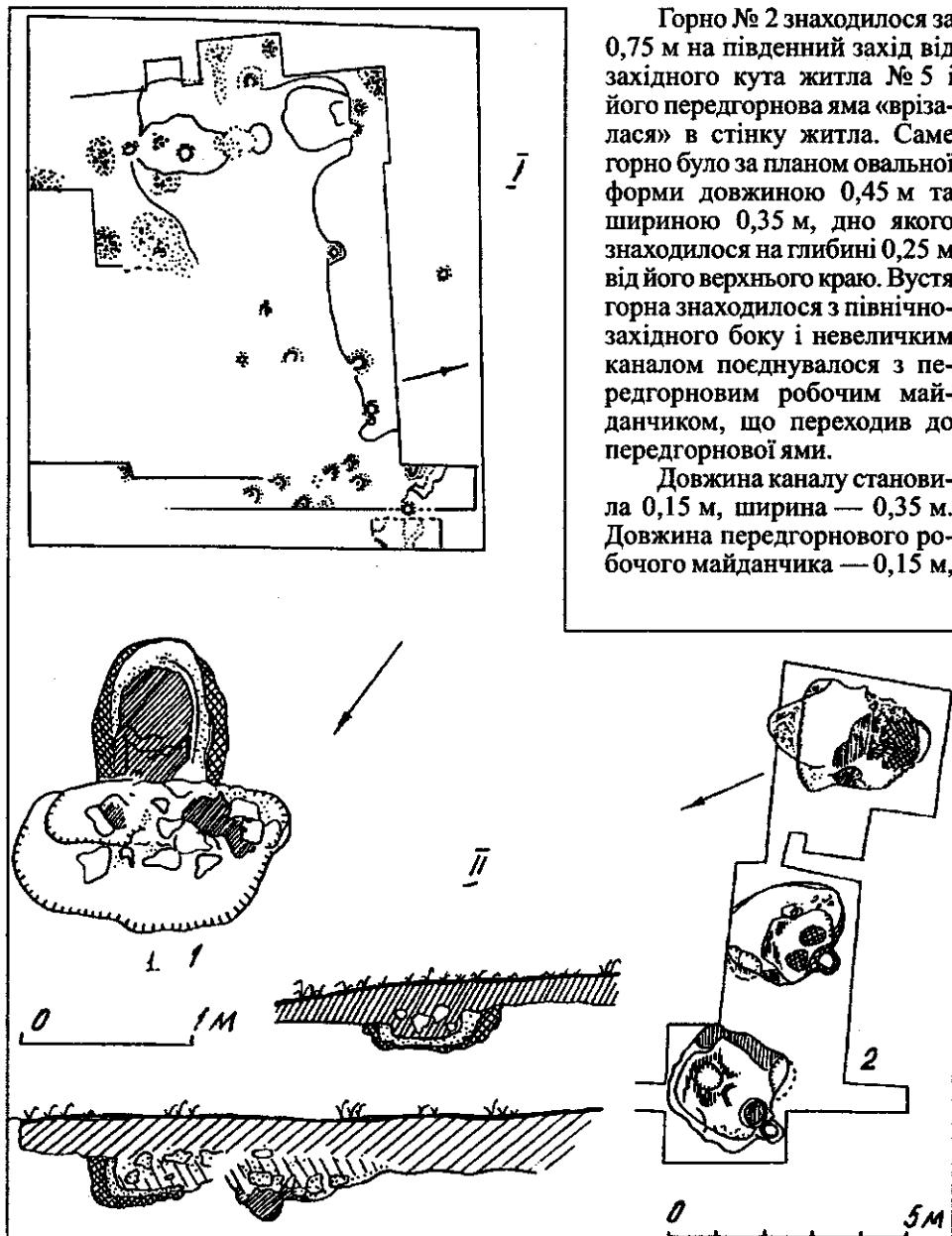

Рис. 7. I — загальний план металургійного центру поблизу м. Шомодіфойш (Угорщина); II — залишки заливодобувних горен «каварського» типу з території Угорщини (1 — Харка; 2 — Шомодіфойш).

ширина — 0,8 м. Довжина передгорнової ями не перевищувала 0,55 м, а ширина — 2 м. Глибина каналу та робочого майданчика складала 0,2 м від краю, глибина передгорнової ями — 0,6 м. Горно із середини вимощене трьома шарами глиняної обмазки на ґрунтових стінках. Перший шар оплакований до скляного чорного блиску товщиною 3—4 см; другий, середній, шар обпалений до сірого кольору товщиною 2—3 см, третій, що прилягав до ґрунтових стінок горна — мав цегляний колір і товщину 5—6 см. Ширина вустя горна складала 10 см (рис. 9, II).

Горно № 3 знаходилося на відстані, приблизно, 2,75 м на захід від західного кута житла № 5, дно якого було витягнутої овальної форми. За довгою віссю довжина горна складала 0,5 м, а за короткою — 0,4 м. Стінки горна зберегли два шари глиняної обмазки товщиною 3—4 см кожний. Вустя знаходилося з південно-західного боку і поєднувалося каналом передгорновим робочим майданчиком,

Горно № 2 знаходилося за 0,75 м на південний захід від західного кута житла № 5 і його передгорнова яма «врізалася» в стінку житла. Саме горно було за планом овальної форми довжиною 0,45 м та ширину 0,35 м, дно якого знаходилося на глибині 0,25 м від його верхнього краю. Вустя горна знаходилося з північно-західного боку і невеличким каналом поєднувалося з передгорновим робочим майданчиком, що переходив до передгорнової ями.

Довжина каналу становила 0,15 м, ширина — 0,35 м. Довжина передгорнового робочого майданчика — 0,15 м,

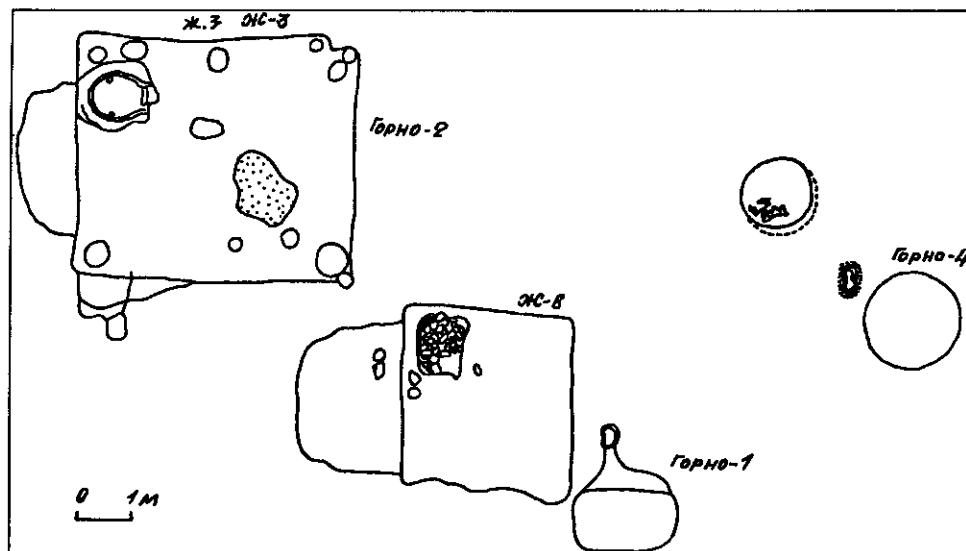

Рис. 8. План розташування залізодобувних горен на поселенні Кременище.

що переходив до передгорнової ями. Довжина каналу становила 0,65, ширина — 0,35, глибина — 0,2 м. Довжина робочого майданчика — 0,5, ширина — 2,25, глибина — 0,15—0,25 м. Довжина передгорнової ями — 1,5, ширина — 2, глибина — 0,6 м від краю.

Горно № 4 знаходилося за 5,5 м на схід від східного кута житла № 5 між господарськими ямами № 20 та 21. Горно було за планом витягнутої овальної форми довжиною 0,5 та ширину 0,4 м. Його стінки зберегли чотири шари глинняної обмазки. Дно знаходилося на глибині 0,15—0,2 м від краю. Вустя горна влаштоване з північно-східного боку. Як і попередні, горно № 4 було переддерновим робочим майданчиком та ямою, розміри яких не встановлені. На дні горна знаходилися кістки свійських тварин.

Таким чином, на підставі цих знахідок можна припустити, що на поселенні Кременище діяло 4 залізоробні майстерні, кожна з яких складалася із, власне, металургійного горна, каналу, що поєднував його вустя з передгорновим робочим майданчиком, робочого передгорнового майданчика, який переходив до передгорнової ями.

Металургійне горно, за улаштуванням, параметрами та конструктивними особливостями, було, практично, ідентичне тим, що використовувалися на Григорівському поселенні, та дуже подібним до тих, що використовувалися на вищезазначених центрах території сучасної Угорщини. Воно належало до типу так званих ямних багаторазових горен із шлаковипуском. Горно складалося з конусоподібного овального за планом котловану, що викопувався в ґрунті та з середини вимащувався глиною. Після кожної плавки і звільнення робочого простору горна від залізної губки та шлаків, його знову вимащували глиною, готовчи до наступного циклу видобування заліза. Отже, кількість зафікованих шарів обмазки може свідчити про мінімальну кількість плавок, проведених у горні.

Робочі об'єми горен, що збереглися, дають також можливість визначити їхню продуктивність, тобто кількість заліза, що може бути отримана за одну плавку кожним горном, та загальну кількість металу, видобутого усіма залізоробними майстернями протягом свого існування.

Визначення продуктивності стародавніх сиродутних горен здійснюється за вже відпрацьованою методикою, яка полягає у співвідношенні робочих об'ємів цих горен до вагового завантаження шихтою (суміші відповідно обробленої руди та деревного вугілля у визначеній пропорції) та середньостатистичного виходу кінцевої продукції під час сиродутного способу отримання заліза (20—25% від завантаженої руди).

Підрахунки свідчать, що у середньому робочі об'єми горен з поселення Кременище досягали $0,04 \text{ м}^3$. Це, практично, відповідає робочим об'ємам Григорів-

ських горен і дає можливість визначити їхню продуктивність масою 2—3 кг сирцевого заліза за одну плавку. Таким чином, можна вважати, що усі 4 горни з поселення Кременище, при мінімальній кількості проведених плавок (по 4 у кожному горні), могли дати від 32 до 48 кг сиродутного заліза.

Наступний елемент металургійної майстерні — це ґрунтовий відкритий канал, що поєднує вустви горна з передгорновим робочим майданчиком. Отже, цей канал використовувався для випуску шлаку з горна, а передгорний робочий майданчик — для встановлення міхів, за допомогою яких крізь сопла подавалося повітря до горна. Сам металург, що здійснював плавку, знаходився у передгорновій ямі, яка використовувалася і для скидання шлаку, що випускався з горна та вичищався з нього для підготовки до наступної плавки. Можна також припустити, що на передгорновому робочому майданчику знаходилися і деякі пласкі каміння-ковадла, на яких проковували щойно отриману розпечено залізну губку і перетворювали її у крицю. Зокрема, поруч із горном № 2 було знайдено шматок залізистого обпаленого піщаниця, що може свідчити про його використання як ковадла для попереднього проковування губки; а у заповненні горна № 4 — кістки свійських тварин, які, можливо, використовувалися як флюси.

Отже, матеріали, отримані під час розкопок поселення Кременище, дають можливість зробити певні висновки щодо стану зазначеного типу залізодобувного виробництва у середині XII ст., порівняно з останньою чвертю X ст., поданого відповідними пам'ятками з території Угорщини та Григорівським металургійним центром у Вінницькій області.

Для того, щоб визначити місце та роль залізодобувного осередка, дослідженого поблизу Кременища, у розвитку чорної металургії на території південно-русських земель першої чверті II тис. н. е., необхідно звернутися до загального стану цього різновиду виробництва у визначений час і на певній території. Дослідження його залишків дозволяють стверджувати, що угалузі техніки та технології давньоруськими майстрами-металургами у даний час використовувалися два основні типи стаціонарних сиродутних горен,— надземний шахтовий із шлаковипуском та ямний, також із шлаковипуском і без нього,— робочі об'єми яких досягали 0,5 м³, а продуктивність могла перевищувати 15 кг сирцевого заліза за одну плавку.

Надземні шахтові печі споруджувалися або з глинобитною шахтою (Вишгород, Райковецьке городище), або з шахтою, викладеною з каміння, чи каміння і глиняних вальків разом на глиняному розчині, укріпленою дерев'яними плахами-каркасом (Ленківці, Городеськ, Лопатна). Ці горна обов'язково були із шлаковипуском, завдяки якому шлак виходив у рідкому стані*.

На відміну від наземних, ямні горна, що використовувалися південноруськими металургами (Городеськ, Ленківці), не завжди були із шлаковипуском. Зокрема, ямні горна на Ленківецькому городищі належали до типу стаціонарних з механічним видаленням шлаку після закінчення металургійного процесу, шлаковипуску не мали.

Щодо організації залізодобування у першій чверті II тис. н. е., можна стверджувати, що задоволення даних потреб населення здійснювалося, насамперед, потужними центрами товарного виробництва металу, які, на відміну від останньої чверті I тис. н. е., діяли на території давньоруських міст і городищ. На рубежі I—II тис. н. е. у сільській околиці існує лише дрібномасштабне залізодобування, що відображає наявність дрібних сільських майстерень з обмеженим колом споживачів їх продукції¹². Отже, до цього типу залізодобувного виробництва належить і пам'ятка, досліджена поблизу Кременища.

Дуже обмежений обсяг виробництва металу в цьому центрі, порівняно з вищезазначеними, робочий об'єм горен свідчить про те, що тип металургійного виробництва, який був провідним в останній чверті I тис. н. е., як на території України (Григорівка), так і Угорщина («Imola»), у першій чверті II тис. н. е. повинен був поступитися більш досконалим і продуктивним металургійним горнам та більш розвинутій організації самого металодобування, яке здійснювалося в містах і на городищах, залишаючи сільській околиці рудодобування, випал деревного вугілля та дрібномасштабне залізодобування. Залізодобувні горна типу григорівських збе-

* Зазначимо, що на відміну від України, на території Угорщини тип горна, що збігається з Григорівським — «Imola», не втрачає у XI—XII ст. свого значення як провідного¹¹.

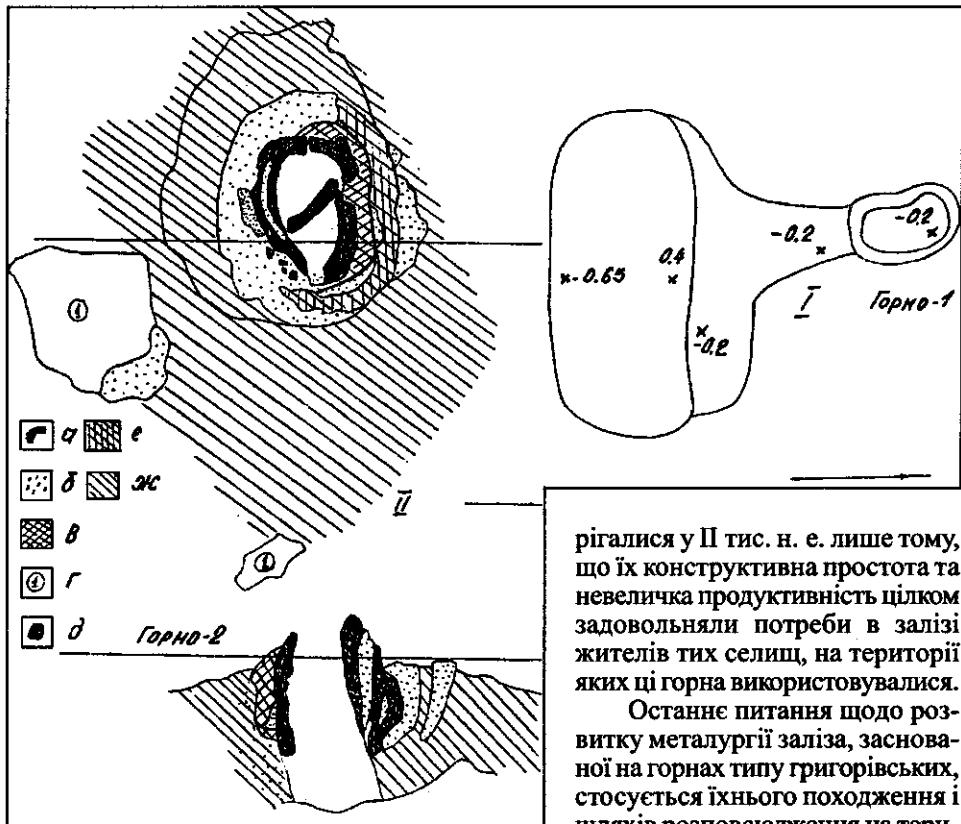

Рис. 9. Поселення Кременище: I — загальний план горна № 1; II — загальний план та переріз горна № 2. Умовні позначки: а — ошлаковані стінки горна; б — обмазка, обпалена до кольору цегли; в — сіроглинняна обмазка; г — залізистий пісковик; д — шлак; е — обмазка, обпалена до теракотового кольору; жс — обмазка та ґрунт, обпалені навколо горна.

інших (зокрема, східнослов'янського), і можливістю передавання чи запозичення технологічних знань від угорців до східних слов'ян або навпаки.

На думку сучасних дослідників, процес «набуття угорцями батьківщини» відбувався наступним чином: у 300—400 рр. н. е. стародавні угорці знаходилися на території сучасного Башкортостану; у 700—800 рр. н. е. вони мали близькі контакти з тими болгаро-турками, які у 700—750 рр. прийшли на Середню Волгу і до 70-х рр. IX ст.; союз угорських племен мешкав у межах Хозарського каганату, пізніше, у 889 або 895 рр. угорці опинилися у межиріччі Дніпра і Дністра, куди їх витіснили печеніги; і для IX ст. зазначені багатосторонні контакти угорців зі східними слов'янами (союз угорських племен пройшов біля Києва, пересуваючись у Середнє Подунав'я)¹³.

Отже, якщо виникнення Григорівського центру припадає на початок останньої четверті I тис. н. е., тобто — на другу половину VIII ст., то слід вважати, що перебуваючи наприкінці IX ст. у так званому Етелкезі (межиріччі Дніпра і Дністра), тобто саме там, де і знаходився Григорівський металургійний центр, вони могли запозичити цей тип металургійного горна і перенести його на територію сучасної Угорщини разом зі слов'янськими майстрами-металургами, яких угорці, тим чи іншим чином, залучили до своєї мандрівки. До того ж, як зазначають угорські дослідники, на території сучасної Угорщини виявлено понад 50 топонімів, що містять частину «Kovász» — коваль (угорською коваль — «vasverő»), і деякі з них знаходяться неподалік від знайдених залишків металургії заліза типу Григорівка — «Imola», наприклад центр у м. Шомодіфойш поруч із с. Пуштаковачі (Pusztakováscsi)¹⁴.

рігалися у II тис. н. е. лише тому, що їх конструктивна простота та невеличка продуктивність цілком задоволяли потреби в залізі жителів тих селищ, на території яких ці горна використовувалися.

Останнє питання щодо розвитку металургії заліза, заснованої на горнах типу григорівських, стосується їхнього походження і шляхів розповсюдження на територіях сучасної України та Угорщини.

Вирішення цього питання є, очевидно, складним завданням, бо пов'язане з процесами переселення одних етнічних масивів (зокрема, угро-фінського) та їх проходження через територію

З іншого боку, починаючи з VII—VIII ст. н. е., на території Угорщини поширюється і так званий аварський тип металургійного горна, що складався із двох частин — заглибленої в ґрунт ями діаметром 30 см, вимощеної глиною, та невисокої надземної шахти. Ці горна також мали шлаковипуск і передгорнову яму¹⁵ (рис. 7, II).

На думку угорських дослідників, походження цих горен пов’язане із залізодобувними пристроями, дослідженими в Туві та Хакасії, що територіально близькі до прабатьківщини аварів¹⁶.

Від горен типу Григорівка — «Imola», «аварський» тип відрізняється лише наявністю невисокої надземної шахти і, отже, він також міг бути прототипом виникнення горен, що визначені як тип «Imola».

Виходячи із вищевикладеного, зазначимо, що металургія заліза типу Григорівка — «Imola» безумовно відігравала важливу роль для розвитку продуктивних сил населення як Давньої Русі, так і середньовічної Угорщини на певних історичних етапах. Якщо у Давньоруській державі даний тип був провідним лише на початкових етапах її утворення (остання чверть I тис. н. е.), а далі поступився більш досконалим і продуктивним залізодобувним горнам, зберігаючись лише у сільській місцевості, то в Угорщині він залишається дуже поширеним і в XI—XII ст., кількісно значно переважаючи інші.

Застосування ж металургії заліза, заснованої на використанні горен типу Григорівка — «Imola», як на території сучасної України, так і Угорщини, незважаючи на те, що джерело їхнього запозичення поки що визначити важко, безумовно, є ще одним свідченням досить близьких контактів двох народів, які вийшли на рівень обміну технологіями.

¹ Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов’ян і Київської Русі.— К., 1996.— С. 24—68; Gömöri I. The Hungarien bloom // Archaemetallurgy.— International Symposium of the Comite pour la siderurgie ancienne.— Prague, 1989.— S. 125—138; Gömöri I. Die erforschung der burg la siderurgie gespanschaft von Sopron und ihrer umgebung in den 1971—74 // Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae, 28 (1976).— S. 411—428; Gömöri I. Freili chtnmuseum Somogyfajsz. Eisenschmelzanlage aus der zeit der Ungarischen 110 jr. 1 // Archäometallurgische stiftung Dunau.— S. 1—2.

² Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. // КСИИМК.— 1955.— Вып. 59.— С. 100—117; Gömöri I. Freili chtnmuseum Somogyfajsz...— S. 1—2.

³ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 100—117. Опис пам’яток поблизу с. Григорівка зроблено авторами за матеріалами публікації М. И. Артамонова та польовим щоденником співробітниці Західноукраїнської експедиції Ермітажу К. В. Дьюшкіної. Щоденник зберігався в архіві В. І. Бідзлі, а нині — у С. В. Панькова.

⁴ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 100—117.

⁵ Баран В. Д., Максимов Е. В., Сміленко А. Т. и др. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 86—175.

⁶ Там же.

⁷ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 100—117.

⁸ Баран В. Д., Сміленко А. Т. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.

⁹ Gömöri I. Freili chtnmuseum Somogyfajsz...— S. 2.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Gömöri I. The Hungarien bloom.— S. 125—138.

¹² Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Вказ. праця.— С. 78.

¹³ Краткая история Венгрии с древнейших времен до наших дней.— М., 1991.— С. 9—19.

¹⁴ Gömöri I. Freili chtnmuseum Somogyfajsz...— S. 1—2.

¹⁵ Gömöri I. The Hungarien bloom.— S. 126—128.

¹⁶ Ibidem.

В. И. Бидзilia, С. В. Паньков

ЖЕЛЕЗОДОБЫВАЮЩЕЕ ПРОИЗВОДСТВО НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И ВЕНГРИИ НА РУБЕЖЕ I—II тыс. н. э.

На основании изучения остатков одного из типов железообрабатывающих горнов, зафиксированных на территории Украины (Григоровка, Кременище) и Венгрии (тип «Imola»), датированных последней четвертью I тыс.— первой четвертью II тыс. н. э., авторы рассматривают вопросы реконструкции и продуктивности горнов, организации производства железа, происхождения и значения в развитии черной металлургии раннефеодальных государств, существовавших в то время как на территории современной Украины, так и Венгрии.

V. I. Bidzilia, S. V. Pan'kov

IRONMAKING AT THE TERRITORIES OF UKRAINE AND HUNGARY ON THE EDGE OF THE FIRST AND THE SECOND MILLENIUM AD

Studying the remnants of one type of ironmaking furnaces which were investigated at territories of Ukraine (Grigorovkh, Kremenyische) and Hungary (Imola type) and dated to the last quarter of the second century AD, the authors discern some issues concerning their modeling and productivity, arrangement of ironmaking, the origin and the importance of the early feudal states (existed at that time at the territories of Ukraine and Hungary) in the development of a ferrous metallurgy.

Одержано 13.01.99

Т. М. Крупа

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ПРИРОДНИЧИХ НАУК ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ТЕКСТИЛЮ IV ст. до н. е.— IV ст. н. е. (за матеріалами Криму)

Розглядаються особливості вивчення археологічного текстилю через застосування методів природничих наук: мікроскопії, рентгенографії, хіміко-технологічних досліджень.

Важливе місце при вивченні археологічного костюма посідає дослідження стародавніх технологій, пов’язаних з виробництвом того чи іншого елемента костюма, наприклад, текстилю. Це дозволяє науковцям краще зрозуміти досягнення стародавніх цивілізацій, їх повсякденне життя, по-новому подивитися на вже відомі факти та знайти нові, притаманні тій чи іншій добі історії людства.

Дослідження текстильних технологій передбачає не тільки розгляд прядильно-ткацьких характеристик (структурні нитки, переплетіння основи та піткання, щільноті тканини, тобто — морфологічний аналіз зразків), але й аналіз сировини, з якої була виготовлена тканина, виділення барвника та з’ясування технології фарбування. Зважаючи на специфіку досліджуваного об’єкта, часто це буває можливим завдяки застосуванню методів природничих наук: хімічного аналізу, мікроскопії, рентгенографії тощо. Подібного комплексного вивчення археологічного текстилю IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. з розкопок у Криму не провадилось. Проте важливість його очевидна. Гадаємо, що такий стан цієї проблеми пов’язаний

не тільки з незадовільним зберіганням джерел, але й з відсутністю до теперішнього часу єдиної методики дослідження текстилю. Вперше необхідність вивчення археологічних тканин виникла на початку 30-х років у зв'язку з дослідженням монгольського текстилю з розкопок П. К. Козлова. Саме тоді були розроблені перші методики морфологічного та хіміко-технологічних аналізів¹.

Ще в 1929 р. М. В. Фармаковський, вчений секретар Інституту археологічних технологій, що функціонував при Академії історії матеріальної культури, запропонував «Краткий перечень необхідніших мер предосторожності в отношении древних тканей, извлекаемых из земли при раскопках»². В ньому були розглянуті особливості первинної обробки текстилю, наприклад: діставання, очищення, консервація, які, на жаль, не завжди виконуються 70 років по тому. Результатом порушення методики діставання тканин з розкопу, умов консервації та зберігання є швидке руйнування текстилю та непридатність його для всеобщого вивчення.

В 50-ті роки С. Ф. Федорович публікує «Методику исследования археологических тканей», де окреслює пріоритетні напрямки досліджень: вивчення структури тканини та волокна, мікрохімічне визначення походження волокон, дослідження фарбників. Необхідність такої публікації автор обґрунтуетим, що «в настоящее время исследование тканей производится главным образом в Лаборатории научно-художественной реставрации Института искусствознания АН УзССР»³.

У наступні роки науковці, вивчаючи археологічний текстиль, зверталися до різних аспектів проблеми: винятково джерелознавчих. Впроваджувалися в науковий обіг тканини із зібраних різних музеїв⁴, робилася спроба відтворити ткацьке ремесло прадавніх часів⁵, розглядалися декоративні сюжети⁶ або взаємозв'язок між текстилем та економікою в цілому⁷. Справедливості заради слід зазначити, що саме цей напрямок завжди був пріоритетним у нашій історичній науці⁸. Але періодично все ж таки з'являлися наукові праці, в яких робилася спроба дослідити самі тканини: з'ясувати їх склад, техніку ткання тощо⁹. Паралельно розвивався й реставраційний напрямок¹⁰, оскільки консерваційно-реставраційні роботи завжди передували різним історичним дослідженням тканин. Крім того, для більш успішної роботи з таким крихким джерелом саме реставратору доводиться застосовувати різні методи природничих наук.

1996 р. Центр дослідження історичних та традиційних технологій Інституту культурного та природного спадку РАН застосував спектрофотометричний метод вивчення барвників¹¹.

Характерною рисою досліджень останніх часів є комплексність методів, що застосовуються для однієї групи пам'яток одного часу.

Що стосується тканин античної доби, знайдених у Криму, то таких досліджень майже не провадилося. Можна вказати на використання в монографії Є. І. Лубо-Лесніченко китайського шовку, відкритого на Боспорі¹², та на нашу спробу дослідження тканин з розкопок Р. Х. Лепера 1908 р. та О. Я. Савелі 1991 р.¹³. Ці дані були використані В. І. Кацевим при відтворенні культури та побуту Херсонеса перших століть нашої ери¹⁴. На той час наша цікавість обмежувалася питанням прядильно-ткацьких ознак, а для визначення походження волокна експерт Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз І. П. Захарова застосувала мікроскопію.

Метою даної роботи є комплексне вивчення текстилю, вилученого з різних пам'яток Криму античної доби. Робота виконана у відділі тканин Харківської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру^{*}.

Для дослідження було відібрано зразки із наступних пам'яток:

1. Курганий могильник Беш-Оба (Ак-Кая), курган 4, поховання 2 (IV ст. до н. е.) — 3 зразки.
2. Некрополь Усть-Альма (пізньоскіфські часи) — 19 зразків.
3. Могильник в Кілен-балці (кінець III — IV ст. н. е.) — 6 зразків.

* Хочу висловити щиру вдячність своїм колегам С. В. Давидовій — художнику-реставратору по текстилю, О. І. Бідло — науковому співробітнику лабораторії хімічних досліджень, за допомогу та консультації, а також Б. В. Успенському та С. В. Патліну — співробітникам кафедри органічної хімії Харківського політехнічного університету за допомогу в проведенні аналізу. Окремо завдячуЮ. П. Зайцеву, С. Г. Колтухову, О. С. Пуздрівському — співробітникам Кримської філії Інституту археології НАН України; О. Я. Савелі — співробітнику Національного заповідника «Херсонес Таврійський», за надану можливість скористатися неопублікованими матеріалами.

4. Херсонес Таврійський (перші століття нової ери) — 3 зразки.

Таким чином, до роботи було заличено 3 і зразок тканин, знайдених в археологічних комплексах Криму в результаті розкопок переважно останніх років: могильник Беш-Оба — дослідження С. Г. Колтухова 1996 р.; некрополь Усть-Альма — розкопки О. Є. Пуздровського, Ю. П. Зайцева, І. І. Лободи 1995—1996 рр.; склепи в Кілен-балці вивчалися в 1991 р. О. Я. Савелею. І тільки тканини з некрополя Херсонеса були знайдені в 1908 р. Р. Х. Лепером¹⁵. Крім тканин до роботи були заличені золотні нитки, які входили до складу парчі:

1. Золотні нитки з парчі перших століть нової ери з розкопок Р. Х. Лепера 1908 р. в Херсонесі¹⁶.

2. Золотні нитки з розкопок С. Ф. Стржелецького, перші століття нової ери, склеп на Дівочій горі, Херсонес¹⁷.

3. Золотні нитки з Усть-Альмінського некрополя з розкопок О. Є. Пуздровського, Ю. П. Зайцева.

Отже, загалом, для дослідження ми мали 34 зразки.

1. Опис тканин за візуальними спостереженнями.

Більшість тканин були монохромними. Спектр барв, які збереглися до нашого часу, — від невизначеного сірого до темно-буруватого кольорів на тканинах з некрополів Усть-Альми, Кілен-балки, Херсонеса (табл. 1).

Спідня сукня в жіночому похованні 1, склеп 620 (Усть-альмінський могильник), має декор у вигляді паралельних смужок, товщиною в одну нитку синього кольору. Встановити положення смужок (вертикальне чи горизонтальне) не можливо. Відстань розташування синіх ниток — 1 см.

Текстиль з Беш-Оби було пофарбовано в жовтий, зелений та червоний кольори. Візерунок відновити не маємо змоги, але можна зазначити, що основним кольором був жовтий, а зелений та червоний барвники розташовуються на тканині плямами.

Табл. 1. Характеристика збережених барвників.

Пох- ожен- ня	Колір барвника					
	Сірий	Синій	Зелений	Жовтий	Червоний	Коричневий
	склеп 520, пох. 14, УА	склеп 620, пох. 2, УА	курган 4, пох. 2, БО	курган 4, пох. 2, БО	склеп 590, пох. 5, 6, УА	склеп 520, пох. 20, УА
	скл. 3, пох. 3, Б				склеп 595, пох. 1, УА	склеп 520, пох. 29, УА
					склеп 595, пох. 20 УА	склеп 550, пох. 3, УА
					склеп 595, пох. 24, УА	склеп 550, пох. 4, УА
					склеп 620, пох. 1, УА	скlep 550, пох. 10, УА
					курган 4, пох. 2, БО	скл. 590, пох. 6, УА
						скл. 590, пох. 16, УА
						скл. 542, пох. 1, УА
						скл. 620, пох. 2, УА
						скл. 3, пох. 4, БО
						номер за описом 3151/08, ХТ

Примітки: БО — могильник Беш-Оба; КБ — могильник Кілен-балка; УА — Усть-Альмінський некрополь; ХТ — Херсонес Таврійський.

Усі без винятку тканини мають задовільну збереженість: текстиль дуже деструктований, забруднений органічними та неорганічними домішками.

2. Дослідження походження волокон.

Походження піддослідних волокон з'ясовувалося двома методами для текстилю з Беш-Оби та Усть-Альми — це органоліптичний та хімічний методи. Та трьома — для тканин з Кілен-Балки та Херсонеса: до вже згаданих методів додавалась мікроскопія, яка провадилася в Харківському науково-дослідному інституті судових експертіз (експерт І. П. Захарова).

Табл. 2. Хімічне дослідження походження волокон.

Походження	Гідроокис натрію	Сірчана кислота	Соляна кислота	Плумбат свинцю	Сировина
скл. 520, пох. 7, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 520, пох. 7, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 520, пох. 14, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 520, пох. 15, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 520, пох. 20, УА	HP	HP	HP		змішаного походження
скл. 520, пох. 29, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 550, пох. 3, УА	HP	HP	HP		змішаного походження
скл. 590, пох. 5, 6, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 550, пох. 4, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 550, пох. 10, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 590, пох. 6, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 590, пох. 16, УА	P	HP	HP	Ч	змішаного походження
скл. 595, пох. 1, УА	HP	P	P		рослинного походження
скл. 595, пох. 20, УА	HP	HP	HP		змішаного походження
скл. 620, пох. 1, УА	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 620, пох. 2, УА	P	HP	P	Б	культурний шовк
№ за описом 3151/08, ХТ	P	HP	P	Б	культурний шовк
скл. 3, пох. 3, КБ	HP	P	P		рослинного походження
скл. 3, пох. 3, КБ	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 3, пох. 4, КБ	HP	HP	HP		змішаного походження
скл. 3, пох. 4, КБ	P	HP	HP	Ч	вовна
скл. 3, пох. 4, КБ	HP	P	P		рослинного походження
кург. 4, пох. 2, ВО	HP	P	P		рослинного походження

Примітки: Р — розчиняє; HP — нерозчиняє; Ч — чорний; Б — білий; БО — могильник Беш-Оба; КБ — могильник Кілен-балка; УА — Усть-Альминський некрополь; ХТ — Херсонес Таврійський.

Спочатку провадилася проба на спалювання. Відомо, що волокна рослинного походження горять із запахом паленого паперу, залишаючи при цьому попіл, який легко розсипається. Якщо в дим помістити зволожений лакмусовий папірець, то він вкаже на кислу реакцію. Волокна тваринного походження горять із запахом паленої вовни, утворюючи при цьому чорну пористу кульку. Лакмусовий папірець вказує на лужну реакцію¹⁸.

Для тестування волокон хімічним шляхом були обрані характерні реакції. Для рослинних волокон: 10% NaOH (волокна тільки набухають, але не розчиняються). Для вовни: обробка концентрованою сірчаною кислотою (волокна не розчиняються). Шовк та вовна розлізнявалися за допомогою плумбата свинцю: білий колір плумбата свинцю свідчить про шовк, а чорний — про вовну¹⁹. Для шовку також є характерною реакцією з HCl, яка розчиняє культурний шовк, але не розчиняє шовк-тусор²⁰. В результаті дослідів маємо:

1. Текстиль з кургану 4 (Беш-Оба) — рослинного походження (табл. 2).

2. Більшість тканин з Усть-Альмінського некрополя виготовлено з вовни, але трапляються також тканини рослинного або змішаного походження, тобто у своєму складі мають як вовну, так і рослинні волокна. Виявлено лише один зразок шовкової тканини зі склепу 620, поховання 2 (табл. 2).

3. Текстиль зі склепу в Кілен-балці як рослинного, так і змішаного походження, або вовна (табл. 2).

4. Всі три зразки з Херсонеса — шовк (табл. 2).

3. Мікроскопічні дослідження.

Робота провадилася за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС — 10, збільшення до 50 разів.

3.1. Прядильні характеристики текстиля.

Більшість піддослідних тканин складаються з ниток 1 порядку, тобто являють собою первинне з'єднання волокон у суцільну нитку²¹ (табл. 3). Тільки нитки шовкової тканини мають іншу будову. Наприклад, шовкові тканини з Херсонеса складаються як з ниток пряжі, так і з ниток, які мають крутіння (табл. 3). До складу херсонеських тканин входять нитки 2 порядку, тобто створених з 2-х ниток першого порядку (табл. 3).

Нитки основи та піткання мають як праву, так і ліву крутку (так зване S та Z крутіння). Чіткої залежності використання того чи іншого крутіння не виявлено. Гадаємо, що це пов'язано з особистими уподобаннями ремісників, які виготовляли ці тканини (табл. 3). Залежність крутіння відмічається тільки в тканинах, виготовлених з ниток 2 порядку: якщо нитка 1 порядку має ліве крутіння, то нитка 2 порядку — праве і навпаки (табл. 3).

Табл. 3. Прядильні характеристики текстиля.

Походження	Інтервал	Вид крутіння
склеп 520, пох. 7, УА	до 0,3 мм	ліве
склеп 520, пох. 7—9, УА	до 1,5 мм	ліве
склеп 520, пох. 3, УА	2 мм	праве
склеп 520, пох. 4, УА	0,5—1 мм	ліве
склеп 520, пох. 4, УА		праве
склеп 520, пох. 10, УА		ліве
склеп 590, пох. 5, 6, УА	1—1,2 мм	праве
склеп 590, пох. 6, УА		праве
склеп 590, пох. 16, УА	до 1 мм	
склеп 595, пох. 1, УА		ліве
склеп 595, пох. 20, УА		праве
склеп 595, пох. 24, УА		ліве
склеп 620, пох. 1, УА		ліве
скlep 620, пох. 2, УА		не має крутіння
курган 4, пох. 2, БО		ліве, праве
склеп 3, пох. 3, КБ		праве
№ за описом 3151/08, ХТ	нитки 1 порядку: до 2 мм; нитки 2 порядку: до 1 мм	нитки 1 порядку: ліве, праве; нитки 2 порядку: ліве, праве
№ за описом 3151/08, ХТ	до 1 мм	ліве, праве, пряжа
№ за описом 3151/08, ХТ	до 1 мм	ліве, праве, пряжа

У зв'язку з задовільним зберіганням зразків інтервал кругіння ниток було визнано не скрізь. Зазначимо, що інтервал до 1,5 мм дозволяє одержувати цупку та жорстку нитку; тоді як інтервал менш за 1,5 мм — м'яку.

Нитки з тканини склепу 620, поховання 2 (Усть-Альмінський некрополь) зовсім не мають кругіння: нитка складається з пучка 3—4-х плоских волокон (табл. 3). Шовкові тканини з несуваного шовку китайського виробництва знайдені в Соколовій Могилі²².

3.2. Ткацькі характеристики.

Більшість текстилю виконано в техніці простого (полотняного) з'єднання ниток основи та піткання. Конструктивно наявні тканини розрізняються тільки за середньою щільністю. О. І. Давідан, аналізуючи тканини Старої Ладоги, розрізняє 4 сорти текстилю (за сумою ниток основи та піткання):

до 4 сорту належать тканини, де сума ниток не перевищує 18 на кв. см;
до 3 сорту — близько 27 ниток;
до 2 сорту — близько 37 ниток;
до 1 сорту — понад 37 ниток²³.

Як бачимо (табл. 4), серед тканин з Усть-Альми переважають тканини 2 сорту: 1 сорт — 5 зразків; 2 сорт — 7 зразків; 3 сорт — 2 зразки.

Текстиль з Беш-Оби та Кілен-балки належить до 3 сорту (табл. 4).

Тканини з Херсонеса (табл. 4) також належать до високоякісного текстилю: 2 зразки — 1 гатунку, 1 зразок — 2 гатунку (тут різниця в одну нитку, тому належність до 2 сорту майже умовна). Однак херсонеські тканини виконані в більш складній техніці з'єднання основи та піткання: один зразок виконаний в техніці саржі, два інших — поєднують полотняне та саржеве плетіння. У техніці полотняного плетіння виконана ліва сторона стрічок, а в техніці саржі — права. В обох випадках стрічки прикрашені геометричним орнаментом.

3.3. Характеристика барвників.

За допомогою мікроскопа було проаналізовано розташування барвників на волокнах.

Текстиль з Беш-Оби.

Жовтий колір розташований по нитці рівномірно, отже тканина була пофарбована в нього до тканиння. Червоний та зелений барвники на нитці розташовуються не рівномірно — в них пофарбовані тільки поверхневі волокна, барвники фіксуються у вигляді плям. Чітко видно накладення червоного та зеленого на жовтий; червоного на зелений. Таким чином, можна прийти до висновку, що зелений та червоний барвники наносилися вже після ткання: спочатку зелений, а потім — червоний.

Тканини з Усть-Альмінського могильника.

Найбільш докладно були проаналізовані зразки, які зберегли червоне забарвлення.

Табл. 5. Дослідження природи барвників.

	Природа барвника							
	Марена і солі алюмінія	Марена і солі заліза	Резеда і солі алюмінія	Індіго по резеді	Фарбування відсутнє	Індіго	Вонг-ши без протрави	Пурпур
Походження зразку	склеп 520, пох. 7, УА	склеп 520, пох. 20, УА	склеп 520, пох. 14, УА	кург. 4, пох. 2, БО	склеп 3, пох. 3, КБ	склеп 620, пох. 1, УА	№ за описом 3151/ 08, ХТ	склеп 620, пох. 2, УА
	склеп 520, пох. 7—9, УА	склеп 550, пох. 3, УА						
	склеп 520, пох. 14, УА	склеп 590, пох. 16, УА						
	склеп 520, пох. 15, УА							
	склеп 520, пох. 29, УА							
	склеп 550, пох. 4, УА							
	склеп 590, пох. 5, 6, УА							
	склеп 590, пох. 6, УА							
	склеп 595, пох. 1, УА							
	скlep 595, пох. 20, УА							
	скlep 595, пох. 24, УА							
	скlep 620, пох. 1, УА							

Примітки: БО — могильник Беш-Оба; КБ — могильник Кілен-балка; УА — Усть-Альмінський некрополь; ХТ — Херсонес Таврійський.

лення (табл. 1), оскільки вони виявилися найменш забрудненими. Нитки пофарбовано рівномірно, що дозволяє дійти висновку, що вони були пофарбовані до ткання.

Тканини з Кілен-балки.

Були досліджені ті зразки, які мають брунатне забарвлення (табл. 1). Встановлено, що волокна були пофарбовані у вигляді ниток, тобто — до ткання.

Херсонеські тканини теж були пофарбовані до ткання.

4. Встановлення походження барвника.

Відомо, що до середини XIX ст. використовували виключно природні барвники для фарбування тканин²⁴.

За допомогою мікрохімічного дослідження встановлено, що більшість тканин пофарбовано крапом (мареною, *Rubia tinctoria*). Залежно від використаної протрави можна було одержати той чи інший колір. Ми з'ясували, що при фарбуванні піддослідних тканин, як протрава, були використані солі алюмінія або заліза (табл. 5). У першому випадку первинне фарбування було насыченого червоного кольору, а в другому — брунатного, майже чорного²⁵. Шовк зі склепу 620, поховання 2, був пофарбований пурпуром (табл. 5), органічним барвником, який добували з мушлів виду *Purpurea lapillus*, *Murex brandaris* та інших²⁶.

Жовтий колір був одержаний за рахунок використання резеди (*Reseda luteola L.*) та солей алюмінія (табл. 5), однак шовкові тканини з Херсонеса, теж жовтого кольору, були пофарбовані без протрави рослиною вонгши (китайські жовті ягоди, *Gardenia florida*)²⁷. Жовтий колір є одним з найпоширеніших барвників природного походження, тому вивчення його посідає чільне місце як в нашій, так і в зарубіжній науці²⁸.

Зелений відтінок на тканинах з Беш-Оби був одержаний складним шляхом:

за допомогою об'єднання резеди та індіго, тобто шляхом фарбування індіго по раніше пофарбованій в жовтий колір тканині (табл. 5).

Сині нитки сорочки жіночого поховання 1, усть-альмінський склеп 620, було пофарбовано індіго (табл. 5).

Один зразок з могильника в Кілен-балці (склеп 3, поховання 3) був білим, тобто зовсім нефарбованим (табл. 5).

Для більш детального дослідження технології фарбування були відібрани зразки із склепу 550 (поховання 10) та склепу 595 (поховання 1) Усть-Альмінського могильника, для яких і була застосована методика виділення алізарину та пурпурину — основних складових крапу. Ця методика була застосована вперше в Радянському Союзі для археологічних тканин О. О. Воскресенським та В. М. Кононовичем²⁹ ще в 30-ті роки, однак на Заході вона широко використовується і в наші часи³⁰. Суть методу зводиться до обробки текстилю сумішшю сірчаної кислоти, гліцерину, води та ефіру. В ефірний шар опускається стрічка фільтрувального паперу. Далі, для підсилення проявлення барвників, папір з розчином поміщається в пари аміаку. У результаті досліду на контрольних смужках фільтрувального паперу були одержані складові крапу (жовта та червонувата смужки) — алізарин та пурпурин.

Потім отриманим барвником, застосовуючи як проправу алюмокалієві квасці, фарбувалась сучасна біла вовна. Був отриманий колір піддослідного зразка, але сітлішого відтінку.

Як вже зазначалось, вивченю підлягали і золотні нитки.

За допомогою рентгенографії, методу, який досить широко використовується для вивчення текстилю³¹, було встановлено розташування золотих ниток у шовковій парчі з Херсонеса³². Як бачимо, вони утворили геометричний орнамент (ромб) в техніці саржового переплетіння. Це цілком збігається із тканим візерунком, який теж виконаний в техніці саржі, на правій стороні стрічки.

Візуально виділена з парчі нитка є смужкою металу, навитою на непрядений шовк. Нитка у розрізі — кругла. Метал: сплав золота та срібла.

Зовсім іншими є золотні нитки з розкопок С. Ф. Стржелецького³³ та Усть-Альмінського могильника (склеп 620, поховання 2). Візуально нитки в розрізі мають чотирьохранну структуру: металічна біть (сплав золота та срібла має різну концентрацію металів: у нитках з Херсонеса більше золота, з Усть-Альми — срібла) була навита на органічну основу. Херсонеська нитка також входила до складу тканої парчі, про що свідчать сліди на металі, розташовані в певному порядку, які залишилися від переплетіння ниток основи та піткання. Всі нитки у своєму складі мають домішки міді.

Проаналізувавши текстиль IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. можна дійти до висновку, що технологія його виготовлення, фарбування не змінювалася на протязі тривалого часу. У більшості випадків сировиною для тканин була вовна, як показують дані мікроскопії, низької якості. Страбон відмічає, що тонкорунні вівці на Понті трапляються дуже рідко³⁴. Барвники, які використовувалися для фарбування тканин, — марена та резеда, на думку Р. Дж. Форбса, були дуже поширені в стародавньому світі³⁵. А дослідники природних барвників вказують, що до середини XIX ст. марена спеціально культивувалась у Криму³⁶.

Технологія фарбування тканин, судячи зі знахідок у Криму, була досить розвинutoю. Були відомі засоби виділення чистого алізарину та пурпурину, які були поширені в античному світі. Страбон вказує, що у Фрігії вміли виробляти якісну «колоську» червону вовну³⁷. Р. Дж. Форбс вважає цей барвник крапом³⁸. Були відомі властивості різних проправ, наприклад, солей алюмінію та заліза. Можливо, що як проправу використовували різні природні компоненти, які існували в той час у Криму. Наприклад, мешканці Гіераполя для цього використовували воду, а гіерапольська вовна, пофарбована мареною, змагалась з вовною, фарбованою кошеніллю та пурпуром³⁹. А це було можливим тільки тоді, коли ремісники вміли очищувати від домішок крап та використовувати потрібну проправу.

Немає сумнівів щодо китайського виробництва шовку; про це свідчить висока ткацька техніка виготовлення поліхромних тканин⁴⁰ та типові для китайського виробництва барвники (табл. 5)⁴¹. Гадаємо, що імпортною була також тканина, до складу якої входили золотні нитки. До сьогодні історичній науці були відомі тільки зразки золотих ниток із Соколової Могили (І ст. н. е.)⁴². Тому визначити

центр виробництва дуже важко. Можливо, що це був Кіпр⁴³. Тканина, з якої була виготовлена одяг (спіднє плаття та халат) в похованні 1, склеп 620 Усть-Альмінського могильника, на нашу думку, теж імпортного виробництва: вовна тонкорунна, пофарбована якісним фарбником (крапом та індіго).

Щодо решти текстилю, то досить вірогідно, що він місцевого виробництва. Однак остаточно це стверджувати неможливо, оскільки для цього потрібні нові джерела та нові дослідження. Тільки накопичення бази даних (збільшення кількості вивчених зразків, удосконалення дослідницьких методик) дозволить у майбутньому вирішити це питання.

¹ Воскресенский А. А., Кононов В. Н. Химико-технологический анализ большого ковра № 14568 // ИГАИМК.— 1932.— Т. 11.— Вып. 7—9.— С. 75—98; Хвальковский В. Н., Воронков Н. В. Шелковые монгольские ткани из раскопок П. К. Козлова // ИГАИМК.— 1932.— Т. 11.— Вып. 7—9.— С. 11—75.

² Фармаковский М. В. Краткий перечень необходимейших мер предосторожности в отношении древних тканей, извлекаемых из земли при раскопках // Фармаковский М. В. Об очистке древних тканей. Материалы по методологии археологической технологии // ИГАИМК.— 1929.— Т. 12.— С. 15—19.

³ Федорович Е. Ф. Методика исследования археологических тканей // СА.— 1965.— № 4.— С. 124.

⁴ Коптские ткани. Собрание Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина / Под ред. Р. Шуриновой.— Л., 1968; Коптские ткани из фондов Эрмитажа / Под ред. А. Я. Каковкина.— Л., 1978.— 72 с.

⁵ Ляпустин Б. С. Ткацкое ремесло в Помпеях // ПИАСВ.— М., 1980.— С. 15—27; Ляпустин Б. С. Развитие шерстоделательного производства в Помпеях в I в. н. э. // ПИАСВ.— М., 1981.— С. 34—48.

⁶ Каковкин А. Я. Два памятника коптского ткачества с библейскими сюжетами // СГЭ.— 1979.— Вып. 44.— С. 57—59; Каковкин А. Я. Изображения на коптских тканях: украшения или символы? // Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV—XVI вв.— Л., 1988.— С. 37—66.

⁷ Фехнер М. В. Шелк в торговых связях Владимира-Сузdalской Руси со Средней Азией // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973.— С. 217—220; Лубо-Лесниченко Е. И. Китай на Шелковом пути (шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая).— М., 1994.— 326 с.

⁸ Соболев Н. Н. Очерки по истории украшения тканей.— М.—Л., 1934.— 435 с.; Сергиенко М. Е. Помпеи.— М.—Л., 1949.— С. 122—133.

⁹ Новицька М. До питання про текстиль трипільської культури // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 44—61; Марченко І. Д. К вопросу об античных тканях из растительного волокна // ВДИ.— 1954.— № 4.— С. 173—175; Новицька М. А. Узорные ткани трипольской культуры // КСИА.— 1960.— Вып. 10.— С. 33—35; Голубкина Т. И. Ажурные ткани из кувшинного погребения Минчегаура // СА.— 1971.— № 3.— С. 257—263; Иерусалимская А. А. Археологические ткани как датирующий материал // КСИА.— 1979.— Вып. 158.— С. 114—120; Давидан О. И. Ткани Старой Ладоги // АСГЭ.— 1981.— Вып. 22.— С. 100—113; Миколайчук Е. А. Исследование состава тканей и войлоков из раскопок Старой Ладоги // АСГЭ.— 1981.— Вып. 22.— С. 114—121; Каталог // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ралле Р. Чертомлык.— К., 1991.— С. 268.

¹⁰ Семенович Н. Н. Реставрация музейных тканей // Реставрация и исследование художественных памятников.— М., 1955.— С. 52—79; Семенович Н. Н. Реставрация музейных тканей: теория и технология.— Л., 1961.— 78 с.; Семечкина Е. В. Таблица выкрасок шерстяных, шелковых и хлопчатобумажных тканей органическими природными и синтетическими красителями.— М.— 22 с.; Мороз М. В., Шумакова Е. В. Реставрация тканей и войлоков из курганов Пазырыкского времени (по материалам могильников Ак-Алаха и Верх-Кальджин) // Материалы II годовой итоговой сессии Института археологии и этнографии (СОРАН).— Новосибирск, 1996.— С. 191—195.

¹¹ Голиков В. П., Пшеничникова Е. А. Исследование шерстяной ткани XVII в. из Зарядья // Труды музея истории города Москвы.— М., 1996.— Вып. 9.— С. 153—155.

- ¹² Лубо-Лесниченко Е. И. Китай на Шелковом пути...— С. 77.— Рис. 61.
- ¹³ Захарова И. П., Крупа Т. Н. Исследование волокнистых материалов из археологических раскопок САЭ 1991 г. // Савелья О. Я. Отчет Севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в г. Севастополе в 1991 г. // Арх. НЗХТ.— Д. 3068.— Л. 259—260.
- ¹⁴ Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв.).— Харьков, 1996.— С. 59.
- ¹⁵ Лепер Р. Х. Опись находок из раскопок 1908 г. // Арх. НЗХТ.— Д. 101.— № 3151/08.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ НЗХТ. Инв. № 36263.
- ¹⁸ Выборнова А. А. Судебно-химическое исследование вещественных доказательств.— М., 1955.— С. 71, 72; 78, 79.
- ¹⁹ Федорович Е. Ф. Методика исследования археологических тканей...— С. 126.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Сидоров А. С. О витье волокнистых веществ // ИГАИМК.— 1930.— Вып. 5.— 12 с.
- ²² Йолкіна А. К. Тканини і золоте шиття із Соколової Могили // Золото степу. Археологія України.— Київ — Шлезвіг, 1991.— С. 228.
- ²³ Давидан О. И. Ткани Старой Ладоги...— С. 113.
- ²⁴ Добрынин И. П. Естественные красящие вещества.— Л., 1929.— С. 24.
- ²⁵ Семечкина Е. В. Таблицы выкрасок...— Табл. 10.
- ²⁶ Добрынин И. П. Естественные красящие вещества...— С. 61.
- ²⁷ Там же.— С. 157.
- ²⁸ Федорович Е. Ф. Методика исследования археологических тканей...— С. 132, 133; Grews P. C. The influence of mordant on the lightfastness of yellow natural dyes // Journal of the American Institute Conservation.— 1982.— Vol. 21.— № 2.— Р. 43—58.
- ²⁹ Воскресенский А. А., Кононов В. Н. Химико-технологический анализ...— С. 93.
- ³⁰ Taylor G. W. Detection and identification of dyes on Anglo-Scandinavian textiles // Studies in conservation.— 1983.— Vol. 28.— № 4.— Р. 153—160.
- ³¹ Hermann H. Röntgenaufnahmen als Hilfsmittel bei technischen Untersuchungen in der Textiltaurierung // Arbeitsblätter für Restauratoren.— 1980.— Heft. 1.— S. 54—65.
- ³² Лепер Р. Х. Опись находок из раскопок 1908 г...— № 3151/08.
- ³³ НЗХТ. Инв. № 36253.
- ³⁴ Strabo. Geogr. X, 13.
- ³⁵ Forbes R. J. Studies in ancient technology.— Leiden, 1956.— Vol. 4.— Р. 101, 121.
- ³⁶ Габниц К. Физическое описание Таврической области, по ее местоположению, и по трем царствам природы.— СПб., 1785.— С. 141; Добрынин И. П. Естественные красящие вещества...— С. 137.
- ³⁷ Strabo. Geogr. X, VIII, 16.
- ³⁸ Forbes R. J. Studies in ancient technology...— Р. 100, 101, 106.
- ³⁹ Strabo. Geogr. XIII, IV, 1, 4.
- ⁴⁰ Лубо-Лесниченко Е. И. Китай на Шелковом пути...— С. 119.— Рис. 103.
- ⁴¹ Там же.— С. 113.

⁴² Елкина А. К. О тканях и золотном шитье из Соколовой Могилы // Ковпаниенко Г. Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге.— К., 1986.— С. 132—135; Голиков В. П. Исследование золотных нитей шитья//Ковпаниенко Г. Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге.— К., 1986.— С. 136—139.

⁴³ Елкина А. К. О тканях и золотном шитье...— С. 132.

T. N. Krupa

ПРИМЕНЕНИЕ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫХ МЕТОДОВ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ТЕКСТИЛЯ IV в. до н. э.— IV в. н. э. (на примере материалов Крыма)

Статья посвящена сравнительному изучению археологических тканей, найденных на территории Крыма, на основании применения естественнонаучных методов: микроскопии, рентгенографии, химико-технологических анализов. В результате этого была установлена приемственность высокоразвитых традиционных технологий, которые применялись при производстве текстиля с IV в. до н. э. по IV в. н. э. была предпринята попытка сравнить ткани местного производства с тканями импортного происхождения. Впервые были изучены особенности золотых нитей, обнаруженных на территории Херсонеса Таврического и Усть-Альминского некрополя.

T. N. Krupa

APPLICATION OF NATURAL SCIENTIFIC METHODS ON INVESTIGATION OF ARCHEOLOGICAL TEXTILES OF IV CENTURIES BC — IV CENTURIES AD (BY THE EXAMPLE OF MATERIALS FROM THE CRIMEA)

The article is dedicated to the comparative study of the archeological textiles found on the territory of the Crimea on the basis of application of natural scientific methods such as microscopy, roentgenography, and chemical-technological analyses. As a result, we established the continuity of the highly developed traditional technologies, applied in the production of textiles from the IV century BC to the IV century AD. It is made an attempt to compare the locally manufactured clothes with those from abroad. At the first time, the peculiarities of gold threads found on the territory of the Taurian Chersonesos and Ust-Almin necropolis are investigated.

Одержано 27.12.99.

Археология за рубежем

А. П. Медведев

К ИСТОЛКОВАНИЮ ФЕНОМЕНА ВОРОНЕЖСКИХ КУРГАНОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ (этнокультурный и социальный аспекты)

Рассматривается феномен воронежских курганов скифского времени, вопросы их происхождения и социальной принадлежности.

Впервые погребальные памятники скифского времени Среднего Подонья привлекли внимание исследователей еще в самом начале XX в., особенно после раскопок знаменитых Мастиогинских и Частых курганов под Воронежем¹. Несмотря на очень сильное ограбление эти могильники дали первоклассные погребальные комплексы, сразу же ставшие объектом пристального изучения ведущих отечественных скифологов и антиковедов². Именно в результате их исследования М. И. Ростовцеву впервые удалось выделить из общей массы скифских древностей Юга России Воронежскую группу курганов³.

Принципиально новый этап в изучении курганных некрополей скифского времени на Среднем Дону связан с целенаправленной, почти двадцатилетней деятельностью Лесостепной Скифской экспедиции ИА АН СССР. В 50—60-е гг. под руководством П. Д. Либерова были доисследованы Частые и Мастиогинские Курганы, А. И. Пузиковой открыты и исследованы могильники у сел Русская Тростянка и Дуровка. Материалы этих курганов составили основу свода памятников скифского времени на Среднем Дону⁴. В результате их изучения был описан погребальный обряд и инвентарь среднедонского населения. Недавно А. И. Пузиковой издан альбом наиболее интересных находок VI—IV вв. до н. э.⁵.

Оба исследователя рассматривали курганные могильники и синхронные им городища как памятники, оставленные одним и тем же населением — среднедонскими племенами скифского времени. В 60 — начале 70-х гг. такой подход был правомерен и не вызвал особых возражений. Однако последующее изучение бытовых памятников, особенно активизировавшееся в 80 — первой половине 90-х гг., все более наглядно выявляло явную диспропорцию между относительно небольшой серией среднедонских курганных погребений и возрастающим с каждым годом числом синхронных им городищ и неукрепленных поселений^{*}. После сплошного обследования Среднедонского Правобережья стало очевидно, что давящее число городищ не имело «своих» курганных некрополей. Последние обнаружили определенную территориальную связь лишь с отдельными микрорайонами памятников скифского времени, которых сейчас известно не менее десяти (рис. 1)⁶.

* В других локальных вариантах лесостепной скифоидной культуры Днепро-Донского между речь также наблюдается специфическое соотношение курганных могильников и городищ. Как известно, первые преобладают в Посулье⁷, тогда как в Посеймье на не менее чем 50 скифоидных городищ VI—V вв. до н. э. До сих пор не известно ни одного курганныго могильника скифского времени, хотя их поиск производился неоднократно. Если считать курганный обряд основным способом захоронений в лесостепи, то, несмотря на свои очень большие размеры, явно не соответствует огромному Бельскому городищу дже могильник Скоробор, накопивший за четыре столетия существования лишь около 1000 насыпей, тогда как численность населения этого городища могла достигать 40—50 тыс. человек⁸.

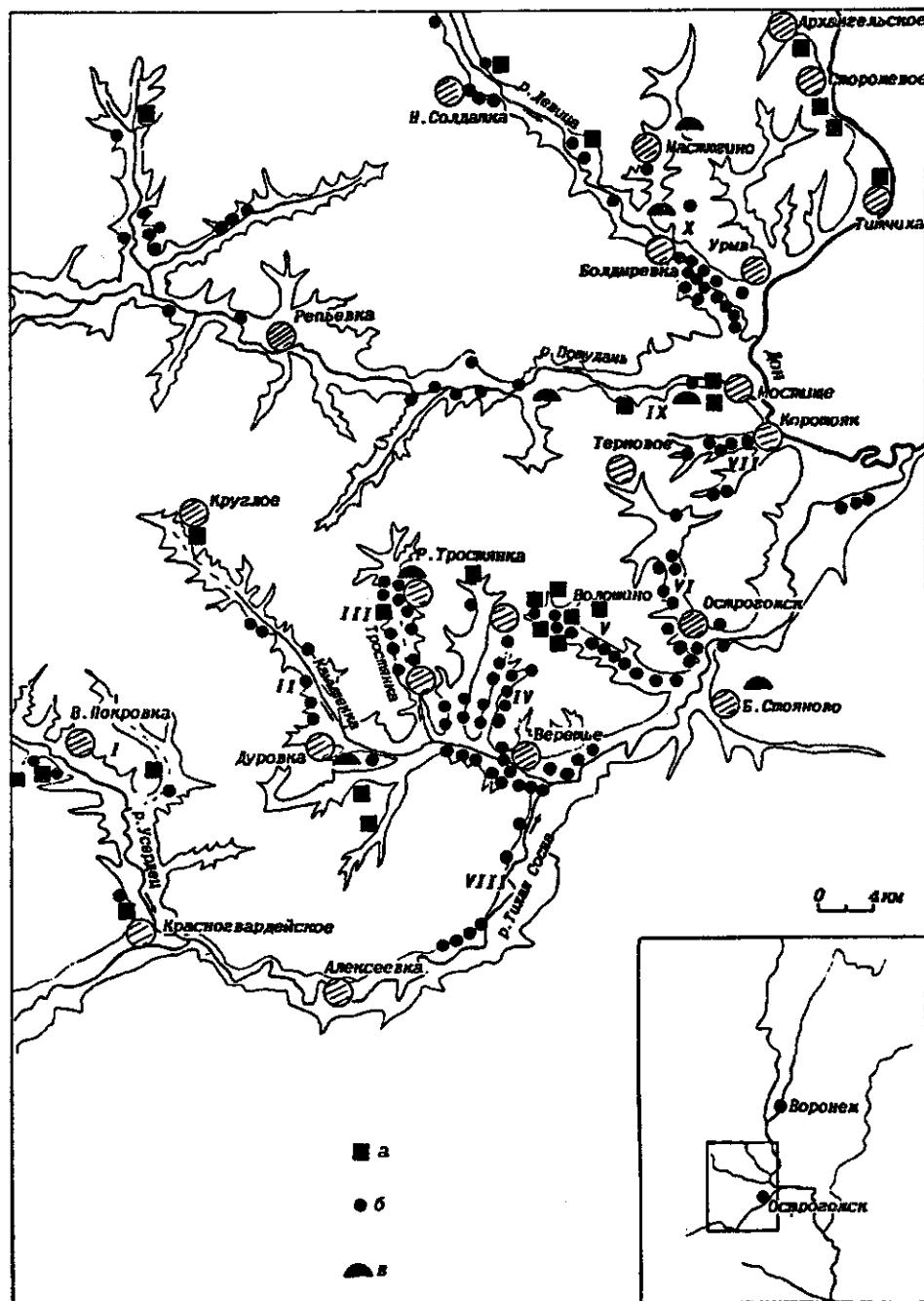

Рис. 1. Карта микрорайонов памятников скифского времени Среднедонского Правобережья: а — городище; б — открытое поселение; в — курганный могильник. Микрорайоны: I — Усердец; II — Камышенка; III — Тростянка; IV — Шубное; V — Волошино; VI — Острогожск; VII — Коротояк; VIII — Левобережье Тихой Сосны; IX — Погудань; X — Девица.

Все эти наблюдения заставили нас заняться поисками новых подходов в изучении среднедонских памятников скифского времени. Один из них заключался в раздельном анализе материалов городищ и курганных могильников с последующим сопоставлением их результатов⁹. Как представляется, такой подход позволил не только выявить некоторые, ранее неизвестные черты среднедонской культуры скифского времени, но и глубже понять ее природу. Отметим, что в последние

годы в этом направлении успешно работает и В. Д. Березуцкий, посвятивший курганам Среднего Дона специальное исследование¹⁰.

Сейчас на территории Лесостепного Подонья известно не менее семи больших курганных могильников скифского времени. Пять из них находятся в Правобережье Среднего Дона (Мастюгино, Русская Тростянка, Дуровка, Ближнее Стойново, Терновое 1). Один на Верхнем Дону (Частые Курганы) и еще один на р. Воронеж (Староживотинное). В них исследовано свыше 1300 погребений конца VI — начала III вв. до н. э. Проведенный пространственный макроанализ позволил установить определенные закономерности взаиморасположения курганов, городищ и поселений. Оказалось, что все курганные некрополи находились на значительном удалении (от 2,5 до 8 км) от ближайшего городища, но что еще более существенно — они всегда располагались на противоположных берегах реки или суходолов (рис. 1).

Большинство погребений в курганах Среднедонского Правобережья были основными и единственными (94%). Над ними возводились насыпи относительно небольших размеров высотой обычно около 1 м и только отдельные курганы превышали в высоту 2—3 м. В отличие от Правобережья в Левобережье открыты лишь очень немногочисленные впускные захоронения, не образующие сколь-нибудь значительных могильников. В среднедонских курганах Правобережья выделяются четыре основных типа погребальных сооружений*.

I тип — погребения в насыпи и на древнем горизонте — 8% (рис. 2, 16).

II тип — простые грунтовые могилы — 295 (рис. 2, 17).

III тип — каркасно-столбовые склепы — 50% (рис. 4, 1, 1a; 2, 18).

IV тип — каркасно-столбовые склепы с дромосами — 13% (рис. 3, 1—4; 2, 19).

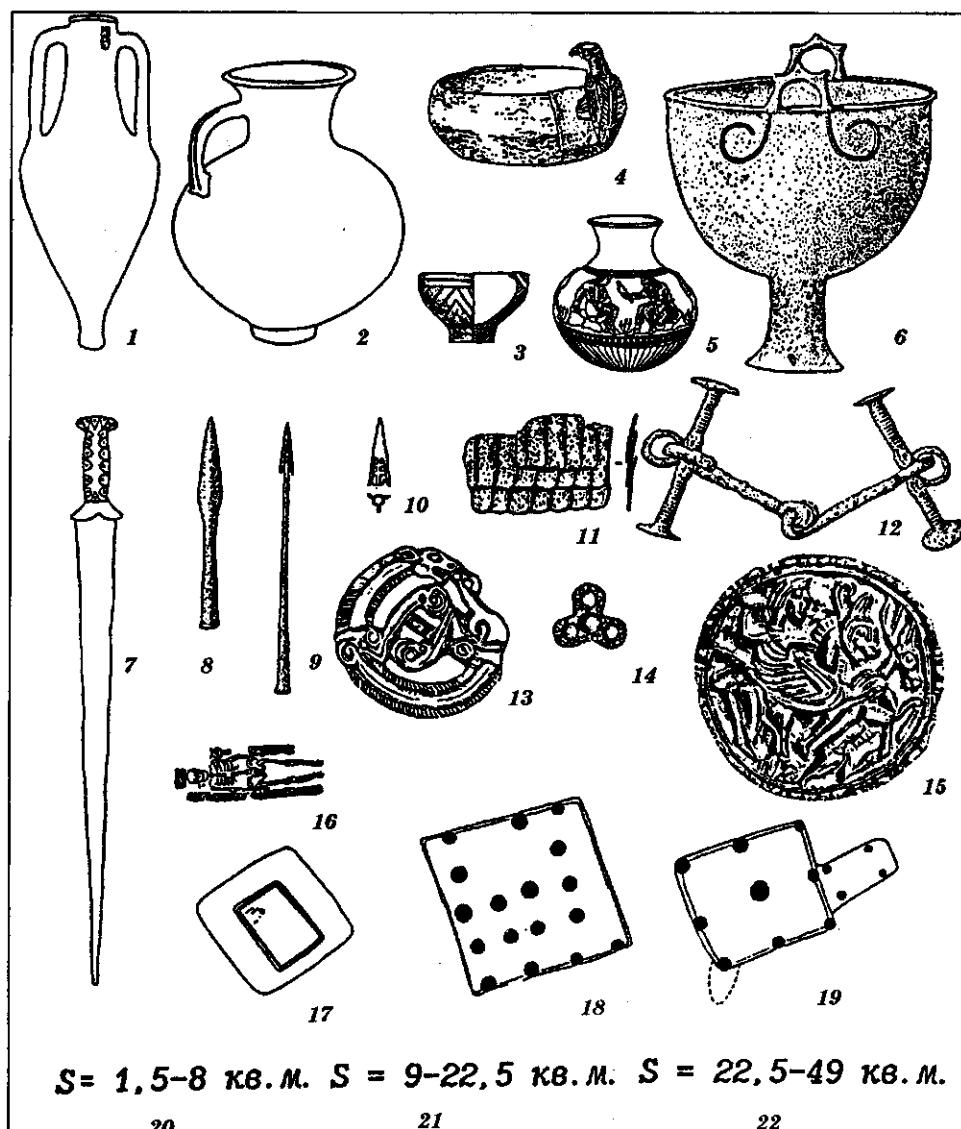
Таким образом, наиболее характерными типами среднедонских погребальных сооружений являлись столбовые гробницы, иногда с дромосами. Размеры многих из них многократно превышали площадь, необходимую для размещения погребенного. Около четверти погребений содержали парные и коллективные захоронения.

Оба основных типа сооружений не обнаруживают корней в погребальных памятниках предшествующей эпохи. Не вызывает сомнения тот факт, что они получают распространение с самого начала функционирования Среднедонских курганных некрополей, то есть с рубежа VI—V вв. до н. э. (к. 8 группы Частых с парой жертвенных бронзовых ножей; к. 29/21 в Мастюгино с огромным склепом на 17-ти столбах (рис. 4, 1, 1a), датируемый греческой бронзовой гидрией первой половины V в. до н. э.). На наш взгляд, эти типы погребальных сооружений восходят к столбовым и дромосным могилам лесостепного днепровского Право- и Левобережья VII—V вв. до н. э., где им известны многочисленные аналогии (рис. 4, 2—4; 3, 5—7).

По-видимому, те же западные источники имеет биритуализм среднедонских курганных погребений, среди которых не менее 10% сожжений на месте. Как и в большинстве областей скифского мира погребенных хоронили вытянуто, на спине. Преобладали ориентировки головой в юго-западный (58,5%) и северо-восточный (34%) сектора. Использование матрицы-определителя сезонных ориентировок В. Ф. и В. В. Генингов¹¹ показало, что скорее всего обе они являются сезонным зимним отклонением от широко распространенной в скифо-сарматском мире широтной ориентировки.

По мнению большинства исследователей, возведение обширных деревянных столбовых усыпальниц требовало больших затрат труда и было связано с высоким социальным статусом погребенных. О неординарном характере большинства среднедонских курганных погребений свидетельствует богатый и разнообразный инвентарь. По числу находок преобладали предметы вооружения, встречающиеся в 90 из 120 погребальных комплексов (75%). Их полный набор включал длинные мечи скифских, реже местных типов, наконечники копий и дротиков, их подтоки, бронзовые и железные наконечники стрел, как широко распространенных скифских типов, так и местные железные двупастные (рис. 2, 7—10). Среднедонские курганы выделяются по частоте находок остатков защитного доспеха — 20,8%

* Выделенный П. Д. Либеровым V тип (катаkomby) на территории Лесостепного Подонья для скифского времени ни разу достоверно не зафиксирован.

$S = 1,5-8 \text{ кв. м.}$ $S = 9-22,5 \text{ кв. м.}$ $S = 22,5-49 \text{ кв. м.}$

20

21

22

Рис. 2. Социально значимые категории инвентаря, основные типы погребальных сооружений и их размерные группы в воронежских курганах: 1 — амфоры, 2 — лепные кувшины и «вазы», 3 — «ритуальные» сосуды, 4 — деревянные сосуды с металлическими накладками, 5 — серебряные сосуды, 6 — бронзовые котлы, 7 — мечи, 8 — наконечники копий, 9 — наконечники дротиков, 10 — наконечники стрел, 11 — доспех, 12 — снаряжение коня, 13 — звериный стиль, 14 — золотые нашивные бляшки, 15 — престижные изделия из золота и серебра, 16 — погребальные сооружения I типа, 17 — погребальные сооружения II типа, 18 — погребальные сооружения III типа, 19 — погребальные сооружения IV типа; 20 — могилы 1-ой размерной группы (до 9 м²), 21 — могилы 2-ой размерной группы (9—22,5 м²), 22 — могилы 3-ей размерной группы (22,5—49 м²).

погребений (рис. 2, 11). Среди них преобладают пластинчатые панцири, в двух курганах найдены греческие поножи. 43% курганных погребений содержали различные детали снаряжения коня (рис. 2, 12). Почти столько же захоронений имели в составе инвентаря изделия в зверином стиле (рис. 2, 13). Бронзовые литые котлы найдены в 18% курганов (рис. 2, 6). Как известно, уnomадов котлы помимо чисто утилитарной выполняли важную социальную функцию — они служили символом единства коллектива, окружавшего вождя¹². На такое назначение скифских котлов указывает известная легенда о царе Арианте (Herod, IV, 81). О высоком социальном статусе среднедонских курганных погребений свидетельствуют и многочисленные находки предметов и украшений, выполненных из драгоценных металлов — до

Табл. 1. Некоторые археологические показатели социального статуса коллективов, оставивших курганные могильники Юга Восточной Европы (в % от общего числа погребений).

Категория	Средний Дон	Посулье	Правобережное Поднепровье		Степная Скифия		Нижний Дон	Савро- маты
	конец VI— IV вв.	VI в.	конец VI — V вв.	IV в.	V в.	IV в.	V—IV вв.	VI—IV вв.
мечи и кинжалы	12	22,5	13,4	7,8	30,8	7,3	19	21,8
копья	20		27,8	30				
дротики	28		2,1	5,7				
копья и дротики		83,3			27,5	19	34	4,1
стрелы	55	80	50,5	38	65	40,5	42	47,9
панцири	21	16,6	20	13	24,2	4	6	0,4
конская сбруя	43	67,5	27,1	9,1	10	5,5	6	6,8
бронзовые котлы	20	15	1	2,2	5,8	3,5	3	0,2
амфоры	22	15	23,7	18,7	39	17,2	60	?
деревян- ные чаши с металли- ческими наклад- ками		13	1,7	18,5	1,3	8,3	1,4	1,4
звериный стиль	42	50	?	?	30	8—9	3	?
драгоцен- ный металл	63	?	?	?	?	?	?	?

60% захоронений (рис. 2, 5, 15), в том числе золотые нашивные бляшки — 30% (рис. 2, 14). В тоже время, в них редко встречались орудия производства и никогда — земледельческие орудия. Основные археологические показатели социального статуса погребенных в среднедонских курганах в сравнении с близкими им по времени погребальными памятниками скифского времени Степи и Лесостепи приведены в таблице 1¹³.

Весьма показателен состав керамического комплекса курганных погребений. В нем заметно преобладание привозной круговой посуды (33 экз.) над лепной (27 экз.). Среди первой доминируют античные амфоры — 21,7% среднедонских курганов (рис. 2, 1). На втором месте по употреблению стоят местные аккуратно вылепленные от руки кувшины и «вазы» (рис. 2, 2), на третьем — так называемые ритуальные сосудики с парными проколами на венчике (рис. 2, 3). Нами выявлена еще одна интересная особенность среднедонских курганов. В их погребениях отсутствовала местная посуда наиболее распространенных городищенских типов — простые лепные горшки с защипами и столовые лощеные миски. Подобное, явно намеренное «избегание» трудно объяснимо, если исходить из утвердившегося четверть века назад взгляда на принадлежность курганов и городищ одному и тому же населению — племенам среднедонской культуры¹⁴.

Проведенный нами комплексный анализ курганов Среднего Дона по частоте встречаемости престижных типов погребальных сооружений, наступательного и оборонительного вооружений, социально значимых категорий инвентаря, парадных вещей и античного импорта однозначно показал, что среди них свыше 75% содержали погребения, которые по применяемым в скифологии критериям следует признать не рядовыми, а принадлежавшими военно-аристократической верхушке¹⁵. В отличие от Степной Скифии анализ среднедонских курганных некрополей не позволил выделить в них не только «бедной», преобладающей численно массы населения»¹⁶, но и сколько-нибудь значительной группы рядовых погребений¹⁷.

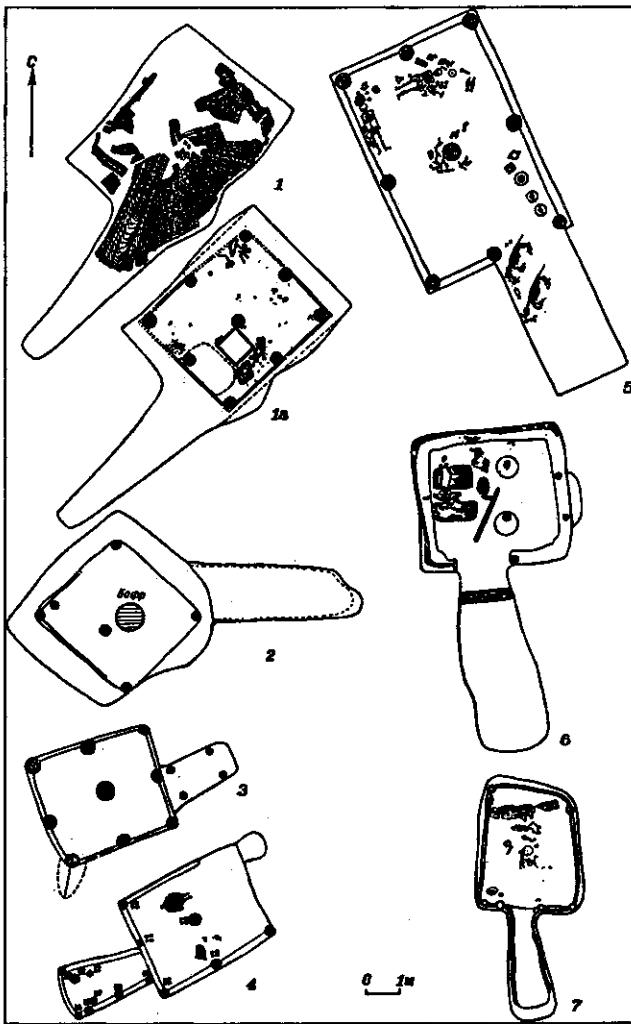

Рис. 3. Столбовые склепы с дромосами воронежских могильников и их аналогии: 1, 1а — Дуровка; к. 1; 2 — Староживотинное, к. 22; 3 — Мастигино, к. 19/37; 4 — к. 18/38; 5 — Журовка, к. 400, б — Репяховатая Могила, 7 — Яснозерье, к. 6, п. 1.

курганными насыпями могли погребаться далеко не все представители местного населения, а лишь какая-то, явно меньшая его часть.

Подобно лучше известной нам скифской знати господствующая верхушка среднедонского общества вряд ли представляла сколь-нибудь единий и тем более однородный слой. Среди нее были и настоящие аристократы, такие, например, как погребенные в кургане 29/21 Мастигинского могильника или в кургане 1 у с. Дуровка, — возможно, те самые «цари» или их потомки, которые участвовали в военном совете скифов в самый напряженный момент войны с Дарием (Herod., IV, 102, 119). Были среди них и простые воины-дружины, такие, например, как погребенный в кургане 38 Староживотинного могильника, которому кроме личного оружия оставили лишь амфору.

Однако все наши попытки найти надежные качественные критерии дифференциации первых и вторых путем корреляции признаков различной социальной значимости с переменными (размеры могил) в большинстве случаев не дали однозначных результатов прежде всего из-за невозможности установления подлинной причины их отсутствия — то ли в силу действительно более низкого статуса погребенных, то ли в результате неполноты погребального комплекса, когда этот «признак» буквально был унесен грабителями. Тем не менее на ряде графиков выявилась явная зависимость между частотой встречаемости определенных категорий инвен-

Между тем, по подсчетам В. Ф. Генинга у скифов IV в. до н. э. «трудовой народ» составлял основную массу населения (95%), по мнению Е. П. Бунятиян — свыше 60% (и еще 7% бедноты)¹⁸.

Видимо, нужно признать, что изучаемые памятники не отражали всего спектра социальных статусов, существовавших у обитателей Среднего Дона в скифское время. По ним можно в какой-то мере судить лишь о положении высших слоев общества, для которых только и был характерен курганный обряд погребения.

Об этом свидетельствуют и другие данные, в частности, уже отмеченное выше количественное соотношение анализируемых погребальных и бытовых памятников скифского времени. Относительно небольшое число среднедонских курганных некрополей в сравнении с количеством (около 60-ти) и площадью городищ, а также сопутствующих им стационарных поселений указывает на то, что в скифское время под

таря, типами погребальных сооружений и их размерами (рис. 5). В итоге последние распределились на три группы:

1 группа — 28 погребений (25%) малых размеров площадью от 1,5 до 8 м². Из оружия в них чаще представлены только наконечники стрел, реже дротиков и копий, встречаются остатки конской упряжи, но нет мечей и защитного доспеха. Весьма показательно, что в могилах этой размерной группы ни разу не найдены бронзовые котлы, «ритуальные» сосуды, деревянная посуда с накладками из драгоценных металлов, золотые нашивные бляшки, хотя украшения из золота редкостью не являлись (7 случаев). Эта группа включала, главным образом погребальные сооружения I и II типов.

2 группа (самая многочисленная) — 68 погребений (61%) средних размеров площадью от 9 до 22,5 м². В отличие от первой в ней присутствовали все социально значимые категории инвентаря и виды вооружения. В эту группу входили почти все погребальные сооружения III и IV и реже II типов.

3 группа — 15 погребений (14%), совершенных в наиболее грандиозных погребальных сооружениях размерами 22,5—49 м². Почти на всех графиках она отделялась от могил «группы разрывом в пределах 22,5—28,75 м². Могилы этой группы содержали все социально значимые признаки 2 группы, а также престижные серебряные ритоны и кубки, указывающие на особый статус их владельцев, которых хоронили в погребальных сооружениях только III и IV типов.

Из выявленных тенденций, обращает на себя внимание одна, как представляется, весьма перспективная — золотые нашивные бляшки проявили явную тенденцию попадания в могилы средних (от 9 м² и выше) и больших (22,5—49 м²) размеров преимущественно III и IV типов. В более или менее полно сохранившихся комплексах они обнаружили повышенную встречаемость с особо престижными вещами: серебряными ритонами и кубками, деревянными сосудами с металлическими накладками, изделиями звериного стиля (табл. 2). На наш взгляд, все это позволяет рассматривать золотые нашивные бляшки в качестве достаточно надежного диагностического признака аристократических погребений. По-видимому, как и в Скифии, на Среднем Дону высокий социальный статус знати внешне подчеркивался богатым декором верхней одежды, расшитой золотыми бляшками.

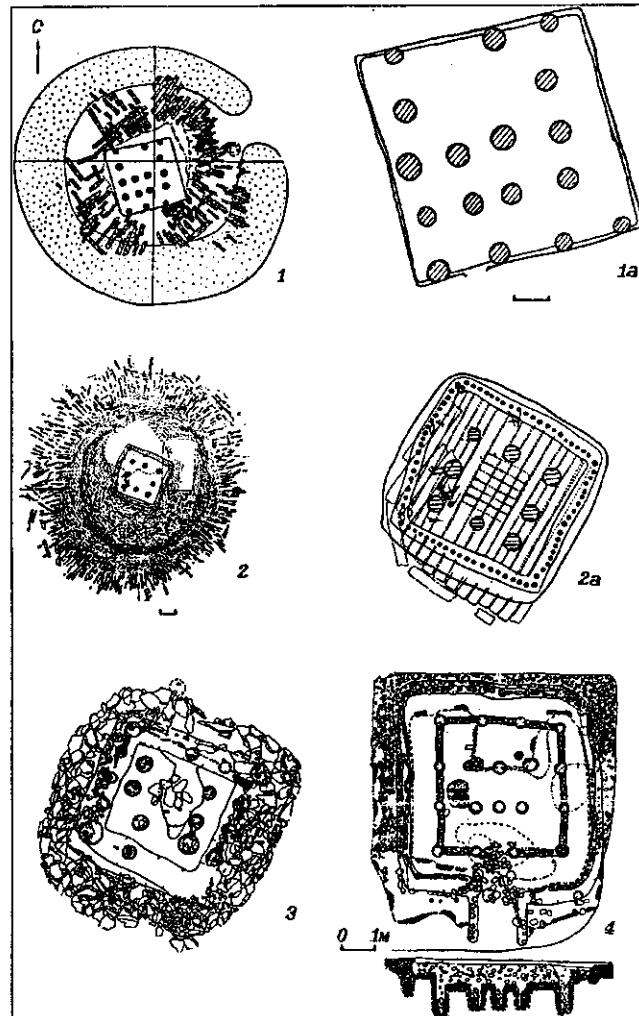

Рис. 4. Столбовые склепы воронежских могильников и их аналогии: 1, 1а — Мастюгино, к. 29/21; 2, 2а — фляровка, к. 1, п. 1; 3 — Долиняны, к. 2; 4 — Перебыковцы, к. 2.

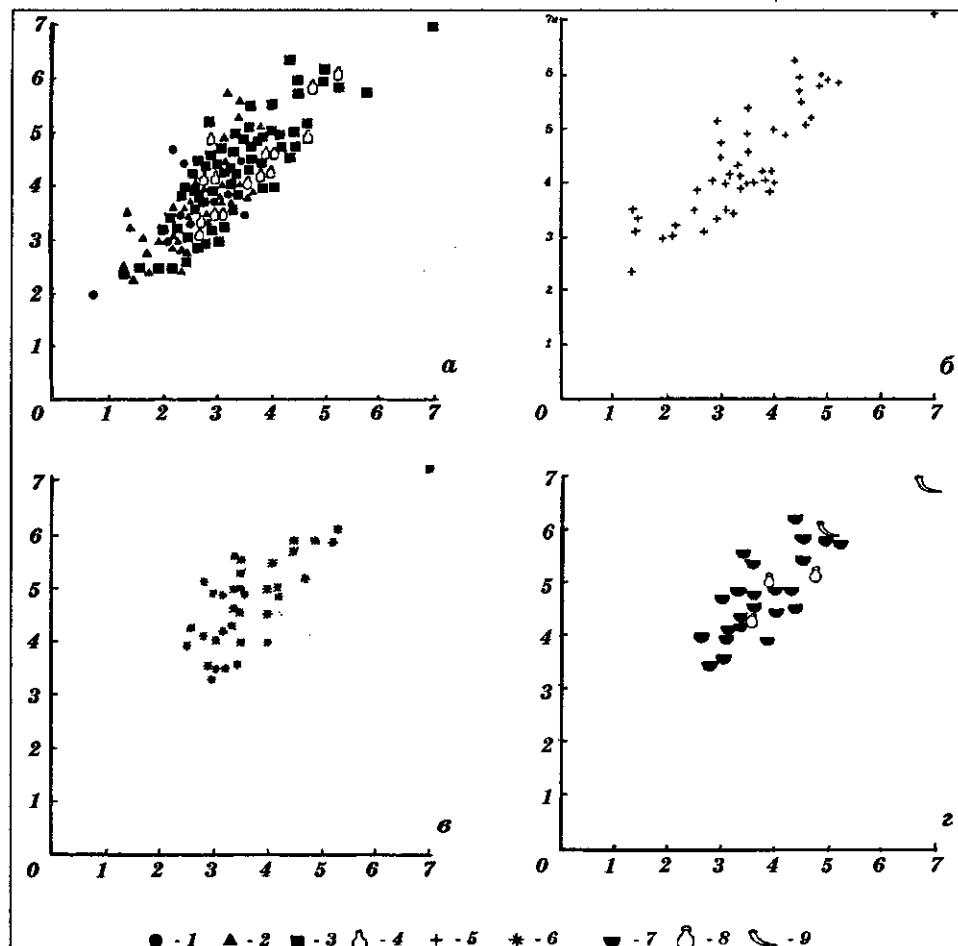

Рис. 5. Графики зависимости некоторых археологических показателей социального статуса погребенных в воронежских курганах, типов и размеров погребальных сооружений: *а* — зависимость типов и размеров погребальных сооружений (по горизонтали — ширина могильных ям, по вертикали — длина); *б* — зависимость распределения находок звериного стиля и размеров погребальных сооружений; *в* — зависимость распределения находок золотых нашивных бляшек и размеров погребальных сооружений; *г* — зависимость распределения бронзовых котлов, серебряных сосудов и размеров погребальных сооружений: 1 — погребальные сооружения I типа; 2 — погребальные сооружения II типа; 3 — погребальные сооружения III типа; 4 — погребальные сооружения IV типа, 5 — изделия звериного стиля, 6 — золотые нашивные бляшки; 7 — бронзовые котлы; 8 — серебряные кубки; 9 — серебряные ритоны.

Напомним, что подобные одеяния имели аристократы, изображенные на Воронежском серебряном сосуде (рис. 2, 5).

Если неграбленных аристократических курганов на Среднем Дону пока не открыто, то хорошо сохранившиеся воинские погребения известны. Для них, видимо, был характерен полный или почти полный набор вооружения (мечи, копья, дротики, стрелы, иногда пластинчатый доспех), встречались в них и амфоры, изделия в зверином стиле, изредка котлы и даже украшения из золота, но не золотые нашивные бляшки. Однако все же большинство среднедонских курганных погребений нельзя надежно дифференцировать на воинские и аристократические*. Да это и не столь существенно для данного исследования.

* В последнее время на основе формально-статистического анализа В. Д. Березуцкий попытался выделить в среднедонских курганах пять моделей (групп) погребений различного социального ранга, которые, правда не всегда выглядят достаточно дискретными¹⁷. Но и у него в модели II, III, IV и V вошло большинство среднедонских курганов, включающих признаки как воинских, так и аристократических погребений.

Табл. 2. Взаимовстречаемость социально значимых категорий инвентаря, типов и размеров погребальных сооружений воронежских курганов

Признаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1	23	1	2	1	2	6	2	5	8	14	4	10	10	7	10	1	7	14	4	1	23	2
2	1	12	2	2	0	2	2	1	2	7	4	7	5	6	10	1	3	6	2	2	7	3
3	2	2	9	2	0	2	3	2	2	4	2	4	3	6	8	0	2	5	2	1	5	3
4	1	2	2	13	3	5	3	6	7	13	5	7	10	12	13	0	2	9	2	0	8	5
5	2	0	0	3	5	3	1	2	4	4	3	5	5	4	4	0	0	4	1	0	2	3
6	6	2	2	5	3	22	3	8	10	16	7	8	14	14	18	0	7	14	2	0	17	5
7	2	2	3	3	1	3	12	5	6	9	3	9	7	3	8	0	1	9	2	0	9	2
8	5	1	2	6	2	8	5	23	14	19	8	12	17	8	16	0	7	12	3	5	14	3
9	8	2	2	7	4	10	6	14	34	27	12	23	20	10	21	0	4	21	5	4	21	8
10	14	7	4	13	4	16	9	19	27	65	17	28	38	24	45	1	14	40	10	11	41	12
11	4	4	2	5	3	7	3	8	12	17	24	15	17	8	19	0	6	15	2	2	14	6
12	10	7	4	7	5	8	9	12	23	28	15	51	27	14	32	2	13	32	4	7	35	9
13	10	5	3	10	5	14	7	17	20	38	17	27	49	24	39	2	10	20	8	8	26	13
14	7	6	6	12	4	14	3	8	10	24	8	14	24	37	37	1	9	21	9	0	26	11
15	10	10	8	13	4	18	8	16	21	45	19	32	39	37	71	7	16	40	12	11	45	12
16	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	2	1	7	11	0	0	0	4	0	0
17	7	3	2	2	0	7	1	7	4	14	6	13	10	9	16	0	31	0	0	13	20	0
18	14	6	5	9	4	14	9	12	21	40	15	32	29	21	40	0	0	61	0	9	39	12
19	4	2	2	2	1	2	2	3	5	10	2	4	8	9	12	0	0	0	16	2	9	3
20	1	2	1	0	0	0	0	5	4	11	2	7	8	0	11	4	13	9	2	28	0	0
21	23	7	5	8	2	17	9	14	21	41	14	35	26	26	45	0	20	39	9	0	68	0
22	2	3	3	5	3	5	2	3	8	12	6	9	13	11	12	0	0	12	3	0	0	15

Примечание: По главной диагонали указано общее количество погребений с данным признаком.

Признаки: 1 — амфоры; 2 — лепные кувшины; 3 — «ритуальные» сосуды; 4 — деревянные сосуды; 5 — серебряные сосуды; 6 — бронзовые котлы; 7 — мечи; 8 — копья; 9 — дротики; 10 — стрелы; 11 — доспех; 12 — снаряжение коня; 13 — звериный стиль; 14 — золотые бляшки; 15 — изделия из золота и серебра; 16 — погребальные сооружения I типа; 17 — погребальные сооружения II типа; 18 — погребальные сооружения III типа; 19 — погребальные сооружения IV типа; 20 — могилы 1-ой размерной группы; 21 — могилы 2-ой размерной группы; 22 — могилы 3-ей размерной группы.

На наш взгляд, главная социальная особенность среднедонских могильников заключалась не в наличии высоко или низко ранжированных погребений — и тех, и других вобщем-то было не много, а в явном количественном преобладании среди них лиц, принадлежащих к наиболее многочисленному и хорошо вооруженному «среднему слою» (свыше 60%). На это достаточно однозначно указывают результаты анализа таблиц взаимовстречаемости социально значимых категорий инвентаря, типов и размеров погребальных сооружений (табл. 2—3), что наглядно демонстрирует составленный на их основе график (рис. 6).

Если по материалам среднедонских курганов отчетливо выявляется довольно высокий социальный статус большинства погребенных, то этого никак нельзя сказать об оседлом населении городищ. Целый ряд существенных признаков (достаточно однотипные небольших размеров жилища, наличие больших общинно-ритуальных построек на Волошинском 1 городище и общественных хранилищ зерна на Пекшевском городище, в целом весьма невысокий уровень материальной культуры и благосостояния) свидетельствует о том, что основная масса оседлого населения фактически продолжала существовать в условиях позднепервобытно-об-

Табл. 3. Коэффициенты взаимосвязи социально значимых категорий инвентаря, типов и размеров погребальных сооружений воронежских курганов.

Признаки	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1	0	2	0	3	7	1	5	8	13	3	9	9	6	6	0	7	14	4	0	34	1
2		4	3	0	2	3	0	1	6	6	8	4	8	12	1	2	5	2	1	6	5
3			3	0	2	8	2	1	3	2	3	2	11	10	0	1	5	3	0	4	7
4				14	9	6	12	11	20	8	7	16	30	18	0	1	10	2	0	7	13
5					8	2	3	9	5	8	10	10	9	5	0	0	5	1	0	1	12
6						3	13	13	18	9	6	18	24	21	0	7	15	1	0	19	8
7							9	9	10	3	13	8	2	8	0	0	11	2	0	10	2
8								25	24	12	12	26	8	16	0	7	10	2	4	13	3
9									33	18	31	24	8	18	0	2	21	5	2	19	13
10										19	24	45	24	44	0	10	40	10	7	38	15
11											18	25	7	21	0	5	15	1	1	12	10
12											29	10	28	1	11	33	2	3	35	11	
13												32	44	1	7	28	8	5	20	23	
14													52	0	7	20	14	0	27	22	
15														6	12	37	13	6	42	14	
16															0	0	0	5	0	0	
17																0	0	19	19	0	
18																	0	5	37	16	
19																		1	7	4	
20																			0	0	
21																				0	

Примечание: для расчетов коэффициентов взаимосвязи использована формула:

$$C = \frac{a^2}{L_n \cdot L_m} ,$$

где a — количество объектов с признаками n и m , L_n — общее количество объектов с признаком n , L_m — общее количество объектов с признаком m .

Признаки: 1 — амфоры; 2 — лепные кувшины; 3 — «ритуальные» сосуды; 4 — деревянные сосуды; 5 — серебряные сосуды; 6 — бронзовые котлы; 7 — мечи; 8 — копья; 9 — дротики; 10 — стрелы; 11 — доспех; 12 — снаряжение коня; 13 — звериный стиль; 14 — золотые бляшки; 15 — изделия из золота и серебра; 16 — погребальные сооружения I типа; 17 — погребальные сооружения II типа; 18 — погребальные сооружения III типа; 19 — погребальные сооружения IV типа; 20 — могилы 1-ой размерной группы; 21 — могилы 2-ой размерной группы; 22 — могилы 3-ей размерной группы.

щинного строя с практически еще во многом сохранившейся эгалитарной внутренней структурой. И в этом смысле бытовые памятники представляют полный контраст расположенным поблизости курганным некрополям.

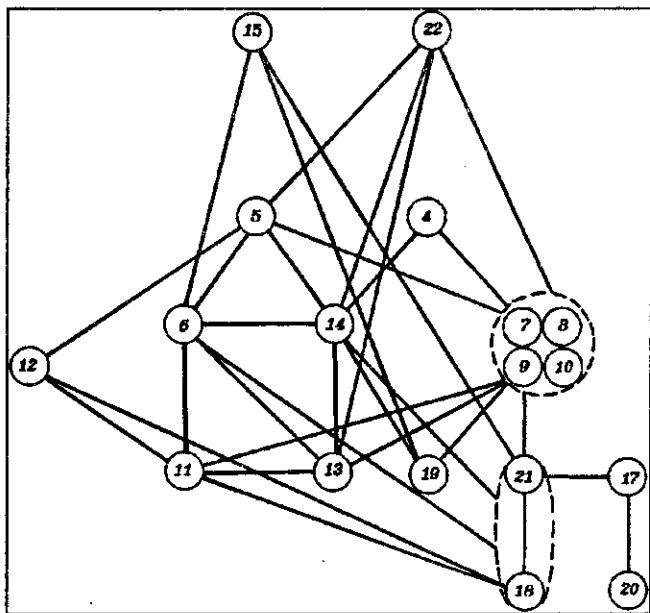
Как известно, противопоставление численно незначительной элитарной пролетарии основной массе общинников свойственно большинству развитых вождеств¹⁹. По материалам среднедонских могильников налицо все три основные, археологически фиксируемые признака этой переходной формы социально-политической организации от традиционных общинно-родовых структур к раннеклассовому обществу и государству: 1 — развитая социальная стратификация; 2 — создание специальных погребальных комплексов для знати (обособленные курганные могильники); 3 — монументальность погребальных сооружений, пышность обряда, разнообразие и богатство инвентаря, в котором важное место занимали социально престижные вещи.

Комплексный анализ среднедонских курганных могильников скифского времени позволяет сделать некоторые заключения, на наш взгляд, проливающие свет на происхождение и природу этого культурно-исторического феномена.

1. Курганные могильники, скорее всего, являлись некрополями не всего среднедонского населения, а лишь его части — военно-аристократической верхушки.

2. Сравнительный анализ материалов городищ и курганных некрополей свидетельствует о существовании на Среднем Дону в VI—IV вв. до н. э.

В рамках единого этнополитического ор-

Рис. 6. График взаимосвязи социально значимых категорий инвентаря, типов и размеров погребальных сооружений воронежских курганов.

Примечание 1. Номера признаков те же, что и на рис. 4 и в таблицах 2—3.

Примечание 2. При составлении учитывались только сильные связи.

ганизма двух различных социо-, а, возможно, и этнокультурных комплексов: массовой культуры рядового населения городищ и элитарной субкультуры военно-аристократической верхушки, погребаемой в курганах. Первый представлял хозяйственно-культурный тип лесостепных земледельцев и скотоводов, скорее всего находившийся в определенной зависимости от последних. Знать же вела образ жизни, близкий степным ираноязычнымnomadам. Поэтому свойственная ей субкультура была насыщена престижными ценностями не только местного, но и античного производства.

3. Выявляется ряд существенных признаков, как будто бы указывающих, что различия между двумя группами среднедонского населения носили не только социальный, но, возможно, изначально и этнический характер: удаленность и топографическая обособленность курганных могильников от ближайших городищ, отказ знати и воинов от употребления в курганах наиболее распространенных типов местной посуды, а скорее всего, и местной пищи, разительные различия в их материальной и духовной культуре (звериный стиль и высокохудожественные изделия с антропоморфными сюжетами греко-скифского искусства в курганах, с одной стороны, и грубая глиняная антропо- и зооморфная пластика на городищах, с другой). История знает множество примеров возникновения разноэтнических поздне-потестарных и раннеполитических структур с последующей трансформацией межэтнических противоречий в сословно-классовые. Подобные образования известны и у скифов, начиная с эпохи архаики²⁰.

4. Основное ядро этнокультурного комплекса среднедонских могильников появилось в Лесостепном Подонье в уже сложившемся виде не позже конца VI—V вв. до н. э. Складывается впечатление, что оно было принесено сюда из более западных лесостепных районов. Именно в курганных могильниках Днепровского Право- и Левобережья обнаруживаются не только истоки его отдельных элементов, но и целые их взаимосвязанные блоки, сформировавшиеся там еще в VII—VI вв. до н. э. В результате проникновения в Украинскую лесостепь иранцев-номадов, покоривших часть местного населения и создавшего скотоводческо-земледельческое объединение под эгидой военно-кочевой знати²¹.

5. Этой гипотезе не проиворечит и антропологический материал, правда, очень немногочисленный. По заключению Т. В. Томашевич, некоторые из черепов Ближнестояновского могильника близки «среднеднепровской серии».

6. Переселение на Средний Дон части приднепровского населения, сохранившего традиции курганных погребений, как то было связано с событиями рубежа VI—V вв. до н. э., коренным образом изменившими этнополитическую ситуацию в Северном Причерноморье и Лесостепи. Кажется далеко не случайным практически полное совпадение по времени первых курганных захоронений в Частых и Мастиюгинских Курганах и начала затухания военно-аристократических некрополей Днепровского Левобережья. Не исключено, что уход части старой лесостепной знати далеко на восток был вызван утверждением в Северном Причерноморье владычества «скифских царских»²².

7. Вплоть до конца скифской эпохи военно-аристократическая верхушка Среднего Дона во многом придерживалась старой погребальной обрядности раннескифского времени, в частности, сохранила обычай погребения в деревянных столбовых склепах, как с дромосами, так и без них, биритуализм захоронений при преобладании ингумации, обычай поджигать деревянный склеп или его перекрытие и т. п. Причем, на Среднем Дону их расцвет приходится на V и особенно на IV вв. до н. э., когда в Украинской лесостепи этот старый тип погребальных сооружений и связанная с ним обрядность явно начинают затухать, а в Степной Скифии всецело возобладали катакомбные захоронения.

На наш взгляд, все вышеизложенное позволяет допустить, что с конца VI по начало III вв. до н. э. на Среднем Дону, наряду с численно преобладающим рядовым земледельческо-скотоводческим населением городищ, проживали отдельные группы (роды) потомков иранцев-номадов, проникших в лесостепь еще в VII—VI вв. до н. э., культурно, а скорее всего и этнически связанные с «ранними» или «старыми» скифами²³. В V—IV вв. до н. э. ими могли быть родственные скифам и отчасти говорившие на языке последних гелоны (Herod., IV, 108). Вероятнее всего, их верхушка составила здесь своего рода властующую элиту, явно процветающую, судя по обилию античного импорта и других дорогих изделий, за счет эксплуатации основной массы зависимого земледельческо-скотоводческого населения городищ.

Скорее всего, его эксплуатация осуществлялась в холодное время года, когда номады подкочевывали со своими стадами к среднедонским городицам. Возможно, она носила коллективный характер — каждый знатный род владел определенной подвластной ему территорией, видимо, соответствующей одному из микрорайонов с населением в несколько сот, а то и тысяч подданных. Как и везде в скифском мире, основной формой эксплуатации, видимо, были данничество и различные виды трудовых повинностей, в частности, по сооружению монументальных курганных усыпальниц, но особенно, по заготовке сена и других кормов, без которых стада номадов просто не смогли бы перезимовать в лесостепи с ее более высоким снежным покровом. В социальном плане такое локальное образование, вероятно, соответствовало отдельному вождеству. По своей природе каждое из них представляло вынужденное социально-экономическое единство двух различных хозяйственных укладов: степного полукучевого, правда, весьма существенно трансформировавшегося в местных условиях, и лесостепного оседло-земледельческого, также несомненно, деформированного в результате его включения в это вынужденное единство. Но объективно оба они соответствовали двум основным экологическим нишам лесостепной зоны.

Такой нам представляется по данным археологии социальная природа этнокультурного и этносоциального образования, сформировавшихся на Среднем Дону и прилегающих районах Подвонежья в скифское время, наиболее яркими памятниками которого были среднедонские курганы. Следует специально отметить, что столь глубокой социальной пропасти и культурного различия между военно-аристократической элитой и рядовым населением в Лесостепном Подонье не наблюдалось ни до, ни после скифской эпохи, пожалуй, вплоть до периода развитого средневековья.

¹ ОАК за 1905 г.— СПб., 1908.— С. 96; ОАК за 1906 г.— СПб., 1909.— С. 110; Замятин С. Н. Скифский могильник Частые Курганы под Воронежем // СА.— 1947.— Вып. VIII.— С. 9—50.

² Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд // МАР.— Вып. 34.— С.3—13; Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей // ИАК.— Вып. 65.— 1918.— С. 132, 133.

³ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 534—538.

⁴ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— 1965.— Вып. Д1—31.— 112 с.

⁵ Пузикова А. И. Скифы Среднего Дона.— М., 1995.— 31 с.

⁶ Медведев А. П. К изучению структуры микрорайонов памятников скифского времени Лесостепного Подонья // Археологическое изучение микрорегионов: итоги и перспективы.— Воронеж, 1990.— С. 10—12.

⁷ Медведев А. П. Памятники скифского времени Среднего Дона (опыт пространственного анализа) // Киммерийцы и скифы.— Мелитополь, 1992.— С. 155, 156.

⁸ Березуцкий В. Д. Курганы скифского времени Лесостепного Дона.— Воронеж, 1995.— 73 с.

⁹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного левобережья.— К., 1968.— С. 181, 182.

¹⁰ Шрамко Б. А. Фридрих Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 225.

¹¹ Генинг В. Ф., Генинг В. В. Метод определения древней традиции ориентировок погребенных по сторонам света // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 136—152.

¹² Плетнева С. А. Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 22, 23.

¹³ Статистические материалы взяты из следующих работ: по Лесостепному Днепровскому Левобережью: Ильинская В. А. Указ. соч.; по Лесостепному Правобережью Днепра см.: Кованенко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Жнепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— 335 с.; по Степной Скифии: Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— 256 с.; по Нижнему Дону: Копылов В. П. Распространенность категорий инвентаря в комплексах Елизаветовского могильника // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1988 г.— Азов, 1989.— С. 5—58; по савроматам: Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии (савроматская эпоха).— М., 1994.— 223 с.

¹⁴ Либеров П. Д. Древняя история населения Подонья.— Автореф. дисс. ... докт. истор. наук.— М., 1971.— С. 45.

¹⁵ Медведев А. П. Памятники скифского времени...— С. 72.

¹⁶ Либеров П. Д. Древняя история населения...— С. 45.

¹⁷ Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества южных скифов IV—III вв. до н. э. По археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 124; Бунягин Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.— К., 1985.— С. 32—44.

¹⁸ Березуцкий В. Д. Указ. соч.— С. 36—44.— Табл. 5.

¹⁹ Першиц А. И. Вождество // Социально-экономические отношения и соционормативная культура (свод этнографических понятий и терминов).— М., 1986.— С. 34—36; Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации.— М., 1995.— С. 39.

²⁰ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 92; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 154.

²¹ Скорый С. А. Курган Перептиха.— К., 1990.— С. 92.

²² Мурзин В. Ю. Происхождение скіфов: основные этапы формирования скіфского этноса.—К., 1990.—С. 64.

²³ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скіфи и Древний Восток.—М., 1992.—С. 223; Скорый С. А. К истории взаимоотношений населения степи и лесостепи в V—IV вв. до н. э. // Киммерийцы и скіфи.—Мелитополь, 1992.—С. 89.

A. P. Medvedev

ПРО ТЛУМАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА ВОРОНЕЗЬКИХ КУРГАНІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Кургани скіфського часу Лісостепового Подоння розглядалися дослідниками як пам'ятки, залишені одним і тим самим населенням, котре постійно проживало у середньодонських городищах.

Після безперервного археологічного дослідження Середньодонського Правобережжя, проведеного у 80-90-і роки, стало очевидним, що більшість городищ не мала «своїх» могильників. Суттєві розбіжності в топографії та керамічному комплексі побутових і поховань пам'яток змусили шукати нові підходи до їхньої інтерпретації. Соціальний аналіз воронезьких могильників за критеріями, розробленими у скіфології, виявив досить високий суспільний статус більшості середньодонських курганів поховань. Очевидно, вони були некрополями не всього середнього населення, а лише його воєнно-аристократичної верхівки. За певними ознаками могильники подібні до більш ранніх пам'яток Дніпровського лісостепового Право- і особливо Лівобережжя. З кінця VI до початку III ст. до н. е. на Середньому на Верхньому Дону поряд із численно переважаючим осілим населенням городищ проживали групи іранців — номадів, що залишили кургани могильники.

A. P. Medvedev

ABOUT THE INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF VORONEZH TUMULI OF THE SCYTHIAN AGE

The investigators considered the tumuli of the Scythian age in the forest-steppe Don region as the sites left by the same population which steadily lived at the sites of ancient settlements in the Middle Don basin.

After the continuous archeological researches on the right bank in this region in the 1980-1990s, it became evident that most sites of settlements had no "their own" burial grounds. The considerable differences in the topography and ceramic complex of everyday and burial sites compelled to look for new approaches to their interpretation. The social analysis of Voronezh burial grounds by the criteria developed in the scythology revealed a sufficiently high social status of the most part of tumuli in the Middle Don basin. It is evident that they were not the necropolises of the whole population but only of its military-aristocratic top. By some features, the burial places are similar to earlier sites of the forest-steppe region of the right and especially left bank of the Dnieper. From the end of the VI century BC to the beginning of the III century BC in the regions of Middle and Upper Don basin, the groups of Iranian lived along with the numerically predominant settled population of the ancient settlements.

Одержано 02.12.96

Пам'ять археології

А. С. Русєва, В. М. Зубар,
М. І. Золотарьов

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ

Світове антикознавство зазнало непоправної втрати. На 54-му році, незадовго до дня народження трагічно загинув далеко від рідного міста, у Німеччині, видатний історик і епіграфіст Юрій Германович Виноградов. За порівняно короткий життєвий шлях Юрій Германович досяг великих успіхів у науковій, педагогічній й науково-організаційній діяльності. Працюючи на посаді провідного наукового співробітника в секторі історії давнього світу Інституту всесвітньої історії РАН, він тривалий час виконував обов'язки відповідального секретаря, а потім заступника головного редактора добре знаного часопису «Вестник древней истории», був професором Московського державного університету, а в останнє десятиліття читав лекції в університетах Німеччини, Італії, США тощо. Його було обрано членом-кореспондентом Німецького Археологічного інституту і членом Комітету Міжнародної асоціації з грецької епіграфіки та латини.

Ю. Г. Виноградов народився 13 червня 1946 р. у Москві в робітничій сім'ї, де завжди панували мир, злагода і любов. Після закінчення середньої школи він здобув вищу освіту на історичному факультеті Московського університету. Серед його наставників був відомий вчений Б. М. Граков, під керівництвом якого він спеціалізувався в галузі античної історії та епіграфіки, одночасно поглиблюючи знання з давньогрецької мови та латини на кафедрі класичної філології, що в подальшому стало основою його наукової діяльності.

Після університету Юрій Германович продовжував навчання в аспірантурі Інституту всесвітньої історії, в якому потім працював до кінця життя. 1973 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію про економічний розвиток Фасоса в V—IV ст. до н. е. На підставі глибокого вивчення різноманітних джерел, серед яких значне місце займали клейма на амфорах, ним вперше були розроблені такі взаємопов'язані проблеми як історія розвитку виробництва і торгівлі Фасоса, його економічні та

політичні відносини з власними колоніями. Однак, ще під час написання дисертації, Юрій Германович почав проявляти неабиякий інтерес до вивчення історії, культури та епіграфічних пам'яток північнопонтійських античних міст. Так, перші статті молодого вченого були присвячені кіклічним поемам з Ольвії та новим написам з цього міста, Березанського поселення і Херсонеса (1969—1976 рр.). Безумовно, що головним чинником такої наукової орієнтації були не тільки університетські заняття, а насамперед археологічні експедиції в Криму і Ольвії, в яких він почав працювати ще з шкільних років (1962—1963 рр.). Саме в Ольвії, під керівництвом О. М. Карасьова і О. І. Леві, які були його першими і найкращими вчителями в археології, що неодноразово ним підкорювалося, він навчився вести самостійні розкопки і на все життя пройнявся величезною любов'ю до цього славнозвісного міста. Після того, як О. І. Леві припинила археологічні дослідження в Ольвії, Ю. Г. Виноградов майже до останнього часу брав участь у розкопках Березанського поселення, історії якого ще в ранній час своєї роботи присвятив дві статті: про лист Ахіллодора на свинцевій пластині та політичну єдність Борисфена і Ольвії (1971; 1976 рр.), які одразу привернули увагу радянських і зарубіжних дослідників. Для поглиблених вивчення епіграфічних документів та іноземної літератури Ю. Г. Виноградову — одному з перших у колишньому Радянському Союзі було надано стипендію Фонду ім. О. фон Гумбольта в Німеччині.

У 1988 р. Ю. Г. Виноградов успішно захистив докторську дисертацію «Політическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование». На цю ж тему ним було опубліковано чимало статей і окрему монографію (1989 р.). У монографії він продемонстрував блискучий талант історика й епіграфіста, вміння на підставі окремих написів розкрити широку панораму політичного і соціально-економічного становища Ольвійського полісу в різні періоди його існування, відтворити окремі історичні ситуації, показати роль визначних державних діячів, з'ясувати взаємовідносини Ольвії з іншими античними державами і оточуючими варварським світом. «Ольвія представляє собою один из наиболее благодатных объектов исторического исследования. Ее можно по праву назвать одной из наиболее ярких звезд в плеяде греческих колоний, рассеянных по берегам Понта Евксинского», — писав Ю. Г. Виноградов у монографії. — Ее выдающееся положение в истории Причерноморья объясняется не только той ролью, которую она играла в политике, экономике и культуре региона, но и самим характером памятника, степенью его изученности и потенциальными возможностями, в нем заложенными... Ольвія не представляла собой «медвежьего угла» эллинской ойкумены: ее судьбы были тесно переплетены с судьбами всего греческого мира, ее развитиешло в ногу со временем, проходя те же стадии и, порождая те же феномены, которые были присущи полисам Средиземноморья и Причерноморья. Однако все это не лишало Ольвийский полис свойственного ему неповторимого своеобразия, вызванного к жизни вполне определенной экологической, этнополітической и конкретно — политической обстановкой. Именно в этом гармоническом неразрывном переплетении общего и особенного состоит, на мой взгляд, непреходящее значение Ольвії для общеэллинской истории» (1989, с. 5, 273). Після праці В. В. Латишева про державний устрій Ольвії (1887) монографія Ю. Г. Виноградова стала другою настільною книгою кожного, хто займається історією як цього полісу, так і сусідніх античних міст та оточуючих племен.

Цілеспрямовано і послідовно з великим захопленням Юрій Германович займався дослідженням і реінтерпретацією епіграфічних пам'яток з різних регіонів Причорномор'я. Скрупульозний і грунтовний аналіз написів, — декрети на мармурових плитах, присвяти божествам або графіті на уламках посудин і листи на свинцевих пластинах, — ставали після його публікацій надійними історичними джерелами. Завдяки йому епіграфіка Причорномор'я значно поповнилась зразковими публікаціями новознайдених написів з Боспору, Херсонесу, Ольвії, Борисфену, Тіри та різних поселень.

Як провідний епіграфіст Радянського Союзу, а потім СНД Ю. Г. Виноградов виступав з доповідями на пленарних засіданнях Міжнародних конгресів з давньогрецької епіграфіки та латини. Щорічно в російських і зарубіжних виданнях з'являлися його наукові праці, серед яких значний інтерес викликали роботи про історичний розвиток полісів Північного Причорномор'я в V ст. до н. е., політичну, економічну і культурну єдність античних міст на Понті Євксинському, політичну та династійну історію скіфів у першій половині V ст., фанагорійських найманців і чимало інших. Крім того, Ю. Г. Виноградов часто писав наукові праці у співав-

торстві з різними вченими, де йому належала головна роль як дослідника і редактора. Загалом Юрієм Германовичем опубліковано понад 150 наукових праць. Чимало з них отримали світове визнання. Підтвердженням цього є не тільки окремі зарубіжні видання, але насамперед фундаментальний багатогранний збірник його праць «Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeergtaumes» (Meinz, 1977. – 703 S., 40 Taf.), а також заплановане перевидання у цьому ж видавництві монографії про політичний устрій Ольвії VII—І ст. до н. е. Значна кількість статей у збірнику присвячена північнопонтійським полісам, історію яких та окремі написи Ю. Г. Виноградов розглядає на широкому історичному тлі в синтезі різноманітних джерел, що дають можливість глибше відтворити певні ситуації і явища в античному Причорномор'ї. Слід особливо підкреслити, що вчений своїми працями проторував гарну стежку для багатьох майбутніх дослідників історії і культури понтійських еллінів античної епохи. Особливо вражає його неухильне прагнення показати кожен напис, яким би незначним він не здавався на перший погляд, в його різnobічних аспектах як повноцінне історичне джерело, з використанням численних аналогій і порівняннями подібних ситуацій та явищ в різних регіонах античної ойкумені.

Маючи багату ерудицію, володіючи знанням історичних і археологічних джерел, численних наукових праць антикознавців світу Ю. Г. Виноградов щедро ділився ними з усіма, хто звертався до нього за консультаціями, серйозно і критично оцінював як свої дослідження, так і численних колег, в тому числі й українських. Він чимало зробив для пропагування наукових праць колег за рубежем, був одним із засновників міжнародного часопису «Ancient Civilizations from Scythia to Siberia», який видається в Лейдені і в якому було опубліковано ряд наукових праць українських археологів. Дослідник готував до видання корпуси лапідарних написів і графіті, плекав плани про написання фундаментальної праці про історію античних держав Причорномор'я за епіграфічними пам'ятками, мав намір здійснити видання матеріалів Західного теменосу Ольвії разом з київськими археологами.

На жаль, чимало задумів і планів Юрія Германовича залишилося не втіленими, хоча він був повен наслаги і бажання творити, писати, досліджувати, читати лекції і дарувати власні знання та ідеї учням, друзям, колегам. Він писав вірші, хоч і не вважав себе поетом. В одному з них, присвяченому в 1986 р. друзям на новий рік, яскраво відображені його почуття, ставлення до життя і прагнення жити, щоб працювати і творити:

Все прожитое — мало и не малость,
Ему решать, насколько нас осталось,
Спасибо, други, за те мгновенья,
За волхование и вдохновенье,
За безсомненье, за одобренье,
Надежду, жажду и горенье.
Нет! Мы еще не умираем —
По крохам память не собираем,
Где бы было — меж адом или раем,
Да ведь живем же и твердо знаем,
Что дальше жить еще охота.
Пусть будет нас: любовь, работа,
Борьба, спасение кого-то.
Но не обрыдлая зевота,
Не быт, не зрящая парадность,
Не прозябанье, безотрадность.
Души кричащая надсадность —
Бессмертье, ожиданье, радость!

Уся творчість Ю. Г. Виноградова наповнена властивим для його особистості емоційним сприйняттям оточуючого середовища, оригінальним мисленням і стилем, вражаючим знанням давньої історії і культури еллінства, розумінням його своєрідних рис, історичних закономірностей розвитку окремих фактів і ситуацій. Його ім'я вже давно надійно і назавжди увійшло в науку як одного з тих надзвичайно обдарованих і працелюбних учених, які своїми розробками, концепціями, багатогранними знаннями і методичними підходами підняли на високий і якісно новий рівень історію вітчизняного і світового антикознавства.

Одержано 12.06.00

АРХЕОЛОГЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ АРКАСІВ

Діяльність Миколи Миколайовича Аркаса як композитора, що написав оперу «Катерина» за мотивами шевченківської поеми, історика, що написав «Історію України-Русі», етнографа та популяризатора національної культури відома широким колам української громадськості.

Але хто такі Аркаси і який внесок вони зробили для розвитку вітчизняної культури і зокрема археології?

Про родину Аркасів можна розповісти багато, але про їх захоплення та зайняття археологією мало кому відомо. Та деякі архівні матеріали і публікації щодо їх діяльності в цій галузі свідчать, що родина Аркасів була дуже прихильна до заняття класичними старожитностями.

А справа в тому, що батько Аркасів — Андреас Емануїлович, людина високоосвічена на той час (а йдеться про кінець XVIII — початок XIX ст.), народився у Патрасі (Греція) у 1766 р. і як патріот, що був причетний до антитурецької визвольної боротьби, змушений був у 1793 р. разом з дружиною й сином-немовлятком Захарієм втекти з Греції і після довгих поневірянь оселитися у новому місті Миколаєві, що створювалося як місто суднобудування Російської імперії при злитті річок Південного Бугу та Інгулу¹.

Незабаром Андреас Аркас починає викладати педагогіку, історію, європейські та стародавні мови (а він досконало володів дванадцятьма мовами) у миколаївському штурманському училищі. Як свідчать джерела², він опрацьовував «Російсько-грецько-латинсько-французько-німецький словник» і все своє життя займався археологією. Але, на жаль, його археологічна діяльність маловідома і потребує спеціальних досліджень.

Але відомо, що на той час, коли сім'я Аркасів поселилася у Миколаєві, у тому ж році академік Санкт-Петербурзької академії наук П. Палас, перебуваючи у місті, бачив ольвійські старожитності. А коли Андреас Аркас викладав у штурманському училищі, у 1803 р. ольвійські речі почали надходити до кабінету старожитностей Чорноморського депо карт, що був заснований Головним командиром Чорноморського флоту і військовим губернатором міста — адміралом маркізом де-Траверзе. Туди ж були перенесені і пам'ятки, що раніше переховувалися у Адміралтейському соборі міста. Тут зберігалися вази, амфори, барельєфи, написи на мармурах, капітелі, колекція монет, знайдених у Ольвії, тощо. А як відомо, старогрецькою мовою супроводжувалися уламки багатьох античних декретів, надгробків, графіті та інших старогрецьких епіграфічних пам'яток, що іноді випадково знаходили на залишках поселень античних часів у Нижньому Побужжі. Можливо, тексти деяких з цих пам'яток були дешифровані безпосередньо самим А. Є. Аркасом.

Влітку 1804 р. до Миколаєва, подорожуючи, завернув академік Генріх Келер і у коридорі штурманського училища побачив декілька ольвійських мармурових плит з написами і барельєфами³. Можливо, що за поповнення та збереження колекції античних речей у штурманському училищі відповідав саме А. Є. Аркас, оскільки, як відомо, у Миколаєві він був чи не єдиною людиною, яка займалася археологією мала глибокі знання у галузі вивчення давньогрецьких пам'яток.

Згодом А. Є. Аркас став головним перекладачем при штабі Чорноморського флоту. Його старший син Захарій, закінчивши 1816 р. міжнародне штурманське училище, брав участь у морських війнах 1828—1829 рр. з Туреччиною, а потім у зв'язку з хворобою, оселився в Севастополі, де працював на різних посадах. Він успадкував від батька склонність до навчальних занять і особливо до археології. Зрозуміло, що археологія як наука в ті часи робила перші кроки й ті, хто нею займався, практично просувалися у своїх дослідженнях навпомацки. Але для вдо-

сконалення своїх досліджень і обміну думками, а також для участі в дискусіях, у містах Російської імперії XIX ст. було створено багато археологічних товариств і з'їздів. Найбільш значна робота по дослідженню і вивченню пам'яток археології Північного Причорномор'я прийшла на засноване у 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей⁴. І вже у 1840 р. на четвертому засіданні товариства була прийнята пропозиція звернутися до Головного командира Чорноморського флоту та воєнного губернатора м. Миколаєва, відомого дослідника Антарктиди адмірала М. П. Лазарєва з проханням «чрез подчинених ему морских офицеров снять для Общества планы Інкерманских пещер, Мангуп-Кале, остатков древняго Херсониса и Перекопских вала и рва, а также изображений, оставшихся на стенах в некоторых из помянутых пещер и фасадов Мангуп-Кале с разных сторон...»⁵.

М. П. Лазарев звернувся, у свою чергу, до добре знайомого по археології, капітана першого рангу, що перебував на той час у Севастополі, З. А. Аркаса. Вісім років останній працював над планами Херсонесу та його околиць і коли подав свою працю⁶ до Одеського товариства історії та старожитностей, то був обраний до членів цього товариства, а його праця була з подякою прийнята і належним чином оцінена: «О.И. и Д. 22 октября 1846, № 147. Господину Капитану 1 ранга Захару Андреевичу Аркасу. Одесское Общество Истории и Древностей, во изъявление своего уважения за ученый труд Ваш «Описание Ираклийского полуострова», снабженный прекрасным атласом... ласкает себя надеждою, что оно и впредь будет обогащаться плодами Вашей любознательной деятельности касательно продолжения археологических изысканий в классическом Херсонисе»⁷.

На що З. А. Аркас відповідає: «9 ноября 1846. В Одесское общество истории и древностей. Капитана 1-го ранга Аркаса-1-го. Рапорт. Приношу мою искреннюю благодарность Одесскому Обществу Истории и Древностей за избрание меня в свои действительные члены. Готов продолжать археологические изыскания в Херсонисе и сообщать обществу все сведения, какия окажутся достопримечательныя... Капитан 1-го ранга Аркас 1-й. № 220, ноября 3 дня 1846 года. г. Севастополь»⁸.

І, як свідчать протоколи засідань Одеського товариства історії і старожитностей, З. А. Аркас поглибився у розшуки і придбання античних речей, особливо пов'язаних з такою пам'яткою археології, якою був Херсонес. Ця його діяльність припадає на середину 40 — початок 50-х рр. XIX ст., коли в Одесі розпочав діяти археологічний музей Одеського товариства історії і старожитностей. Багато знахідок різних часів було передано З. А. Аркасом із Херсонесу (уламки мармуру, уламки колон, карнізів, капітелей, барельєфів, черепицю, різного посуду, монети тощо) цьому музею⁹. Крім цього, З. А. Аркасом були зроблені і передані товариству польові креслення і плани деяких залишків підвальних та будівель Херсонесу¹⁰.

З. А. Аркасу, після того як він став членом Одеського товариства історії і старожитностей, доручили стежити за збереженням Херсонеського городища, щоб воно не стало аrenoю хижакьких розкопок. Але у 1851 р. на території городища провів самочинні розкопки лейтенант Шемякін. Це дуже схвилювало Одеське товариство історії та старожитностей, як і самого З. А. Аркаса, який заборонив Шемякіну надалі провадити таким чином розкопки і відібрав усі знахідки¹¹.

Таким чином, З. А. Аркас стає своєрідним зберігачем Херсонеського городища, провадить археологічні розшуки, веде листування з віце-президентом Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевичем, постійно виконує доручення товариства, працює над придбанням предметів старовини, надсилає свої матеріали. Відомо також, що після Кримської війни 1854—1855 рр. М. Н. Мурзакевич прибув до Севастополя і разом з З. А. Аркасом вони оглянули залишки Херсонесу, який також зазнав деяких руйнацій під час воєнних дій¹².

Підводячи підсумок археологічної діяльністі З. А. Аркаса щодо вивчення залишків старогрецького поселіща Херсонесу, слід також не обминути й того факту, що у 1884 р. дослідження З. А. Аркаса було піддано нищівній критиці зі сторони дійсного члена Одеського товариства історії та старожитностей О. Г. Бертъє-Делагарда, який зуважив, що карта, складена З. А. Аркасом, «...совершенно фантастическая, а описания его и не верны и до крайности не полны, для чего требуется... ясно понимать топографическое черчение и быть знакомым со строительным искусством....»¹³.

Але якби там не було, у подальшому дослідники Херсонесу об'єктивно оцінюють працю З. А. Аркаса і відводять йому належне місце у справі вивчення за-

лишків Херсонесу¹⁴: «Главную ценность его труда (идеться про «Описание Ираклийского полуострова» — В. Н.) представляют описания ряда оставшихся строений, сопровождаемые их планами... Ценность этих планов велика и потому, что после Севастопольской кампании многие из этих памятников сильнейшим образом пострадали... Данные, приводимые Аркасом, как бы суммируют то, что дают описания путешественников первой половины прошлого века. Во всех них, в одних с большей, в других с меньшей обстоятельностью, фиксируются памятники, так сказать «на глаз», без какой-либо даже предварительной исследовательской работы... Само собой разумеется, что на таком материале создавать научное описание памятников Гераклейского полуострова было нельзя...»

Не менш значною науковою працею З. А. Аркаса була стаття, в якій подаються місця розташування відомих стародавніх еллінських поселень на узбережжі Чорного моря, крім узбережжя Туреччини, та їх відповідність дійсним місцям їх розташування за допомогою різних мір довжини¹⁵.

Ще й досі в науковій літературі трапляються посилання на З. А. Аркаса та його наукові праці¹⁶, що свідчить про важливість і цінність його відкриття у свій час.

Праця З. А. Аркаса «Описание Ираклийского полуострова» мала й друге видання, здійснене в 1879 р. в Миколаєві молодшим братом Захарія Миколою Андрійовичем, який доповнив це видання «Историей Херсониса». Ним же написана передмова до цього видання і коли він був уже дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, і Головним командиром Чорноморського флоту, і воєнним губернатором Миколаєва, він доповнив це видання планом землі Херсонеско-монастирського мису, зробленого учнями чорноморських юнкерських класів у 1876 р. за його особистим розпорядженням. Наукові дослідження та опис ілюструють креслення та карти Гераклейського напівострова, руїн та виглядів стародавного Херсонеса, креслення та видів нового Херсонеса, руїн Чембало (Балаклави), види і плани укріплення Феодоро (Інкерману), види старожитностей, що висічені в південних скелях інкерманської долини.

Микола Андрійович Аркас, незважаючи на своє високе звання і стан, теж цікавився археологією. Ще юнаком у чині мічмана, під впливом свого батька, він був добре знайомий з історією стародавньої Греції та із старогрецькою мовою, і коли перебував з корветом «Іфігенія» у порту Пірея, присвятив вільні від службових обов'язків дні і години на огляд пам'яток Елади. Його супроводжував відомий тоді в Греції археолог, член Афінського археологічного товариства професор Кириак Піттакіс, з яким він провадив наукові бесіди і користувався його настановами. Він оглядав не тільки афінський Акрополь з його пропілеями та храмами, а й залишки поселень античного часу в околицях Афін, нічого не пропускаючи. Добре володіючи старогрецькою мовою, він без особливих зусиль міг читати написи на археологічних пам'ятках. Крім цього, разом з «Іфігенією» М. А. Аркас побував також на островах Парос, Антіпарос, Хіос, Негропонт, Міконос, Зея, Єгіна, Єлевзіс та інших, де у вільні часи він також займався вивченням старогрецьких пам'яток археології¹⁷.

1853 р. М. А. Аркаса було обрано дійсним членом Імператорського географічного товариства по розділу географії та етнографії¹⁸.

А навесні 1866 р. до аркасівського маєтку в с. Стара Богданівка приїхав для ознайомлення з місцевими пам'ятками археології член Одеського товариства історії та старожитностей кореспондент А. Чірков, який у листі на ім'я секретаря товариства В. Н. Юрьевича, характеризує М. А. Аркаса та його бажання займатися археологією: «...затем приехал в деревню Богдановку, к генерал-адъютанту контр-адмиралу Николаю Андреевичу Аркасу — действительному Члену Императорского Русского Географического общества. Его Превосходительство Николай Андреевич, кроме радушия и отличного гостеприимства, показал полное свое мне содействие в моих исследованиях... На следующий день он ездил со мною по своей горизонтальной степи обставленной любопытными курганами, причем изъявил полную готовность разрывать своими средствами курганы в своем имении в будущем году, когда я приеду, именно с тем, чтобы эта раскопка производилась под моим наблюдением; затем Николай Андреевич обещал усердно содействовать нашему Обществу словом и делом, по крайней мере настолько, насколько содействовал оному его родной брат, бывший наш почтенный сочлен, контр-адмирал Захар Андреевич Аркас, со смертию которого в марте месяце настоящего года Общество понесло в нем весьма важную утрату...»¹⁹.

З травня 1866 по травень 1871 рр. М. А. Аркас через хворобу перебував у

травалій відпустці і мешкав у своєму маєтку. У 1868 р. його обрано дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей і введено до складу комісії для опрацювання деяких доповнень і змін нового статуту товариства²⁰. Узимку М. А. Аркас разом із родиною переїжджає до Одеси, де бере активну участь у засіданнях товариства та в його роботі²¹. Незабаром М. А. Аркас передає до музею товариства деякі стародавні речі, знайдені в курганах поблизу сіл Калинівка²² та Стара Богданівка²³, а також із Ольвії²⁴, знайомиться у 1876 р. із планом залишків стародавньої Ольвії²⁵.

Разом із членом товариства Ф. Бруном у 1870 р. його запрошують вирушити до Ольвії для ознайомлення і дослідження деяких ольвійських старожитностей²⁶.

Тут вони провели охоронні розкопки «некоторої частини Ольвії», у результаті чого були знайдені частини капітелі, кілька сходинок у вигляді кам'яних поліріваних плит і відкрито цистерну. А в Парутинській економії вони оглянули плиту з написом старогрецькою мовою²⁷.

У листі до віце-президента Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевича М. А. Аркас повідомляє: «Оставаясь всегда при искреннем желании содействовать Обществу Истории и Древностей в его просвещенных работах, я всячески буду стараться сообщать Обществу сведения, которые оно желает иметь о находимых в Севастополе и его окрестностях памятниках древности, равно и возможно подробные данные об открытом, неподалеку Севастополя, кургане, с остатками построек и разными историческими предметами...»²⁸.

А взимку М. А. Аркас разом із родиною перебував у Одесі де, після смерті М. Н. Мурзакевича, упорядковував його історичний архів²⁹.

Перевидавши удруге працю свого старшого брата «Описание Ираклийского полуострова», М. А. Аркас подарував один примірник своєму синові Миколі з батьківським посланням, у якому він зазначає: «... что Вам будет интересно познакомиться с сочинением дяди Вашего, касающимся древностей Таврического полуострова»³⁰.

Загальновідомо, що у селах Старій Богданівці та Христофорівці на Інгулі були маєтки родини Аркасів. Але не кожному відомо, що значна частина с. Стара Богданівка розташована на залишках старогрецького поселення та на його грунтовому могильнику³¹. Ось тут при будівництві власних помешкань і різних земельних роботах селяни найчастіше й знаходили античні речі. Деякі з них потрапляли до сім'ї Аркасів і насамперед до рук Миколи Миколайовича. Крім цього, сам Микола Аркас, як власник землі, у цих маєтках разом з дружиною О. І. Аркас провадили невеличкі розкопки, поповнюючи сімейну колекцію античних речей з Ольвії та Херсонесу. Окрім цього, були речі, місце походження яких невідоме. До складу колекції входили 78 медалей та жетонів, а також античні, середньовічні, російські та західноєвропейські монети — більш ніж 1000 екземплярів.

Після того, як помер М. М. Аркас, його сім'я подарувала Херсонському музею старожитностей «... коллекцию древностей, монет, медалей, документов и книг, собранную Захарием Андреевичем Аркас и Николаем Николаевичем Аркас...»³².

Це сталося напередодні першої світової війни, а незабаром почалися революційні події 1917 р. і родина Аркасів змушені була емігрувати за кордон. Як пише у своїх спогадах останній з Аркасів, теж Микола Миколайович, на ялтинській пристані у сутулочі евакуації на очах емігрантів загинула значна частина родинного архіву та майно³³.

До речі, сімейні архіви Аркасів гинули двічі. Разом з ними загинула також і значна частина їхньої бібліотеки³⁴. Тому, на жаль, до нас дійшли лише окремі матеріали, але й вони є яскравим свідченням надзвичайного інтересу родини Аркасів, як і більшості передової інтелігенції того часу, до старожитностей Малоросії — Новоросії (півдня України).

¹ Микола Аркас-молодший. З родинної хроніки.— Миколаїв, 1993.— С. 34, 35.

² Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых.— СПб., 1889.— Т. 1.— С. 746; Денисов А. И. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас.— Севастополь, 1887.— С. 1; Микола Аркас-молодший. Вказ. праця.— С. 35.

³ Тункина И. В. Начало изучения Ольвии // Археология.— 1994.— № 2.— С. 10, 11; Тункина И. В. Кабинет редкостей Черноморского депо карт // Очерки истории русской и советской археологии.— М., 1991.— С. 9—24.

- ⁴ Юргевич В. Исторический очерк пятидесятилетия имперского Одесского общества истории и древностей. 1839—1889.—Одесса, 1889.
- ⁵ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 1.—Арк. 22 (зв.).
- ⁶ Аркас З. А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его // ЗООИД.—1848.—Т. 2.—С. 245—271.
- ⁷ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 16.—Арк. 98.
- ⁸ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 19.—Арк. 66.
- ⁹ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 3.—Арк. 73; ДАОО...—Спр. 2.—Арк. 59; ДАОО...—Спр. 2.—Арк. 35, 36; ДАОО...—Спр. 3.—Арк. 42; ДАОО...—Спр. 3.—Арк. 65; ДАОО...—Спр. 3.—Арк. 86.
- ¹⁰ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 4.—Арк. 21—25; ДАОО...—Спр. 58.—Арк. 132.
- ¹¹ Гриневич К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827—1927).—Севастополь, 1927.—С. 11—16; ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 3.—Арк. 34; ДАОО...—Спр. 3.—Арк. 36, 37.
- ¹² Гриневич К. Э. Указ. соч.—С. 16, 17.
- ¹³ 219 заседание Императорского ОИД 23 августа 1884.—Одесса, 1884.—С. 5.
- ¹⁴ Бороздин И. Новейшие археологические открытия в Крыму (раскопки на Гераклейском полуострове).—М., 1925.—С. 10, 11.
- ¹⁵ Аркас З. А. Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту, Безыменного Автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года капитан-лейтенанта Манаганари 1-го // ЗООИД.—1853.—Т. 3.—С. 144—150.
- ¹⁶ Агбунов М. В. Материалы по античной географии Северо-Западного Причерноморья // ВДИ.—1981.—№ 1.—С. 124—143; Агбунов М. В. Загадки Понта Эвксинского.—М., 1985.—С. 42, 59, 60, 103—106, 131—137.
- ¹⁷ Денисов А. И. Указ. соч.—С. 12, 13.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. т1.—Спр. 75.—Арк 42,43.
- ²⁰ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1868 по 14 ноября 1869 г.—Одесса, 1870.—С. 3, 4, 11, 12.
- ²¹ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 4.—Арк. 130, 145, 147—149.
- ²² 164 заседание ИООИД 27 сентября 1874 г.—Одесса, 1874.—С. 3.
- ²³ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1868...—С. 16.
- ²⁴ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 107.—Арк. 52.
- ²⁵ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 137.—Арк. 12.
- ²⁶ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1869 по 14 ноября 1870 г.—Одесса, 1871.—С. 6, 10; ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 4.—Арк. 142, 143.
- ²⁷ Аркас Н. А., Брун Ф. Археологическая разведка некоторой части Ольвии // ЗООИД.—1872.—Т. 8.—С. 412—415; Юргевич В. Ольвийская надпись // ЗООИД.—1872.—Т. 8.—С. 1—3.
- ²⁸ ДАОО.—Ф. 93.—Оп. 1.—Спр. 60.—Арк. 304.
- ²⁹ Денисов А. И. Указ. соч.—С. 122.
- ³⁰ Аркас З. А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его // История Херсонисса.—Николаев, 1879. Один примірник цієї книжки із родинної бібліотеки Аркаса зберігається в обласній бібліотеці м. Миколаєва. У ньому і є послання М. А. Аркаса своєму синові від 24 жовтня 1879 р.
- ³¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Подубжья (археологическая карта).—К., 1990.—С.31, 32, 59, 88.
- ³² Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год.—Херсон, 1915.—С. 17—21.
- ³³ Ульяновский В. И. Микола Аркас-молодший: обриси постаті (за листами до Л. Кауфмана) // Микола Аркас-молодший. З родинної хроніки.—Миколаїв, 1993.—С. 10.
- ³⁴ Зайончковский А. Воспоминания Н. А. Аркаса // ИВ.—СПб., 1901.—Т. LXXXIV.—С. 134.

Одержано 20.01.00

Нові відкриття i знахідки

С. Димитрова-Чудилова

НЕИЗВЕСТНАЯ НАДПИСЬ НА МОНЕТЕ ЮСТИНА I И ЮСТИНИАНА I

Византия — это долговечный мост между античным и средневековым миром¹. Ее монетное дело, как часть единственно по-настоящему центрированной культуры в христианской религии², следовало традиции поздней римской империи. В течение долгого периода развития, сформировавшегося к концу V в. как самостоятельное государство Византия, ее монетная система претерпела многое перемены. Но это был постепенный процесс медленного отмирания старых традиций. От римского наследия были сохранены и фоллисы, которые Анастасий I (491—518) своей реформой в 498 г. превратил в самое массовое платежное средство империи. Огромное количество таких фоллисов открыты и на болгарских землях, которая была частью Византийской империи. Один из них, со времени совместного правления Юстина I и Юстиниана I (4 апреля — 1 августа 527), вызывает особый интерес своей надписью и является предметом нашего исследования³:

Кизик

ÆФоллис

л. с. +ПОНИŠTI+NC [ ] AN NNN +

Погрудное изображение Юстина I, вправо.

о. с. М между двумя крестами.

Сверху крест, внизу буква официны — В.

Внизу, в поле — КÝΣ

↑ D=30 мм (табл. 1, 1; 2, 1)

Что здесь нового?

То, что в первый раз в римском императорском и ранневизантийском чекане надпись начинается не традиционным римским императорским титулом DN (Dominus noster — наш государь), а с ПОНИ (Pontifex maximus) — римским языческим титулом, подчеркивающим божественность императорской власти⁴.

Титул «Dominus noster» определяет монархический характер власти. А идея-на концепция о «царе-боге» эллинистического происхождения и имела своей целью обосновать «божественные» права монарха⁵. Христианская религия, однако, не допускала антропотеизма. Предметом обожествления была уже не личность императора, а его власть⁶.

В ранневизантийское время (IV—VI вв.) традиционный римский императорский титул «Dominus noster» был почти полностью сохранен⁷, что засвидетельствовано и на монетах. Исключение составляет вышеуказанная монета (табл. 1, 1). Тут впервые не только вместо DN (Dominus noster) выписано ПОНИ (Pontifex maximus), но последний титул уникален и в монетном деле Византии не появляется больше нигде и ни в какой форме.

Вторая часть надписи неправильна и не заканчивается с P(er) P(etrus) AVG(us-tus)⁸ — обладатель навсегда. Такое окончание обычно сопутствует надписям, начинающимся с DN (Dominus noster), однако на большинстве медных монет Юстина I и Юстиниана I оно не встречается. Нет его и на фоллисе с ПОНИ (Pontifex maximus).

© С. ДИМИТРОВА-ЧУДИЛОВА, 2000

В действительности это не единственный экземпляр такого типа. В. Хан (Wolfgang Hahn) опубликовал такого же типа монету из коллекции Бухарестского Археологического института⁹. Вот эта надпись:

**Кизик
ÆФоллис**
л. с. +ПО [ ]STI VISIVSTINNΦ (S?)
Погрудное изображение Юстина I, вправо.
о. с. М между двумя крестами.
Сверху крест, внизу буква официны — В.
Внизу, в поле — KYΣ
↑ (табл. 1, 2; 2, 2a)

Монета, однако, отломлена и в начале надписи сохранились только буквы ПО... Наверное, по этой причине В. Хан не отметил и не интерпретировал надписи. Важно отметить, что надпись здесь тоже начинается с ПО... и не имеет в конце РРАVG. То есть это фоллис того же типа, что и найденный в Болгарии и представленный нами выше. Д. Сир (D. Sear) включил в свой каталог, опубликованный В. Ханом, фоллис из Бухареста¹⁰. Но, несмотря на то, что сохранившаяся часть надписи на монете ясна, Д. Сир неправильно ее прочел и представил другую надпись — принятую ранее [DNIVSTI] IVS IVSTIN [IAN]¹¹ (табл. 2б).

Вопреки тому, что монета из Бухареста дефективна и надпись не сохранилась полностью, она является дополнением и подтверждением надписи на монете из Софии, что со своей стороны дает нам основание сказать:

1. Монеты, выпущенных Кизиком с надписью ПОНИ (Pontifex maximus), обожествляющей императорскую власть, известны только две — из коллекций Софии и Бухареста. Это подчеркивает ограниченное число их выпуска и распространения (главным образом на Балканском полуострове).
2. Надпись является исключением как в римской, так и в византийской чеканке.
3. Надпись нарушает традиции императорского титула, но и не создает новых.
4. В надписи ПОНИ переплетаются два элемента: римский языческий титул «Pontifex maximus» и греческое написание первой буквы этого титула — Π (пи).
5. Вопреки дистанции времени, эллинистические нормы продолжали существовать и в ранневизантийский период.
6. С написанием надписи ПОНИ (Pontifex maximus), которая извлекает свое содержание из корней эллинизма, с греческой буквой Π, могли бы сказать, что греческий элемент был довольно живым и, что «грецизация» Византии¹² началась не в конце правления Юстиниана I, а в самом его начале — когда он был соправителем Юстина I, то есть примерно на 30 лет раньше.

¹ Sear D. Byzantine Coins and their Values.— London, 1987.— P. 11.

² Ibidem.

³ Фоллис найден в Болгарии. Из коллекции Ангела Малева.

⁴ Бакалов Г. Средновековият български владетел (титулatura и инсигнии).— София, 1985.— С. 23, 27, 33.

⁵ Там же.— С. 21, 22.

⁶ Там же.— С. 25.

⁷ Там же.— С. 33.

⁸ Sear D. Op. cit.— P. 33.

⁹ Hahn W. Moneta Imperii Byzantini, I.— Wien, 1973.— P. 13—19.

¹⁰ Sear D. Op. cit.— 128 A.

¹¹ Ibidem.

¹² Бакалов Г. Цит. съч.— С. 34.

БІМЕТАЛІЧНЕ НАВЕРШЯ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

1932 р. з Ермітажу до музеїв України було передано на постійне зберігання велику кількість предметів, серед яких значилися п'ять бронзових навершів скіфської доби, котрі й нині зберігаються у Харківському історичному музеї. Це три навершя з Чмиревої Могили із зображенням оленя та два навершя з Олександropольського кургану: одне — у вигляді крилатої жіночої фігури, друге — бронзове порожнє конічної форми з траншеєю З-В. Перші чотири предмети добре відомі фахівцям ще за дореволюційними публікаціями, а п'ята слід розглянути більш докладно.

Навершя виглядає як бронзовий дзвоноподібний бубонець з втулкою підрядомокутної форми, насадженою на залізний стрижень (рис. 1). Бубонець має сім прорізів у вигляді високих трикутників. Увінчаний бубонець головою фантастичної тварини, виконаної в круглій скульптурі. Загальна висота навершя — 16,6 см, висота бубонця — 6,9 см, діаметр найбільшого розширення бубонця — 6,7 см, діаметр бубонця у верхній частині — 1,4 см, висота голови тварини — 2,2 см, висота втулки — 2 см, довжина залізного стрижня — 5,5 см.

Навершя було відлито в два прийоми — верхня частина з прорізями та головою тварини і нижня — з

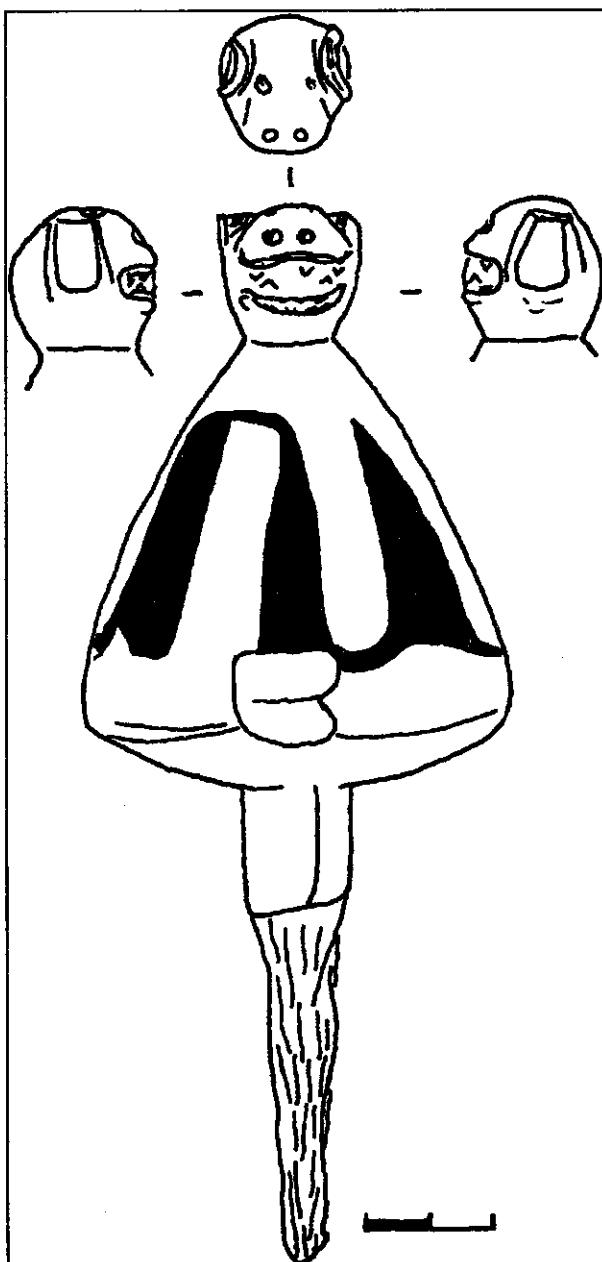

Рис. 1. Навершя скіфського часу з фондів Харківського історичного музею.

втулкою, які були з'єднані між собою після відливки.

Найбільшу увагу привертає голова фантастичної тварини. Широко роззявлена паща тварини передана за допомогою двох відкопилених губ довжиною 1,6 см. Ширина між верхньою та нижньою губами становить посередині — 0,6—0,7 см, по краях — 0,4—0,5 см. У паці тварини ледь помітні декілька пар гострих зубів. Над верхньою губою розташовані два круглих заглиблена діаметром 0,2—0,3 см, які передають носові отвори. Ще вище, майже на маківці голови, знаходяться ледь помітні аналогічні заглиблена — «очі» істоти. Тварина має також два вуха, розташованих паралельно одне одному по обидва боки голови. Вушні раковини дугоподібно вигнуті, при цьому зовнішньою стороною раковини обернені одна до одної, а внутрішні сторони направлені в протилежні боки. Кінчики вух відламані.

Таким чином, описана істота має настільки своєрідний вигляд, що неможливо відшукати аналогічний образ не тільки серед скульптурних зображень інших навершів, а й серед відомих сюжетів звіриного стилю взагалі. Найменш спірним було б назвати що тварину фантастичною істотою, але як альтернативу автор пропонує й інше трактування. Тварина дуже нагадує кажана — образ до цієї пори не відомий у мистецтві скіфів, хоча своїм виглядом, нічним способом життя, іншими специфічними рисами кажан цілком міг мати певний вплив на світогляд населення і послужити як прабобразом різних фантастичних тварин, так і самостійною моделлю.

Поміркуемо щодо походження описаного навершя. В Олександропольському кургані було знайдено дев'ять навершів¹. Сім з них були залишені в Ермітажі для виготовлення гальванокопій (четири з грифонами, крилаті жінки, тризуб з птахами та навершя з птахом), а два — крилаті жінки та навершя з птахом мали надійти до музеїв України, але замість останнього до музею було передано навершя, описане вище, яке не згадується серед матеріалів Олександрополя ні в дореволюційних публікаціях, ні в узагальнюючій праці М. І. Ростовцева². Про неможливість віднесення цього навершя до Олександропольського комплексу свідчить і той факт, що подібний тип навершів датується VI ст. до н. е.³, дата спорудження Олександропольського кургану припадає на початок III ст. до н. е.

За зовнішнім виглядом та розмірами описане навершя найбільше схоже на виявлене в кургані поблизу с. Межерічка колишнього Балтського повіту, розкопаного, за вказівкою, Ю. Ф. Абазою. А. А. Бобринський, який опублікував межеріцьку знахідку, охарактеризував її як навершя з відбитою головою тварини і зобразив верхню його частину досить розплівчастим малюнком⁴. У наступних публікаціях його малюнки ставали ще більш схематичними⁵. На жаль, не вдалося встановити теперішнє місце зберігання межеріцького навершя, що завадило однозначно визначитися яке саме навершя зберігається у Харківському історичному музеї.

На сьогодні ми можемо лише припустити, що описане навершя є або межеріцькою знахідкою, верхня частина якої завдяки реставраторам чи під впливом природних факторів була звільнена від окислів, з'явившись у вигляді нового образу скіфського звіриного стилю, або ж складає з межерицьким єдину серію, але з набагато кращим збереженням верхньої частини. Гадаємо, останнє малоймовірно.

¹ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 432.

² Там же.

³ Переводчикова Е. В. Типология и эволюция скіфских наверший // СА.— 1980.— № 2.— С. 39.

⁴ Бобринский А. А. Курган и случайные находки близ м. Смели.— СПб., 1901.— Т. III.— С. 67.

⁵ Іллінська В. А. Про скіфські навершники // Археологія.— 1963.— Т. XV.— С. 40; Переводчикова Е. В. Типология и эволюция...— С. 31.

Одержано 28.01.97

ГОРОДИЩЕ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПОБЛИЗУ с. ГЛІНСЬК

1993—1995 р. археологічною експедицією Державного музею-заповідника українського гончарства здійснено розкопки городища раннього залізного віку поблизу с. Глинськ Роменського р-ну Сумської обл.

Городище розташоване за 1 км на захід від с. Глинськ, поблизу ґрунтової дороги на с. Хоминці, на мисоподібному останці, що має форму неправильної трапеції, утвореному балками, що ведуть до р. Локню (басейн р. Сули, лівої притоки Дніпра), в ур. «Біля хамазею». У східній частині воно руйнується ерозією, тут повністю або частково знищений рів, а місцями і вал. У південній частині при проекладанні нової дороги до с. Хоминці рів був наполовину підрізаний, у результаті чого місцями видно сліди згорілого дерева від оборонних споруд, у західній частині городище знищується водною ерозією, а в північно-західній — воно пошкоджене глибоким яром, який зараз задернований. Через поселення проходить лінія електропередач та підземна телефонна лінія. Територія городища розорюється місцевим колгоспом, в результаті чого культурний шар пошкоджений на глибину 30—40 см.

Площа городища близько 14 га. З усіх сторін воно оточене валом та ровом. Довжина валу становить 1567 м. Він утворений шляхом ескарпування схилів та будівництва дерев'яно-земляних конструкцій, сліди яких у вигляді залишків деревного вугілля і колод товщиною 4—12 см виявлені у південній частині пам'ятки. Дерев'яне укріплення, судячи з усього, мало форму тину, що підпирається вертикальними стовпами. Стіна, яка згоріла під час пожежі, впала на схили ескарпу і в рів, на дні якого земля пропеклася на глибину до 10 см. Висота валу з внутрішнього боку поселення — близько 2, із зовнішнього 5—8 м, ширина основи 16—18 м. Він має такі розміри за рахунок ескарпу. Збереглися сліди заплилого рову, глибиною до 0,5 см. Передбачуваний в'їзд на городище з південного боку. Тут висота валу становить 5 м. Посередині західної частини укріпленої лінії існує ще один розрив.

За три роки робіт на пам'ятці було закладено 2 розкопи загальною площею 1362 м² та зроблено переріз валу неподалік передбачуваного в'їзду. Перетин (32 м²) дав можливість зафіксувати два будівних періоди. Укріплення існували вже у VI ст. до н. е. Земля для насипання валу бралася із рову та з території самого городища. Його дерев'яно-земляна конструкція подібна до інших укріплень лісостепових городищ скіфського часу.

Розкоп-1 площею 762 м² (рис. 1, 12) знаходився в південній частині укріплення, неподалік передбачуваного в'їзду. Коротко зупинимося на характеристиці виявлених об'єктів. Було відкрито 29 ям. Остання з них, найбільш цікава, але повністю не досліджена. Вона виявлена біля валу, зараз ним частково перекрита. Вивчена площа являла собою заокруглений кут з довжиною по лінії схід-захід — 940 см, по лінії південь-північ — 520 см. У центрі житло мало заглиблення в 50 см неправильної форми, а посередині цього ще одне завглибшки 55 см. У північній частині ями знаходилися залишки двох печей. Після того, як житло залишили, населення зарубинецької та черняхівської культур використовували його як сміттєзвалище. За знайденими тут вістрямами стріл його можна датувати V—IV ст. до н. е.

Біля валу знаходився льох. Яма в плані мала складну форму і нагадувала неправильної форми еліпс, до якого з півночі прилягав видовжений заокруглений вхід завдовжки 200, ширину 100 і глибиною 20 см. Основна яма льоху складалася з двох камер: західної та східної, розділених материковою перемичкою ши-

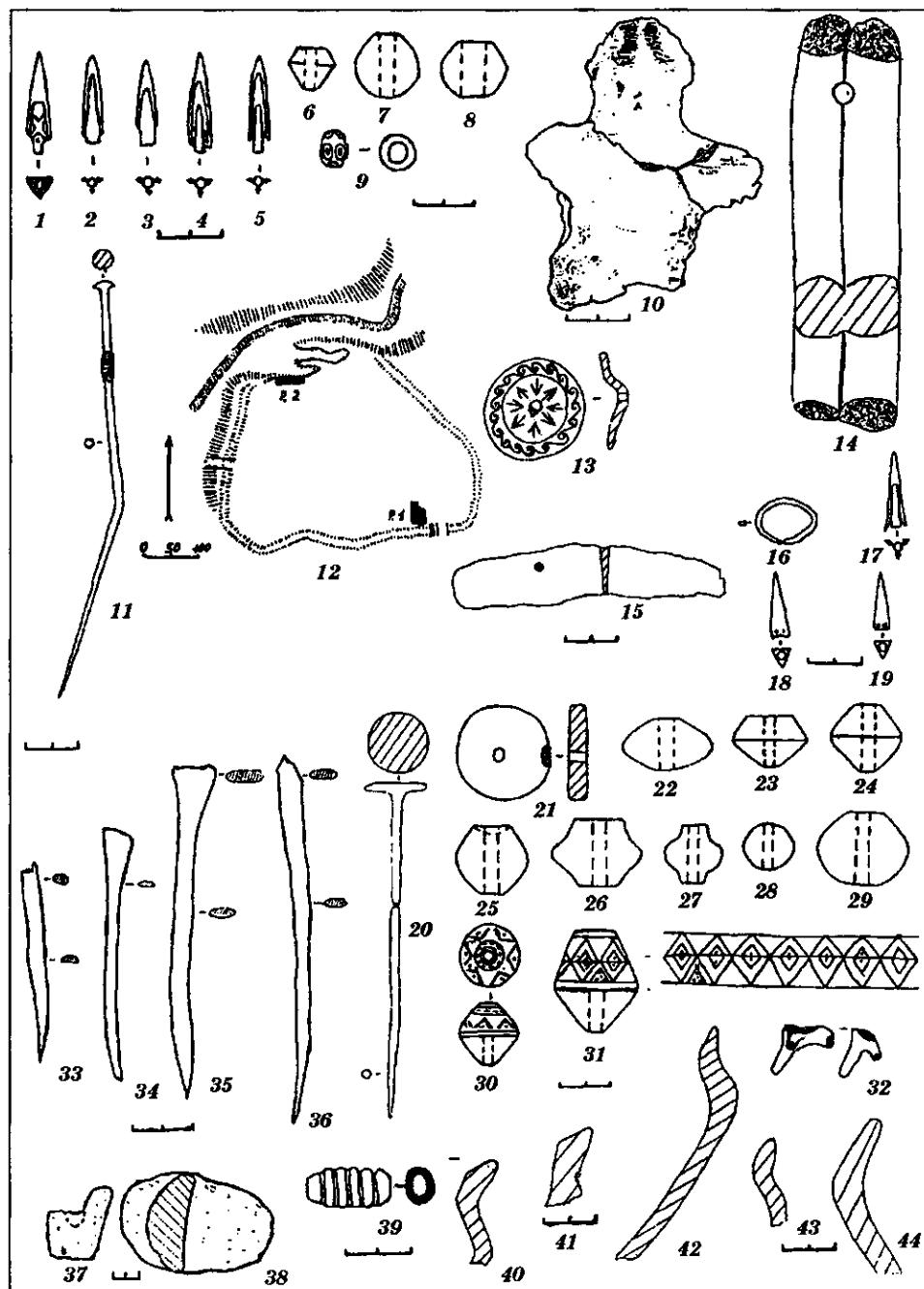

Рис. 1. Матеріали з Глинського городища: 1—5, 11, 13, 16—19 — бронза; 12 — план городища з позначенням місць розкопок; 6—8, 10, 14, 21—38, 41—44 — глиняні речі; 15, 20, 33—36 — залізні речі.

риною 1 м. У центральній її частині західна камера має розміри 220×180 см, глибину 180 см від материка в центрі, під стіною камери іде підвищення шириною до 70, висотою 10 см, у північній частині знаходиться підбій, його розміри: довжина 80, глибина 30 см. У східній її частині розміщено сходинку шириною 40, висотою 20 см. Східна камера має розміри 260×160, глибину 160 см. В її північній частині знаходиться підвищення заввишки 30, завширшки 65 см, у південній — розміром 120×60, глибиною до 30 см, від льоху в льохі йде сходинка шириною і висотою 20 см. Льох належить до V — початку IV ст. до н. е.

Поблизу південного краю ями № 7, яка мала діаметр 160 см і була впущена

в материк на глибину 20 см, зафіковано скупчення глиняної обмазки розмірами 130×60 см, дуже зруйноване кротовинами. Іноді траплялися досить великі шматки глиняної обмазки з домішкою стебел тонкої довгої трави, та перепалені кістки. Судячи із знахідок, тут знаходилось невелике господарське приміщення, яке опалювалось піччю. Про призначення інших ям поки що важко стверджувати, можливо вони були господарсько- побутовими.

Крім того, у північній частині розкопу на глибині 40 см виявлено залишки печей-кам'яночок, пошкоджених землериями і оранкою. Їхній діаметр 40, висота 15 см. Під однією з них виявлено яму діаметром 50, глибиною 10 см, в інший — черінь у вигляді плити з пісчанника. Можливо тут знаходились житла, які можна віднести до зарубинецької культури, до неї також належать дві господарські ями, які знайдені поряд.

Комплекс знахідок представлений такими категоріями: вироби з кераміки, зализа, бронзи, кістки, каменю, скла. Серед них чисельно переважають вироби з глини.

До побутової кераміки, яка, в основному, дійшла до нас у фрагментах, належать: горщики, миски, корчаги, стакани. Серед них значно переважають перші.

Горщики мали діаметр 8—30 см і більше. За профілем їх вінця розподіляються на прямі, загнуті всередину, слабопрофільовані, профільовані, різкопрофільовані назовні, прямі з виділеними плічками. Горщики прикрашались по вінцях, шийці й плічках орнаментом у вигляді пальцювих, нігтівих вдавлень, защипів, проколів, наколів, вдавлень паличкою або кісткою, наліпним або неналіпним валиком, що був утворений за рахунок відтягнення зовнішнього краю вінця, врізними лініями. Ці типи орнаменту часто комбінувались між собою. Поверхня горщиків у переважній більшості шерехата, зрідка загладжена. На дні горщиків трапляються відбитки злакових культур. За визначенням доктора природничих наук, провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України Г. О. Пашкевич, вони належать найчастіше просові, рідше — ячменеві.

Миски мають діаметр 17—30 см, стінки пласкі або круглі, зрідка потовщені з виступаючим внутрішнім краєм вінця, що плавно загинаються до середини. Миски під краєм вінця прикрашались наколами, частина з яких утворює випуклини, або наскрізними проколами. Половина виробів має шерехату поверхню, чверть — горбкувату, інші — загладжену або навіть лощену.

Фрагментів корчаг і стаканів небагато. Вони зроблені з гарного глиняного тіста, мають загладжену і лощену поверхню.

До технічної кераміки можна віднести пряслиця конічної та біконічної форм, часто зі зрізаною основою, округло-біконічні, сферичні, фігурні у вигляді корчаги в діаметрі 1,7—3 см. Грані біконічних пряслел плавно заокруглені, інші мають чітко виражене ребро, діаметр отворів 0,35—0,7 см (рис. 1, 6—8, 21—29), що характерно для знахідок з розкопу 2. Три пряслиця мають маленькі розміри 1,4×1,8 см і схожі на намистини. Їхній колір коричневий, сірий, чорний, розмір 1,4—3 см. Зрідка пряслиця орнаментувались вертикальними або хвилястими лініями, ромбами, крапками тощо, які іноді заповнювались білою пастою (рис. 1, 30, 31). З глини робились конуси та важки сферичної форми з широкими отворами. Їхні розміри відповідно 5—12 та 6—8 см.

До кульової кераміки можна віднести глиняні моделі хлібців та фрагменти посуду дуже маленького розміру. Уперше на Посуллі знайдено антропоморфну статуетку, що досить добре збереглась, без виражених ознак статі. Має розміри 9,6×7,8 см, виліплена з одного шматка глини, пальцювими вдавленнями виділені очі та ніс, руки та ноги фігурно передані конічними відростками (рис. 1, 10).

Із залишних виробів знайдено 3 шила, два з яких із горбкуватою спинкою, браслет, цвяхоподібну шпильку, фрагмент сережки чи браслета. До виробів із бронзи можна віднести 6 вістер стріл: 2 трохгранны, 4 — троххlopасні. Вони датуються V—IV ст до н. е. (рис. 1, 1—5).

З кістки зроблені проколки та намистина (рис. 1, 33—36, 39). Розміри останньої — 2,3 см, товщина 1,1, діаметр отвору 0,7 см; прикрашена п'ятьма врізними лініями. Деякі кістки мають сліди рубання та свердління. Було виявлено 2 великі фрагменти кам'яних зернотерок, розтиральники, металеві сферичні камені.

До античного імпорту належать: склопастова намистина світло-коричневого кольору з блакитними вічками, дуже потерта від тривалого вживання (рис. 1, 9),

фрагменти великої скляної намистини та уламки грецьких амфор з Хіосу, Фасосу та ін.

Антропологічний матеріал представлений поодинокими кістками, хребцями, фрагментами людських черепів. Останні найчастіше трапляються біля валу.

Види домашніх і диких тварин із розкопу 1 Глинського городища були визначені науковим співробітником Інституту археології НАН України кандидатом історичних наук О. П. Журавльовим. На першому місці у господарстві місцевого населення знаходилась велика рогата худоба (26,4 %), потім свині (23,2 %), дрібна рогата худоба, коні, собаки. Мисливство значної ролі в цей час не відігравало. Знайдено лише окремі кістки зайця, лисиці, вовка, оленя, лося, кабана. Крім того, в одній з ям виявлено луску риби, що свідчить про заняття мешканців городища рибальством. Склад домашніх тварин із розкопу 2 подібний. Проте тут було знайдено ще й кістки віслюка. Цікаво, що кісток диких тварин у ньому не виявлено.

Деякий час на даний частині пам'ятки проживало черняхівське населення, про що свідчать поодинокі фрагменти лише гончарного посуду: горщики, миски, миски-вази тощо, а також амфори римського часу. Вироби мають сірий, чорний, сіро-чорний кольори, у половини з них шерехата поверхня, інші — лощені. Глина добре відмулена, іноді з домішкою піску. Вінця профільовані, на шийці, плічках і тулубі трапляється орнамент у вигляді врізних та лощених ліній, пружків.

Розкоп 2 площею 600 м² (рис. 1, 12) закладений нами у північній частині городища. Оскільки територія пам'ятки має досить різкий нахил зі сходу на захід, культурний шар активно знищується водною ерозією. Тут були проведені охоронні археологічні розкопки. Товщина культурного шару неоднакова. У західній частині він становить 20—40 см і повністю переораний. У розкопі відкрито 20 ям та декілька скупчень обмазки. Знайдені матеріали можна поділити на 2 хронологічні групи: пізньоскіфська епоха — кінець V — початок III ст. до н. е., хоча трапляються окремі більш давні знахідки (рис. 1, 11), та зарубинецький час — кінець III ст. до н. е.— I ст. н. е.

Серед ям скіфського часу найбільш цікавою є житло бронзовиварника, правда досліджене не повністю, а перерізане розкопом навпіл. Воно виглядає як прямокутник із заокругленими кутами, що витягнутий з півночі на південь. Його розкопана довжина 440, ширина 340, глибина 90 см від рівня материка, стінки ледь нахилені донизу, дно плоске. У північно-західній частині знаходиться заокруглений вхід розміром 130×130 см заглиблений у материк на 40 см. У північній частині є яма 220×230 см, глибиною 60 см від дна житла, можливо, це більш пізня господарська яма. У майстерні знайдено бронзовий блак та шматок залізного шлаку. Знайдені вістря стріл датують її кінцем V — початком III ст. до н. е.

Керамічний комплекс подібний до знахідок з розкопу 1, хоча можна відзначити, що спрощується орнаментація виробів. Горщики прикрашались пальцевими вдавленнями, косими нарізками, рідко наколами і проколами. Миски перестають орнаментуватись. До культової кераміки належать глиняні «пиріжки» (рис. 1, 38) і фрагмент зооморфної статуетки (рис. 1, 32).

Із залізних виробів було знайдено шпильку (рис. 1, 20), ніж (рис. 1, 15), два шила. Із бронзи: шпильку (рис. 1, 11), 3 вістря стріл (рис. 1, 17—19) та один уламок. Останні два датуються кінцем IV—III ст. до н. е., трапляються на пам'ятках скіфського часу і зарубинецької культури. Також було виявлено кам'яні точило і лощило.

Зарубинецькі ями, як і в розкопі № 1, мають округлу або овальну форму, заглиблені в материк на 25—70 см, діаметр 120—150 см. Їхні стінки прямі або звужуються донизу. Яма № 10, яка, вірогідно, була житлом-майстернею бронзовиварника, мала неправильну прямокутну форму із заокругленими кутами, з леді похилим дном, розміром 535×325 см, заглиблена в материк на 10—15 см. Слідів стовпів у ній не виявлено, у центральній частині знаходилось скupчення попелу, перерите кротовинами, очевидно, тут було вогнище. У заповненні ями знайдено фрагменти тиглів (рис. 1, 37) та бронзовиварних шлаків, розвали мисок і горщиків, в одному з яких була орнаментована бронзова бляшка (рис. 1, 13).

Кераміка зарубинецької культури репрезентована кількома групами: горщики, миски, сковорідки, кришка. Горщики слабо профільовані, профільовані, часто із високою шийкою, прикрашались рідкими пальцевими вдавленнями

та косими нарізками паличкою по тулубу і під краєм вінець. Їх середній діаметр — 10—18 см.

Миски бувають двох типів. Перший — аналогічний за формою і кольором поверхні пізньоскіфським, має округлі плітка і загнуті в середину вінця. До другого типу належать миски із вигнутими назовні, часто з кількома гранями на внутрішньому боці, вінцями, та валикоподібними або гострими пліткама (рис. 1, 40—44). Усі миски цього типу лисковані, переважна більшість чорного кольору.

Сковорідки, які дійшли у фрагментах, з одного боку пласкі, з іншого — злегка випуклі. Іноді вони орнаментувались ямками. Їх діаметр 14—30 см, товщина — близько 1 см.

Знайдено також покришку з циліндричною ручкою, її стінки плавно звужуються донизу. В ямах виявлено залишний ніж та бронзову бляшку.

Античний імпорт представлений амфорами із Сінопи, Фасосу та інших центрів. Найчастіше трапляються світло- та червоноглиняні амфори з двоствольними ручками, іноді зі слідами ремонту (рис. 1, 14). Із столового посуду знайдено нижню частину миски римського часу із піддоном.

Підводячи підсумки, можна говорити, що в басейні ріки Сули виявлено ще одне городище скіфського часу, яке використовувалось упродовж майже всього раннього залізного віку. Проведені розкопки і матеріали з них переконливо доводять, що в VI ст. до н. е.—I ст. н. е. на пам'ятці постійно мешкали автохтонні землеробсько-скотарські племена, які були основою для формування праслов'янської народності в даному регіоні.

Свідченням тому є знахідка майстерень бронзоливарників скіфської епохи та зарубинецької культури, розташованих неподалік одне від одного.

Наприкінці III ст. до н. е.—I ст. н. е. в Посуллі сформувалась нова історико-культурна спільність, так звана зарубинецька культура. Вірогідно, за участю прийшлого населення, яке принесло сюди елементи латенської культури, а саме чорнощечну кераміку та технологію її виготовлення. Можливо, як і на інших поселеннях Середнього Подніпров'я життя на городищі згасає у I ст. н. е. у зв'язку із загрозою сарматських племен. Пізніше, у III—V ст. н. е., воно відновлюється. У цей час на городищі мешкало населення черняхівської культури.

Одержано 28.01.97

Писаренко Ю. Г.
Велес-Волос в язичницькому
світогляді давньої Русі.—
К.: Манускрипт, 1997.— 239 с.

У слов'янській історіографії існують теми, дискусії навколо яких ніколи не припиняються. Серед них займає своє місце міфологічний образ Велеса-Волоса. Його ролі в язичницькому світогляді давньої Русі і присвячена рецензована наукова монографія. Книга є результатом копіткої тривалої праці Ю. Г. Писаренка, який захищив за цією темою кандидатську дисертацію у Спеціалізованій вченій раді Інституту археології НАН України.

Уже з аналізу історіографії та джерел (глава перша) стає очевидним, що, хоча в дослідженні Волоса було зроблено чимало, втім повністю його природу зрозуміти так і не вдалося. Першоджерела «Повість временних літ», де Волос названий «скотьмі богом» або ж «Слово о полку Ігоревім», де він визнається «предком» князівського пісняра Бояна, свідчать, що це божество обіймало різноманітні функції. Зокрема, науковцями було доведене його відношення до землеробства, загробного життя, соціальної організації тощо.

Проте із безлічі функцій виділити лише одну як головну виявилося неможливим. На думку Ю. Г. Писаренка, можна говорити лише про з'ясування концепції, що дозволяла Волосу поєднати усі ці прояви.

В основу дослідження покладено кілька давньоруських сюжетів, зв'язок яких з Волосом уже припускається в літературі або саме доводиться в роботі. Це — літописне «Сказання про смерть князя Олега», комплекс уявлень, пов'язаних з велетами-волотами східнослов'янського фольклору, билина «Волх Всеславович», народно-правовий обряд — клятва з дерном на голові, рельєфи Збрuczького ідола.

У другій главі доводиться наявність міфознаків Волоса у «Сказанні про смерть князя Олега» та намічаються шляхи до з'ясування їх зв'язку. Та передусім автор зазначає, що оповідь про смерть Олега від коня і змії не походить від північно-європейських переказів про Одда. Найстарішим з відомих руським літописам варіантів розповіді про смерть Олега автор вважає варіант «Повісті времен-

них літ», згідно з яким Олег розлучається з конем і наказує його годувати, а не вбиває. Це нагадує язичницьку практику балтійських слов'ян щодо пов'язаних з гаданням волхвів храмових коней, котрих годували й берегли, ніколи на них не сідаючи.

Розглядаючи міфологічну основу «Сказання», автор аналізує образи волхва, князя, коня і змії.

Етимологічний зв'язок терміна «волхв» та імені бога — «Волос», а також неодноразове згадування літописами культових дій волхвів під час неврожай XI ст. дозволяє погодитися з думкою В. Б. Іванова та В. М. Топорова про те, що волхви були жерцями культу Волоса. Їх функція добувачів достатку узгоджується з землеробською функцією Волоса, яка доводиться жниварським обрядом «Волосова бород». Провідецька роль волхвів тісно пов'язувалась з народною вірою про їхній вплив на природні процеси, шляхом посередництва між людьми і богом Волосом. У книзі наводиться також докладний матеріал, що свідчить про відношення до Волоса коня і змії.

Питання, чим пояснюється зв'язок Волоса з долею Олега, слухно поєднане з іншим — які причини смерті історичного князя? Детально розглядаються дві раніше висловлені версії, що Волос відбивав антиварварський протест кіян, та — гадане віддзеркалення у «Сказанні» міфологеми «збитого правителя». Згідно з поширеною у архаїчному суспільстві практикою, уявлення про безпосередній магічний зв'язок між особою володаря і державою та її населенням вимагає завчасного убивства престарілого володаря, аби поступове втрачання ним фізичної сили негативно не вплинуло на стан країни — «плоті царя». Приймні, якоюсь із суспільних груп вбивство Олега Віщого (сакрального) і заміна іншим князем могли б сприйматись як такі, що сприяють благополуччю держави (звичайний його прояв — родючість). Це відповідало б «життедайній» функції Волоса. Роль волхвів — його жерців, причетних до

смерті (вбивства?) Олега, аналогічна виявленій під час зображеного «Повістю временних літ» під 1024 р. вбивства «старої чаді» — дідів з метою отримання брохаю.

У третій главі підтверджується існування персонажів, близьких до Волоса, так званих волотів-веletів, які зберігають риси давніших міфологізованих уявлень про небіжчиків-предків. Доведення зв'язку терміну «волот» з магічними землеробськими обрядами, виконавці яких висловлювали ідею «смерть, що народжує» — ритуальна смерть старих людей, князів (Олега), обряд першої борозни Івана Грозного (1545 р.) — проливає світло на механізм взаємодії ідей плодючості та смерті в культі Волоса.

Досить оригінальною є наступна, четверта глава, присвячена зіставленню зображень підземного божества на Збрuczькому ідолі та народно-правового обряду клятви з дерном на голові. За зовнішньою подібністю клятви з дерном і «збрuczьких» зображень Волоса Ю. Г. Писаренко виявляє типове співвідношення між міфом і обрядом: виконавець обряду, селянин уподібнювався міфологичному персонажу — Волосу; обряд мав відповідати сюжету смерті (відходу під землю) й воскресіння божества; «Мать-сыра земля», що згадується у клятві, — міфічна маті самого Волоса; як син землі нарівні з людиною, Волос виконував роль першопредка; Волос освячував сам общинний устрій.

У главі п'ятій за відомою билиною «Волх Всеславович» реконструюється фрагмент сюжетної схеми міфа про Волоса, в якому розповідалось про його народження від шлюбу неба-змії з Землею та про полювання-шлюб самого героя. Відтворена причетність до цього міфа князів, рядових членів суспільства та служителів культу — волхів, може пояснюватись генетичним зв'язком образу божества з епохою розвитку людства, що характеризувалась відносно слабкою диференційованістю суспільних функцій — до часів панування первісно-родових відносин.

Кілька запропонованих автором книги нарисів, кожен з яких ніби ровиває висновки по-переднього, синтезуються у останній, шостій главі, де набувають дещо новогозвучання. Спочатку тут розглядаються такі питання: який смисл мала присутність імені Волоса у текстах присяг Олега і Святослава під час укладення ними договорів 907 та 971 рр.; що розумілося під визначенням «скотій бог»; чому ім'я Волоса не згадувалось під час договору Ігоря 944 р.?

В останньому випадку язичницька частина руської сторони, у тому числі й сам Ігор, присягала біля ідола Перуна, а «християнська Русь» — у соборній церкві св. Іллі, оскільки, за зауваженням літописця, тоді у Києві було багато християн. Згідно з автором, саме ідеологічна дуальність оточення Ігоря привела до того, що у договорі 944 р. було представлене лише одне язичницьке божество —

Перун та його християнський відповідник — Ілля. Згадування ще одного язичницького бога, Волоса порушило б цю рівноправність, паритет.

Присутність імен Перуна і Волоса у клятвах 907 та 971 рр. автор розглядає під кутом зору міфологічного двобою (за В. В. Івановим і В. М. Топоровим), коли Перун, посадивши верхівку світового дерева, вражає свого супротивника Волоса, який локалізується біля його коріння, чим, власне, відтворюється структура світу (руське «мир»).

Наявне у договорах полісемічне слово «мир» — «спокійне існування», «населений світ», «селянська община» — спільног, індо-європейського походження з іменем індо-іранського бога Мітри, який, згідно з Авестою, «дарує коней тому, хто не порушує договору», отже у договорах також виступає у функції «скотія бога». На Русі усі три прояви слова «мир» пов'язані з Волосом.

Наявність міфознаків Волоса у «Сказанні про смерть Олега» автор слушно оцінює у зв'язку з пожвавленням, за часів Олега, стосунків з Візантією. Язичники мали вбачати у цьому загрозу внутрішньому руському «мирі», який ніби персоніфікувався самим князем — живою іпостасью Волоса. Смерть Олега — ніби смерть самого міфічного Волоса, з язичницької точки зору, могла сприяти збереженню, оновленню цього загально-руського миру.

Ю. Г. Писаренко також детально зупиняється на питанні поєднання Волосом функцій «скотія бога» — бога худоби (майна) — та договору, суспільних порядків. Співвідношення соціальної (договірної) функції Волоса з майновою розглядається з урахуванням основ архайчного світогляду, згідно з яким, у речі, яка належала людині або групі людей, вбачалась частка їх самих. У цьому відбилося загальне усвідомлення нерозчленованості світу людей і світу природи. Тварини позначались термінами спорідненості, аналогічним було сприйняття збіжжя землеробами. Це, певно, мало витоки ще у добі первісного тотемізму. Штучне моделювання спорідненості із природними об'єктами, за прикладом спорідненості між членами сіспільства, тоді виключалося, оскільки власне колектив не відокремлювався від природи. Відповідно, походження тотемізму зараз пов'язується не з родовим ладом, а з первісним стадом. Ю. Г. Писаренко вважає, що це була «територіальна» спорідненість — за спільністю місця перебування будь-яких об'єктів. Тому Волос, в якому вгадуються риси предка-людиночварини (рослини), пов'язаного з територією, землею, втілював, на думку автора, ідею «територіальної спорідненості», згодом — роду, договору. Образ Волоса зберігає в собі риси персонажа-першоджерела подальших міфологічних уявлень людства, оскільки саме він передавав найдавніше уявлення про єдність колективу мисливців і тотемічного виду тварин,

а також про їх невіддільність від населеної землі, території.

Конкретизувавши питання про витоки культу Волоса, Ю. Г. Писаренко знову звертається до питання про роль божества у заключний, передхристиянський період існування. Прозивання «скотій бог» зберігається, як вважає автор, за традицією «руського закону» — тобто за нормами руського звичаєвого права, для якого клятви-замовляння часто-густо зберігали архаїчну, консервативну форму. Традиційне визначення Волоса як «скотія бога» гідне персонада, подібного до авестійського Мітри (середини I тис. до н. е.), який відповідав розумінню договору як «обміну худобою». Водночас, клятви мали про демонструвати статус руських дружин, що полягав у зв'язку із «Руським родом», рідною землею — Волосом з одного боку, та зброєю, належністю до дружини — Перуном, з іншого. Поряд з цим, автор усвідомлює, що за межами ідеальних, сталих за формою клятв, змістовне наповнення терміна «скотій бог» могло коливатись залежно від розуміння «скота» як худоби (можливо, як жита) у селянському середовищі або — значення «гроші» у рухливій, етнічно неоднорідній масі руських дружинників і купців. Але, чи означає це, що Волос набув вузької майнової функції бога грошей і купців, як це звичайно вважають дослідники русько-грецьких договорів? Ю. Г. Пи-

саренко показує, що у Х ст. у намаганні одержати багату здобич воїнами та купцями іще не було фетишизації самих матеріальних цінностей, на чому неодноразово наголошував А. Я. Гуревич. Для них монети і коштовності продовжували зберігати в собі суть «колективного блага», витрачаючись на підтримку соціальних зв'язків, шляхом влаштування бенкетів, взаємних дарунків, або ж закопувались у землю, знову ж таки символізуючи високий статус господаря, що полягав у його зв'язку зі своїм родом і рідною землею. Отже, за функцією Волоса, заперечувати фізичне існування людини, її добробут, фактично, вгадується образ самої людини, яка являла собою уособлене причастя у колективній субстанції — конгломераті землі, групи людей, тварин і рослин. Остаточний висновок Ю. Г. Писаренка полягає в тому, що аж до повалення ідолів і хрещення, Волос продовжував залишатись богом «договору» у найширшому, багатогранному розумінні цього поняття.

Таким чином, у монографії, Г. Писаренка широко і всебічно з'ясовано місце Велеса-Волоса в язычницькому світогляді Давньої Русі. І хоча, напевно, важко розраховувати надсятнення абсолютної істини у висвітленні такого «вічного» питання, як образ Волоса, проте, на наш погляд, цікава рецензована монографія робить значний внесок у його вирішення.

І. С. Винокур, О. П. Моця

Одержано 03.02.98

Измайлова И. А. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии Х — начала XIII вв.— Казань — Магадан: Северо- восточный научный центр Дальневосточного отделения Российской Академии наук, 1997 г.— 212 с.

Книга І. Л. Ізмайлова про озброєння і військову справу однієї з найсильніших держав Східної Європи Х — початку XIII ст., що вийшла нещодавно, підбила підсумок більш ніж 100-річній історії їх вивчення. Волзька Булгарія була однією з найбільших феодальних держав, що займали велику територію Середнього Поволжя і Нижнього Прикам'я. Тісні контакти з різними країнами Євразії, у тому числі з Київською Руссю, особливе гео-

графічне положення на стику частин світу сприяли виробленню оригінального комплексу озброєння і характерної системи військової справи, вивчення яких тим більш цікаве, що багато в чому перегукується з воєнною історією Київської держави.

І. Л. Ізмайлова правильно виводить озброєння вихідним пунктом вивчення військової справи будь-якої держави, будь-якого війська або армії. Тому не випадково, що об'єктом

дослідження взято саме предмети і комплекси озброєння Волзької Булгарії. Аналіз їх еволюції дозволив виявити певні закономірності розвитку булгарської військової справи, її специфічні риси і особливості. Автором систематизовані засоби ведення бою, уточнена хронологія булгарського озброєння, з'ясовані основні тенденції його розвитку, реконструйовано комплекс бойових засобів, структура військової організації і тактика бою булгар X—XIII ст. І. Л. Ізмайлова — один з небагатьох авторів, які спробували поглянути на русько-булгарські відносини з точки зору військового історика, абстрагувавшись від гіпотези, прийнятої більшістю сучасних дослідників про «мирний», «торговий» характер контактів.

Позитивним є опір автора на попередні роботи, великий досвід їх аналізу, існуючі методи дослідження, вироблену термінологію та її дефініції, а також структуру військово-історичного зброяння дослідження. Добре вивчено зброю близького бою — шаблі, мечі, бойові ножі й кинджали, списи, бойові сокири, булави, кистені. Запропоновано класифікацію шабельних перехресть (але не всіх шабель), описано цікаві підписні мечі, запропоновано критерії виділення бойових ножів, булгарські кинджали розглядаються у контексті з руськими. Висловлено цікаву думку про класифікацію списів за товщиною і довжиною древка, запропоновано оригінальну класифікацію списів, де вони розділені на декілька «культурно-історичних серій за формою пера і за характером насада» (на типи), а за особливостями перерізу і будови пера — на шість підтипов. Добре описано бойове застосування сулиць-дротиків, виду металної зброї, що не часто трапляється серед археологічних знахідок. Докладно описано бойову сокиру. Як і А. М. Кирпичников, І. Л. Ізмайлова поділяє усі булгарські сокири на три великі групи: бойові, універсальні і робочі. Серед булгарських булав і кистенів заслуговує на увагу цікава булава з мідно-цинкового сплаву (так званої білої бронзи) і оригінальний, рідкісний кистень з кістки з рядом отворів у корпусі, заповнених свинцевими впайками.

Розглядаючи захисне озброєння Булгарії, що забезпечувало воїнів від поразки під час бойових сутичок і поєдинків, І. Л. Ізмайлова, наскільки це можливо, докладно досліджує кольчуги, панцири, шоломи, щити. Представляє інтерес класифікація панцирів, розділених на шкіряні і пластинчасті, а також поділ пластинчастих у свою чергу на ламеллярні, лускаті й бригантини. Описано деталі металевого обладунку, складено їх типологічну схему. Наведено зображення двох залізних масок-заборол, аргументовано їх функціональне призначення як засобу захисту обличчя, а не культової речі шамана-кочівника. Нечисленні археологічні знахідки таких масок, що побутували і на Русі як деталь сфероконічного

шолома, та висновки автора про їх східне походження дають новий імпульс для вивчення історії цього цікавого захисного засобу.

У розділі, присвяченому основним рисам військового мистецтва Волзької Булгарії, розглядаються комплекс бойового спорядження війська, структура військової організації, стратегія військових дій і тактика ведення польового бою і оборони фортець. Автор поділяє комплекс озброєння на дружинний (рицарський), представлений у важкій кінноті, і комплекс невельможної частини війська — легкої кавалерії і піхоти. Піхота у булгарському війську не відігравала великої, скільки-небудь помітної ролі у битві, будучи свого роду живою фортецею, а також використовувалася при діях на ріках як судова рать. Оцінка комплексу озброєння булгарського війська у домонгольський період тим паче цікава, що «найближчий булгарському і за окремими елементами, і за тенденціями розвитку давньоруський комплекс».

Представляють інтерес схеми військової організації волзьких булгар у X—XI ст., схеми побудови бойових порядків у ці віки, методика дослідження чисельного складу війська і його складових, схематичний приклад оборонної тактики булгар у русько-булгарській війні 1183 р., дослідження ролі бойового прапора в управлінні військом у бою. Пильної уваги заслуговує такий спосіб бойових дій (а не маневр, як висловився автор), як оперативне заманювання переважаючих сил противника з наступним його охопленням, атакою і розгромом на прикладі протистояння дисциплінованому, сильному, а головне добре знайомому з подібними діями війську монголів. Цікавий і аналіз тактики оборони фортець і населених пунктів з масованим застосуванням металальної зброї, а також докладний каталог знахідок предметів озброєння з графічними поясненнями.

Разом з тим, у роботі поряд з достоїнствами є й певні недоліки, що пов'язані, напевно, з відсутністю у автора базової військової освіти.

Сама постановка назви теми не зовсім правомірна, оскільки озброєння є складовою частиною усієї військової справи. Так само не зовсім правильно віднесено комплекс озброєння у розділ про воєнне мистецтво. Це — предмет окремої історичної науки — історії озброєння, складової частини історії збройних сил. Історія ж військового мистецтва поряд з історією війн і війська і є складовою військової історії. Не зовсім грамотно поділяти види бойових дій тільки на оборону і польовий бій. Оборонятися можна і у польовому бою, як і контратакувати з обложеної фортеці. Зовсім неприйнятне вживання для періоду X—XIII ст. терміна «армія», поки це лише «військо».

Викликає сумнів висновок І. Л. Ізмайлова про відсутність у Булгарії такої клинкової зброї як палаш. Це документально підтвер-

джується рядом дослідників. Тому теза про те, що палаші «взагалі практично не використовувалися у Східній Європі IX—XI ст.» не витримує критики. Неправомірне і віднесення сулиць (дротиків) до особливої групи списів, а не самостійного виду хоча б типу древкової зброї. Викликає сумніви і спроба типологізації списів за ударно-колоючою і колючо-ріжучою дією «як двох тенденцій удосконалення і модифікації форм і розмірів списів у давнину і середньовіччя». Так і не з'ясованим залишилося питання про називу сулиці у Волзькій Булгарії, яку автор у половині випадків називає дротиком. Спірним є і віднесення чеканів і клевців до особливої групи бойових сокир. Якщо це ще якоюсь мірою правомірне для чеканів (у вигляді сокири з молотом на обусі), то відсутність леза у клевця, як основного бойового елемента сокири, говорить саме за себе.

Автор з деяким побоюванням ставиться до основних базових понять зброєзнавства. Через це часто страждає термінологія. Так, наприклад, для такої категорії як комплекс озброєння І. Л. Ізмайлова добирає цілий спектр понять — «набір бойових засобів», «набір дружинного арсеналу», «набір масової зброї», «набір бойової спорядження»,

«комплекс бойового спорядження», «комплекс озброєння (бойового спорядження)», «единий комплекс бойових засобів». Напевно, через недостатнє володіння зброєзнавчою термінологією у роботі не дається будова кожного конкретного виду булгарського озброєння — питання дуже важливе і принципове. Більш виграшною була б історико-зброєзнавча характеристика різноманітних видів озброєння з розглядом питань їх виробництва і звичайно ж, бойового застосування.

У цілому ж, історичне зброєзнавство з виходом книги І. Л. Ізмайлова поповнилось ще однією яскравою роботою, що заповнює чергову лакуну в історії середньовічного озброєння провідних держав Східної Європи. Стас зрозумілим завдяки чому булгарське військо часто здобувало переконливі перемоги у боротьбі з різними противниками, у тому числі — «непереможними» монголами. Зроблено новий внесок у вивчення оригінального воєнного мистецтва волзьких булгар, історії їх війська і це, безперечно, послугує справі подальшого дослідження і багато в чому переосмислення військової історії Київської держави — найближчого сусіда, провідного торгового партнера, а часто і основного військового противника Волзької Булгарії.

В. Г. Бережинський

Одержано 15.04.99

АРХЕОЛОГІЯ В ІНТЕРНЕТІ. ПОШУК ІНФОРМАЦІЇ

Всесвітня інформаційна мережа Інтернет нині привертає увагу не тільки науковців, які працюють у галузях природничих наук, але й традиційно далеких від обчислювальної техніки гуманітаріїв. Археологи, які десятиліття тому використовували персональний комп'ютер переважно як друкарську машинку, за останні роки зуміли створити інформаційні ресурси, що можуть багато в чому позмагатися з традиційними періодичними виданнями, монографіями, архівами, бібліотеками, музеями та фондосховищами. Число археологічних сторінок в Інтернеті нині таке велике, зараз неможливо описати їх всі. Пошук потрібної інформації стає не менш складною справою, ніж самі археологічні розкопки. Наша робота мала на меті показати певні орієнтири, які дозволяють знайти там потрібну інформацію.

Якщо вам невідомі адреси конкретних сторінок, пошук необхідної інформації найліпше розпочинати з пошукових серверів, які створено в провідних університетах Європи та США, музеях та окремих наукових установах, окремими фірмами та фахівцями. Найбільш потужними є зазвичай саме університетські сервери у Великобританії та США (і швидкість передачі даних через них — найвища).

Значні можливості у доступі до європейських археологічних ресурсів має сервер ARGE (Archaeological Resources Guide for Europe), «Віртуальна бібліотека Європейської археології». В ньому ресурси систематизовано за такими ознаками як: країна, період, предмет пошуку. Можна знайти посилання на інші пошукові системи. Загалом ARGE забезпечувала близько кількох тисяч зв'язків з установами в більшості країн Європи включаючи Україну.

Ключем до сторінок з археології Європи є створена в 1993 р. ArchNet. Ця пошукова система через World Wide Web Virtual Library for Archaeology — віртуальну археологічну бібліотеку — дозволяє знайти потрібні сайти

з даними про дослідження в Європі починаючи з палеолітичної доби. Розділ навігації у світі археологічних ресурсів відкриває можливості виходу на шість солідних структурованих зібрань посилань на археологічні сторінки — йдеться про «Archaeology on the World Wide Web» Девіда Гілла, «Archaeology on the Net», «Anthropology on the Internet» А. Коен-Вільямса, «COPAC: Online Public Access Catalogue» (охоплює Велику Британію та Ірландію (рис.2), «Internet Resource Guide for Heritage Conservation, Historic Preservation and Archaeology» П. Стотта та «Internet Resources of Interest to Anthropologists» А. Лутінса.

Вийти на європейські ресурси можна також і через зібрання, створене А. Лутіном (Allen H. Lutins (alleycat@ptd.net; <http://www.nighthawk.com/alleycat/welcome.html>) — пошукову систему «Антропологічні ресурси в Інтернеті» (Anthropology Resources on the Internet). Її зв'язки охоплюють посилання на археологічні сервери всіх типів у всьому світі.

The screenshot shows the About.com Archaeology page. At the top, there's a message: "Веб-страница не доступна в автономному режиме". Below it, the main content area has a header "About.com" and a sub-header "The archive of sites not by repeat visitors". A sidebar on the right is titled "Веб-страница в автономному режиме" and lists various archaeology-related links. The main content area contains a search bar and several links related to archaeology, such as "Content: Welcome | Networks | Articles | Guide Bio | Search | Related | About College", "TalkAbout: Forums | Chat | Events | Newsletter | Share This Site | Join Shopping: ShopNow | Books | Videos | Jobs | ShoppingAbout", and "About Links: Ancient Civilizations | Archaeologists | Artifact Studies | Book Reviews | Cultural Studies | Current Events | CRM Firms". On the right side, there's a "Spotlight" section with links like "All the News that Isn't Where we should be publishing our archaeological results Here's what else is new Book Review The".

Рис. 1. Сторінка about.com містить посилання на понад 500 сайтів з археології.

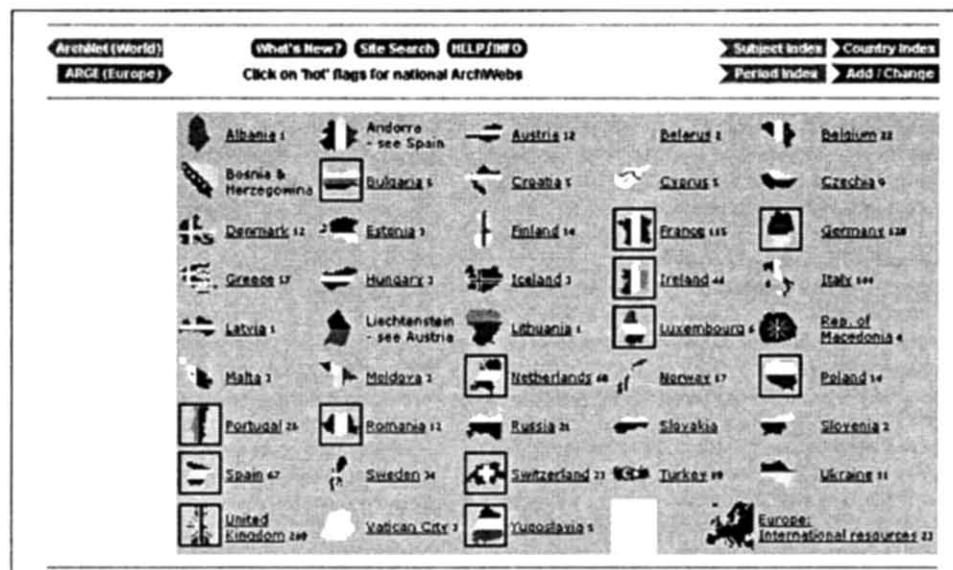

Рис. 2. Сторінка з ARGE - путівника по археологічним ресурсам Європи, понад 1500 посилань на сайти. Вказано кількість археологічних сторінок по країнам.

ті). Обсяг переліку в друкованому вигляді займає понад півсотні сторінок.

Розгалужену систему зв'язків має Голландський Археологічний Сервер з Лейденського університету. Номероage «Археологія в Шотландії» дозволяє вийти на широкий спектр науково-дослідних робіт шотландських університетів та наукових установ.

Гарним вирішенню проблем збирання потрібної інформації є відомі пошукові сервери Yahoo i AltaVista. Перші відрізняються чіткою структурованістю джерел. Виділено 14 тематичних напрямків — від «Археологія» до «Журнали» та «Музеї», які можна простежити за регіонами й окремими країнами. Зрештою, досить просто набрати ключове слово або назву країни, яка вас цікавить.

Розділ «Археологія» містить 12 підтем: експедиції, єгиптологія, подїї, польові дослідження, інститути, журнали, підводна археологія, мегаліти, музеї та виставки, організації, печерне мистецтво, археологічні тури (туризм). З підрозділів можна вийти на конкретні проекти.

Така галузь, як археометрія, представлена численними посиланнями. Слід згадати «Археометричну групу» з університету в Бонні та ACRA з її джерелами по повітряній археології (мається на увазі колекція аерофотознімків археологічних старожитностей).

Якщо вас цікавить адреса якогось фахівця в галузі археології та антропології, то слід звернутися до такого джерела, як WEDA (Worldwide e-mail directory of anthropologists

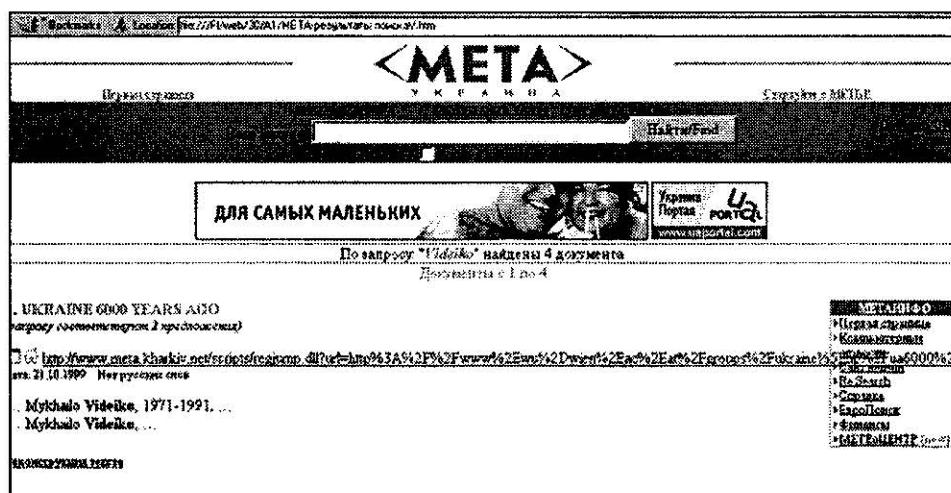

Рис. 3. Сторінка українського пошукового сервера «META».

and archaeologists). Тут матеріали впорядковано за алфавітом по установах. Після назви та адреси установи йде перелік фахівців, їхні адреси (в тому числі електронні) та коло проблем, які вони досліджують.

Вітчизняних спеціалізованих систем, які збиралі б посилання на археологічні сайти наразі знайти не вдалося — можливо, вони ще не створені. Якщо вам потрібно відшукати інформацію з питань археології в україномовному секторі мережі, то найкраще скористатися пошукачем «Мета» (www.meta.com) — він налаштований насамперед на вітчизняні ресурси і тексти, написані кирилицею (рис. 3). Досить вписати у вікно слово, тему, які вас цікавлять, і натиснути на кнопку. З російських пошукових систем найкращою вважається «Рамблер» (www.rambler.ru) — ви отримаєте не лише адреси сайтів, але й коротеньку анотацію, іноді навіть з уривками текстів. Слід зауважити, що результати пошуку залежать від поставленого запитання. Наприклад, вписавши у вікно слово «Трипілля» ви можете отримати не тільки посилання на розміщені в Інтернеті археологічні праці, але і розклад поїздів до Трипілля, а також поетичні твори з описом трипільської трагедії 1919 р. тощо.

Наповнення мережі Інтернет надзвичайно динамічне і водночас консервативне. Тут можуть траплятись сайти, створені 3—5 р. тому, зі скромними чорно-білими зображеннями або взагалі «голі» тексти. Разом з тим, весь час зростає число нових сторінок — аж надто вишукано оформленіх, з останніми «хітами», на кшталт віртуальної реальності, відео, звуковим супроводом. Але що не застаріває — це реальна інформація. Засоби її ефективного пошуку розвиваються досить динамічно і оперативно, дозволяючи кожному, хто цікавиться археологією і знає, що шукати, знайти потрібне в цьому океані.

Європейська археологічна спадщина широко представлена в Інтернеті. Можна визначити такі тенденції у поширенні археологічної інформації в гіперпросторі WWW, як зростання числа сайтів, збільшення їх інформативності та видовищності, розвиток та кількісне зростання спеціалізованих пошукових систем з археології та її підрозділів, і головне — появу інтеграційних проектів, що мають на меті об'єднати зусилля фахівців з окремих установ та держав у справі поширення інформації про археологічну спадщину.

M. Ю. Відейко

Одержано 03.07.00

НАШІ АВТОРИ

АРХІПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської кам'яної пластики.

БАБЕНКО Леонід Іванович — зав. сектором Харківського історичного музею.

БЕРЕЖИНСЬКИЙ — заступник начальника з начальної роботи Київського військового гуманітарного інституту. Фахівець у галузі давньоруської військової справи.

ВАКУЛЕНКО Ліна Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ВЛАДИМИРОВ Артем Олександрович — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, спеціалізується у галузі античної археології.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі трипільської культури.

ВИНОКУР Іон Ізраїлевич — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою Кам'янець-Подільського педагогічного університету, фахівець у галузі слов'янської археології.

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — науковий співробітник Державного музею-заповідника українського гончарства.

ДИМИТРОВА-ЧУДИЛОВА Сесилія — співробітник Інституту археології (Болгарія). Спеціалізується у галузі античної археології.

ЖЕРЕБІЛОВ Сергій Євгенович — співробітник лабораторії Ростовського державного університету. Спеціалізується у галузі стародавньої історії.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, заступник генерального директора Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЗЮМЕНКО Євген Володимирович — співробітник Археологічної лабораторії музею-заповідника «Танаїс». Спеціалізується у галузі первісної археології.

КРУПА Тетяна Миколаївна — художник-реставратор відділу текани Харківської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру. Спеціалізується в галузі античної історії та археології.

МЕДВЕДЄВ Олександр Павлович — доктор історичних наук, професор Воронезького університету. Фахівець у галузі скіфської археології.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, зав. відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

МОЦЯ Богдан Олександрович — старший науковий співробітник Обласного центру з охорони пам'яток, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спеціалізується у галузі середньовічної військової історії.

НЕЧИТАЙЛО Аннета Леонідівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології бронзової доби.

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології ранньозалізної доби.

ПІОРО Ігор Станіславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі археології та історії пізньоримського часу.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ТОЛКАЧОВ Юрій Іванович — провідний науковий співробітник Обласного центру з охорони пам'яток. Спеціалізується у галузі середньовічної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- АО — Археологические открытия
- ВВ — Византийский временник
- ВДИ — Вестник древней истории
- Записки ВУАК — Записки Всеукраїнського археологічного комітету
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ИВ — Исторический вестник
- ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
- ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры
- КБН — Корпус боспорских надписей
- КДУ — Київський державний університет
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- КСОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея.
- МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- РА — Российская археология
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
- СГМИИ — Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина
- ХСб — Херсонесский сборник
- AAC — *Acta archaeologica Carpathica*
- AAH — *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica*
- AJA — *American Jurnal of Archaeology*
- BCH — *Bulletin de correspondance hellénique*
- BSA — *Annual of the British Shool at Athens*
- CVA — *Corpus vasorum anticorum*
- EIRENE — *Studia graeca et latina*
- IPE — *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*
- IOSPE, I² — *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*
- JHS — *Jornal of Hellenic Studies*

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЛАЗОРЕНКО А. В. Пивихинская культура в Среднем Поднепровье	3
ВЛАДИМИРОВ А. А. Институты синедров в Ольвии и проедров в Херсонесе Таврическом в римский период	11
ПИОРО И. С. Крымские готы в свете историко-археологических и этнологических исследований	18
ВАКУЛЕНКО Л. В. Истоки гончарного производства III—IV ст. н. э. в Восточной Европе	28

Публикации археологических материалов

НЕЧИТАЙЛО А.Л., КОЗЮМЕНКО Е. В., ЖЕРЕБИЛОВ С. Е. Новые памятники эпохи энеолита на Дону	37
ЩЕРБАКОВА В. С. Бронзовые перстни-печати херсонесского производства II—III вв. н. э.	49
АРХИПОВА Е. И. Синтран Софийского собора в Киеве	56
МОЦЯ Б. А., ТОЛКАЧЕВ Ю. И. Меджибожская крепость	72
ЗУБАРЬ В. М. Еще раз о римском военном присутствии в Херсонесе во второй половине III — на рубеже IV—V вв.	83

К истории древнего производства

От редактории	98
БИДЗИЛЯ В. И., ПАНЬКОВ С. В. Железодобывающее производство на территории Украины и Венгрии на рубеже I—II тыс. н. э.	98
КРУПА Т. Н. Применение естественнонаучных методов при исследовании текстиля IV в. до н.э. — IV в. н. э. (на примере материалов Крыма)	112

Археология за рубежом

МЕДВЕДЕВ А. П. К истолкованию феномена воронежских курганов скифского времени	123
---	-----

Память археологии

РУСЯЕВА А. С., ЗУБАРЬ В. М., ЗОЛОТАРЕВ М. И. Жизнь, отданная науке	137
НИКИТИН В. И. Археологическая деятельность семьи Аркасов	140

Новые открытия и находки

ДИМИТРОВА-ЧУДИЛОВА Сесилия. Неизвестная надпись на монете Юстина I и Юстиниана I	145
БАБЕНКО Л. И. Биметаллическое навершие скифского эпохи	147
ГЕЙКО А. В. Городище раннего железного века близ с. Глинск	149

Рецензии

ВИНОКУР И. С., МОЦЯ А. П. Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. — К.: Манускрипт, 1997.— 239 с.	154
БЕРЕЖИНСКИЙ В. Г. Измайлова И. Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X — начала XIII вв.— Казань — Магадан: Северо-восточный научный центр Дальневосточного отделения Российской Академии наук, 1997.— 212 с.	156

Хроника

ВИДЕЙКО М. Ю. Археология в Интернете. Поиск информации	159
--	-----

Наши авторы	162
-------------------	-----

Список сокращений	163
-------------------------	-----

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Загальновідомо, у якому скрутному становищі перебуває зараз українська наука. На жаль, фінансові проблеми не обминули і наш журнал, але ми докладемо максимум зусиль, щоб подолати усі труднощі та налагодити випуск «Археології» за графіком.

Для Інституту археології НАН України це видання є збитковим і реальні витрати не перекривають передплатну ціну, тому ми не маємо змоги відшкодовувати передплатникам фінансові та моральні збитки, але сподіваємося на Ваше розуміння і підтримку.

Ми просимо Вас, шановні читачі, вибачити нас, і маємо надію, що, незважаючи на усіляки негаразди, Ви залишитесь з нами.

РЕДКОЛЕГІЯ

Індекс 74006

ISSN 0235—3490. Археологія, 2000, № 3, 1—164

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ